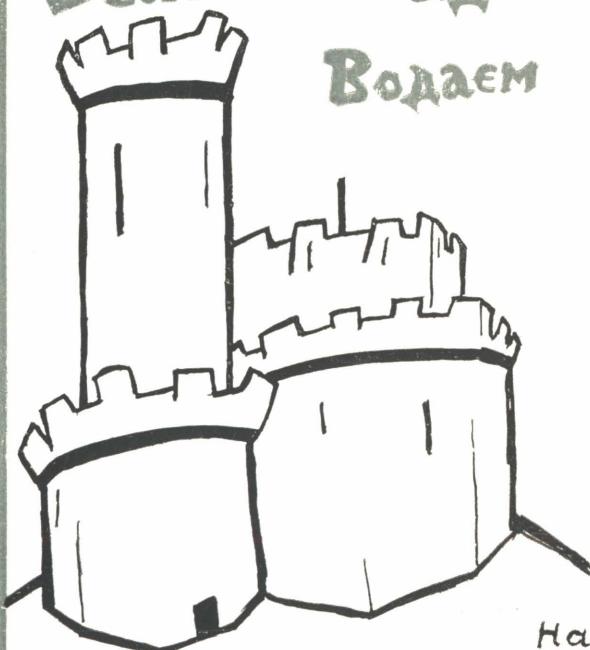

Замок над

Водаєм

Замок над
Водаєм

Написав
Сергій Домазар

Читайте в цій книзі:

◆ Про голодранську січ і неповторну українську весну. ◆ Про те, як знаходити дорогу, орієнтуючись на дохлого пса, чорногузів і сибірного собаку. ◆ Про несподівані наслідки пробування гри, вичитаної з наукової книги. ◆ Про препогану штуку, що її утинає здібність кріпко спати під гарматним обстрілом. ◆ Про правила подорожування на дахах вагонів. ◆ Про гучну славу підвальів ЧК в Полтаві і «закальонного» товариша Бергавінова. ◆ Про поцілунок стрункої Прісі Баглай під ясним місяцем у Замку. ◆ Про прапор нашої незалежності й свободи, що його наші вороги безсили відібрati від нас. ◆ Про труднощі стати святым подвижником у великий піст. ◆ Про нерозгадане значення деяких гуцульських слів. ◆ Про жартівливого лотиша з Особливого віddіlu i двох несосвітенініх бевзів. ◆ Про спосіб швидко знаходити скарби під діжками з капустою. ◆ Про вигоди й невигоди виглядати панічно. ◆ Про доказ щирої дружби, даний парубкові сірою-в-яблуках кобилицею. ◆ Про те, що можна знайти в старій корзині на горищі. ◆ Про марність розкопування скарбів у сталінський час. ◆ Про королівський дарунок старого жебрака. ◆ Про славнозвісний штаб Духоніна і величезних відправаджувачів до нього. ◆ I про багато чого іншого.

The Castle on Voday

(See p. 248)

Copyright, 1964, by Serhij Domazar.

Сергій Домазар

Замок над Водасем

Авторське видання

Мюнхен

1964

Вперше друковано частинами в журналі «Сучасність» за листопад і грудень 1963 року та за січень, лютий, березень і квітень 1964 року. В цьому авторському виданні багато помічених помилок витравлено.

Авторські права застережено.

Обкладинка автора.

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Мое недовге побіжне знайомство з революційною російською фльотою сталося далеко від соленої води в моєму рідному місті 1919 року.

Матрос з Ревкому (скорочення з Революційний комітет), Саша Чорний, любив заходити до нас, у гімназію. З незграбною помпезністю червоного володаря життя і смерти він прибував оточений почтом з обвішаних зброяю «братішок», як вони любили себе називати. Хоч Саша й удавав, що має якісь дуже поважні справи до нашого директора, але нам здавалося, що заходили «братішки» (тобто матроси) так собі, знічев'я, просто погомоніти. Місто наше, Драбатин, було маленьке, налякане реквізиціями й контрибуціями, розваг — ніяких.

Матроси нюхали кокаїн, а Костік, — білявий тоненький підліток нашого віку, в чепурній матроській куртці і фльотських штанях із широким кльошем, залюбки показував нам, як треба кінчиком заструганого олівця набирати кокаїну з пляшечки для понюшки. Він дуже його розхваловав.

— Вот ка, потяни! — настирливо пропонував він. Але ми тільки сахалися від нього й його чортівського порошука.

Ми були дуже стримані з цими чужинцями і досить побоювалися їх. Всього три тижні, як вони прибули до нашого міста слідом за червоним загоном у складі величезної армії, що її Російська Советська Республіка рушила на підбій України, зрадливо зламавши таким чином урочисті договори й визнання підписані несповна рік тому. Ще надто свіжа була тоді в нашій пам'яті страшна згадка про недавній наскок на Українську Народну Республіку в січні попереднього року. Ще з вуст до вуст передавалися розповіді про купи трупів, залишених бандами Муравйова на вулицях Києва, про розстрілювання на місці кожного українця з зеленою виказкою Центральної Ради, про обстріл запальними набоями з гармат прямою наводкою чудового будинка в українському стилі славного історика й першого президента Української Народної Республіки Михайла Грушевського.

Того разу, на щастя, червоні перебували в Києві недовго, а в нашому місті їх зовсім не було.

Тепер у Драбатині, як і по інших містах України, захоплених червоними, був утворений Ревком, орган червоної влади, що його охороняв загін матросів колишньої царської Балтійської флоти.

Одного дня Саша Чорний наказав нам, старшоклясникам, прийти на збори «под строгої ответственностью». Не явитися було неможливо. Ми знали вже Сашу. Хоч він, у своїй матроській манері, поводився з нами майже запанібрата, але ми боялися його так само, як і всі в місті.

Ми зійшлися, всі до одного, в просторій кімнаті будинка, реквізованого в місцевого багатія Кагана. За столом президії, якраз посередині, пиховито розлігся на кріслі Саша Чорний, а обіч, з краю стола, сидів ще один, років із тридцять віком чоловік, якого ми не знали. Він теж міг бути більшовиком, бо поглядав грізно й начальницьки, але водночас відрізнявся чимсь від тієї породи, чи то лицем, чи одягом. Він був не в чорній шкірянці, як Саша, а в бекеші, перешитій з шинелі, подібній до чemerки, а на голові мав чорну шапку, з верха якої, здавалося, недавно був зрізаний шлик.

Поки Саша Чорний заряджав свій ніс білим порошком, у кімнаті панувала мертвна мовчанка. Тільки злегка поскрипував стілець під незнайомим чоловіком, що розглядав нас з-під насуплених брів.

Промова Саші була енергійна й коротка:

— *Как вы есть сини трудящего класа, то мы открываем у вашем гораде ячейку ленінськава саюза моладежі. Кто за?*

Не було, мабуть, нічого в світі дикішого за цю пропозицію, скеровану до авдиторії, що її героями були Грушевський, Винниченко, Петлюра й інші діячі України, але ніяк не Ленін, комуністичний російський ватажок. На секунду чи дві ми закам'янили, уникаючи зустрічі поглядом з очима Саші, що свердлували нас навскрізь. Нижче Сашиних очей, на столі перед ним, лежав наган. Ми знали, що йому застreliti чоловіка або й десь було все одно, що нам убити муху. Ми всі враз піднесли руки.

Саша поклав свій наган назад до кишені й, підводячись, звернувся до незнайомого:

— *Теперь ты, товарищ братішка, легуліруй дале. Я атчаліваю. Панімаешь, делоф..!* — і він не докінчив, а тільки виразно покрутів своєю п'ятірнею над головою.

Коли могутня постать Саші гойдливою ходою виплила з кімнати, ми перестали почувати себе, мов миші під науковим дослідом, і трохи поворушилися. Товариш братішка підвівся й тут сталася нечувана в світі річ: більшовик заговорив до нас, хоч і не дуже впевненою, але все ж українською мовою.

— *Товариши! Ви проголосували за вступ до ленінської кому-*

ністічеської спілки молоді, щоб подавати всебічну підтримку великої, непобедимої комуністическої партії...

Він виголосив до нас цілу промову про пролетаріят, світову революцію, міжнародніх акул капіталу й таку іншу подібну всячину. В кінці, після вигуків на честь Леніна і Троцького, він загадав нам негайно приступити до діла.

Звідкілясь добув він шмат червоної матерії й доручив нам прикріпити його до держална. І тут відбулася маленька дискусія. Товариш братішка наказав нам зробити напис на прапорі, бронзову фарбою: «Українська Совєцка Соціалістіческа Республіка». Бачивши, що він не дуже письменний по-українському, я взявся запропонувати йому належну граматичну форму, почавши з третього слова в тому ряді. Але перед словом «Совєцька» я завагався.

Слово «Совет» увійшло тепер до всіх мов світу, але тоді воно було ще майже не знане. Мені здавалося, що його треба було б перекласти на українську мову. Природно було б, думалося мені, написати «Радянська», хоч ніхто ще тоді, в нашому місті, приймні, такого слова не чув і не бачив. Заохочений згодою товариша братішки на «Соціалістична», я звернувся до нього з моїми сумнівами.

— Что-о? — раптом ревнув він до мене. — Радянська? Вот я тебе покажу, щенок, Центральну Раду!

Почервонілий від образи, я оторопіло відійшов набік.

Не пригадую вже собі, чи ми зробили той прапор, чи ні, і що там було написане, бо більше зборів не було, а за якийсь час ми пороз'їздилися на літні вакації.

То був перший і останній день моого перебування в комсомолі і перша в житті зустріч з українським більшовиком. Можливо саме тому я довіку не забуду несподіваного виразу дикої люти, з якою він зиркнув на мене, вигукуючи ненависні йому слова — «Центральну Раду».

II

Не знати, як склалося б мое життя, коли б мої батьки жили разом в одному місті, як Голієві батько й мати.

Петро Голій був моїм другом, коли ми з ним були учнями першої кляси Драбатинської городської школи. Гімназії тоді ще в нашому місті не було. Він жив на Заріччі, передмісті, зараз за Водаем. Там же мій батько знайшов для мене недорогу «квартиру з харчами» в хаті бідного міщанина на прізвище Шапка, який заробляв собі сокирою й пилкою, як десь щось будувалося, а як ні, то майстрував розкладні ліжка чи наколював чепурні

в'язанки дров і носив це все на власних плечах у Драбатин, на базар, продавати.

Шапчина хата під соломою була звичайного селянського типу: одна чимала кімната, з великою піччю й просторим полом, що правила воднораз за кухню й їadalню, вітальню і спальню, а через сіни — комора. Наша бездітна господиня, десь коло шостого десятку, одного віку з її чоловіком, порала порося в сажі та держала корову.

Нас, два квартиранти, — я та ще один учень тієї ж самої школи, тільки на дві класи старший за мене, — готували свої домашні завдання за тим самим одиноким столом під образами, за яким ми перед тим усі обідали. Спали ми, всі четверо, квартиранти й господарі, на спільному полу, тільки кожен на своїй власній постелі.

Я був у дуже дружніх стосунках з моїм старшим за мене спіквартирантом, до великих знаннів якого, надто про зірки і плянети, я ставився з цірим подивом і захопленням. Але все ж найближчим моїм другом був мій одноліток Голій.

Він жив недалечко, на тій самій вулиці. Батько його служив дяком у зарічанській церкві. Служба приносила дякові обмаль грошей, але забирала й небагато часу. Отож він, разом з дружиною, важко працював, обробляючи кілька орендованих десятин землі, щоб мати змогу вчити найстаршого сина Петра вгородській школі, і мріяти про те, що життя його буде легше за інше.

Мені траплялося бачити зарічанського дяка багато разів, але найкраще пригадую собі його одного гарячого літнього дня на курній степовій дорозі, як він ступав великими кроками поряд з гарбою, вивершеною свіжим степовим сіном, з довгими вилами на плечах, високий, з густим білявим кучерявим чубом, без бриля, а трохи позаду за ним дибала й його чорнява дебела жінка, — обое босі і з голови до ніг сірі, аж чорні, від густого шару дрібної полтавської куряви.

З школи й до школи ми завжди ходили з Петром разом. Пообідавши після школи, поки ще не було снігу, ми з Петром сходилися на вулиці й обережно, щоб не побачив сторож, наш сусіда, перелазили через височений паркан величезного парку на березі річки. Багаті власники того парку жили десь далеко в великому місті і приїздили, люди казали, до Заріччя тільки на літо.

За парканом ми опинялися враз у казковій країні незайманіх пущ і безмежних прерій. Стояв там, правда, на одному бугрі, й покинutий дім блідолицьких серед безлистих кущів бузку і зів'ялих газонів, з зачиненими на прогоничах віконницями й наглухо забитими дверима. Але обидва великі вожді чорноногих і команчів з погордою обминали стежки блідолицьких. У дальних

алеяж, над прозорими водами річки, серед розлогих лип і гіллястих кленів ставили вони свої гостроверхі вігвами. Аж до пізніх сутінків полювали вони на бізонів, провадили війни, робили заїздки, йшли по сліду, а потім курили смердючу люльку миру з опалого листя й щасливо потомлені поверталися тією самою нелегальною дорогою до своїх книжок і шкільних завдань за столом, застеленим чистою скатертиною, освітленим висячою гасовою лямпою, почепленою за дротяну дужку до закуреного сволока, не раз і з добрими синяками, гулями, розірваними штанами та іншими бойовими відзнаками. Ми захоплювалися тоді Фенімором Купером і капітаном Майн Рідом.

Чи то в червоній шкірі, чи в сірій шкільній уніформі, однаково ми були тоді з Петром нерозлита вода.

Проте це потривало недовго. Вже наступного року хлоп'яча гімназія відкрилася в нашому місті. То була школа крацього типу за нашу. З гімназії можна було піти до університету. Городська ж школа мала тільки чотири кляси, в ній не навчали мов і по скінченні її можна було надіятися знайти посаду хібащо якогось дрібного службовця.

Петрів честолюбний батько негайно вхопився за цю нагоду. Він найняв домашнього вчителя і Петро ціле літо гнув спину над книжкою з чудернацькими німецькими літерами. Німецька бо мова тільки й відрізняла програми перших кляс обох шкіл.

Мій батько, з своїх власних міркувань, лишив мене байдикувати ціле літо й гаяти дорогий час. І тільки моя мачуха домоглася від нього, щоб він змінив свою настанову, коли після вакації вона вернулася додому з полтавських літніх курсів для підвищення кваліфікації вчителів народніх шкіл. Це сталося саме вчасно. Моя заява була поспіхом заповнена і я сам заніс її до приймальної канцелярії всього за день до припинення прийому заяв.

Ось як воно було, що я міг складати вступні іспити тільки до першої кляси гімназії, а Петро — до другої. Конкурс був великий, але обидва ми витримали іспити легко. Тієї ж осени наша родина переїхала до міста з того села, в якому ми жили раніше, тож навіть наші спільні ходіння до школи з Петром припинились.

То був важкий удар для нашої дружби, тим більше, що мій друг, учившись у старшій за мою клясі, незабаром почав поглядати на мене з погордою. Палкій нашій дружбі скоро настав кінець, а все ж спогад про неї зв'язував нас якоюсь тоненькою, невидимою ниткою, і я все ще мав тепле почуття до Петра.

Якраз після першої червоної навали з Росії Петро найбільше здивував мене одного дня, коли ми випадково зустрілися на вулиці.

— Хотів би я, щоб ти бачив, з якою ненавистю червоногвардійці дивилися на мою гімназійну шинель, — сказав він із сар-

домічною посмішкою, яка викривляла його уста. — Коли б ти тільки чув, як вони гукали до мене: «Ей, ти, буржуазне щеня!» Дехто з них ледве стримувався, щоб не звести рушницю і не застрілити мене на місці. То було переживання, скажу я тобі!

Я ще не міг зрозуміти, про що він говорить.

— Де тобі довелося зіткнутися з ними?

— Я просто приїхався до них, коли вони переїздили через нашу станцію. Вони казалися, мов очманіла худоба на риговиці. Ім нетерпеливілося дірватися до Києва.

— Та чого ж... — отетеріло допитувався я, — чого тобі треба було приїхуватися до них? — Я все ще не вірив собі, що справді почув це з його вуст.

Він зупинив на мені свій довгий, багатозначний, хвастовитий погляд:

— Я з ними разом брав Київ! — з викликом кинув він мені.

Я тільки оторопіло мовчав на це. Отакий то був його черговий вибрик!

Він мав у нас славу бунтівного учня, що не раз уступав у суперечки з учителями. Він любив дивувати своїх слухачів цитуванням парадоксальних цитат, вичитаних з якоїсь книжки. І може, якщо то й була правда, що він тільки що сказав мені, то... Ні, мабуть, просто химерний парубійко хотів, певне, зазнати ще й парадоксального ризикованого становища: мовляв, буржуазне цуцена береться допомагати червоним проти буржуазних дорослих собак у Києві... Чим хвастав він? Чи тим, що в уніформі буржуазної школи вмішався в гурт розпропагованих ненависників, фанатичних більшовицьких убивць?

Цей не абиякий син дрібного сільського церковнослужителя завжди з усієї сили намагався бути оригінальним у всіх своїх словах і вчинках. Та це вже було таке нечуване, таке... вороже. Так. Вороже.

А може він собі просто збрехав, хизуючися своєю показною відчайдушністю? Бо що ж він міг мати спільногого з більшовиками, напасниками, ворогами України?

Та ні, було щось серйозне в його хвастощах. Він не брехав!

З того дня я став свідомо цуратися свого колишнього друга.

Незабаром нас усіх вразила новина, що Голія виключено з гімназії. Мабуть, думав я собі, його хвастощі про його «подвиги» у муравйовській банді дійшли якось до вух гімназіяльного начальства. Цього вже терпіти їм було годі.

Незабаром настали літні вакації і я поїхав у Любгород, до своєї матері. Петро теж не залишився на літо в Драбатині, але я дізнався про це значно пізніше.

Пізньої осени того самого 1918 року сталося збройне повстання українського війська проти гетьмана, після його «грамоти» про федеративну злуку з білою Росією, та проти його німецьких і білих російських прибічників. У цей час Петро знов виринув у місті.

Був похмурий осінній вечір після неспокійної ночі з рушничною й кулеметною стріляниною на околиці Драбатина. Зривався сніжок і вже кілька білих пухких пластівців поволі спускалися додолу в тихому, без вітру повітрі. На головній вулиці нашого міста відбувалося незвичайне видовище перед очима міщан, які юрбами товпилися на хідниках. Здовж укритої липкою грязюкою вулиці поволі посувалася до канцелярії міського голови мовчазна процесія. Попереду їхали два озброєні вершники в сірих уніформах з яскравими блакитними шликами, що звисали з їхніх військового зразка шапок. Була сувора поважність на їхніх застиглих вояцьких обличчях. За ними, охляп на неосідланих конях, у тому ж повільному темпі рухалися два неозброєні, похнюплени німецькі вояки. Один з них, у простих окулярах у заливній оправі, тримав білий прaporець перед своїми товстими лінзами. Сірі непідперезані шинелі висіли на них, мов мішки. Процесію замикав піший гайдамака (як популярно звано тоді вояків Української Народної Республіки) з рушницею, що телепалася на ремені в його на плечі, і з довгим батогом у правій руці, яким він ляскав час від часу, немов женучи худобу. У весь його вигляд, з його нарочитою хитливою ходою чабана задля більшого ефекту, викликав голосний сміх глядачів.

— Ти тільки глянь на них. Плохі, як вівці! — раптом почув я за спиною знайомий гаркавий голос. Я обернувся. I справді, Петро Голій стояв недалечко від мене в натовпі, все ще в своїй старій гімназіяльній шинелі, з якої він давно виріс, указуючи на німців своїм підборіддям, де-не-де порослим ріденським більявим пушком. Він говорив до мене.

— А вчора вночі вони трималися міцно й розбити їх було не-легко. — Хвастовита посмішка була знов на його блідих губах.

Він виглядав, як герой. I принаймні в моїх очах він справді був героем. Він розповів мені про сцени, повні затятої сміливості з обох боків, у бою минулої ночі під Драбатином, в якому він брав участь. Німці залягли за горбками, на цвінтари, й уперто боронилися. Один німецький старшина не припиняв стрілянини зного кулемета навіть тоді, коли вже всі його товариші були вбиті навколо нього й повстанці вже переходили лінію німецьких позицій. Він не звертав уваги на пропозиції здатися в полон, і його довелося застрілити ззаду, щоб нарешті спинити його божевільний кулемет.

III

Щось так за місяць чи два після цього випадку не хто інший, як Голій, виступив з заявами, різко протилежними загальному почуттю щасливого задоволення громадян з приводу встановлення української демократичної влади.

— Ти знаєш? — запитливо звернувся до мене одноклясник Сава, — Голій, Петро, отої твій приятель...

— Ну, — нетерпляче перервав я Саву, кивнувши на ствердження, — що з ним?

— Та нічого, — вів далі Сава. — Хотів би я тільки, щоб ти послухав, як він лає наш уряд і пророчить його скоре повалення. Він нахваляється, що нова навала з півночі станеться незабаром.

Мое серце болісно стислося. Петро був моїм другом, найкращим другом моїх дитячих літ. Це ж він урятував мене, коли одного разу, ковзаючись із ним на Водаї, я був шутгнув ув оплонку. І ось тепер новина про його неприхильність до українського уряду особливо неприємно вразила мене. Нехай би це був хто завгодно, тільки не Голій. Було цілком ясно, я думав собі, що кожен українець повинен бути тільки гордий з того, що ми маємо свій уряд наречі, після стількох довгих сторіч підкорення чужинцям. Таж, після всього, він же ризикував своїм життям, Петро, отам у бою, за драбатинським цвінтarem, щоб тільки захопував наш рідний уряд. Що ж крилося за всім цим?

Мене охопили похмурі передчуття. Як і кожен інший, я знов, що Республіка була квола. Ми читали газети, що прибували до нас із Києва. Понад десяток політичних партій тільки те й робили, що раз-у-раз зводили між собою словесні бої в Трудовому Конгресі (як називався український парламент післягетьманського періоду). Ні найменшого зусилля, ніяких заходів не вживалося, щоб підготувати країну до оборони проти можливої нової спроби підкорення з боку північного сусіди. Місцеві комуністичні прихвосні відкрито хвасталися, що вже незабаром «їхні» захоплять владу. На щастя, думав я, сам себе заспокоюючи, комуністичного зілля було як кіт наплакав на Україні. Невже ж Петро належав до них? Я боявся вірити в це.

В лютому 1919 року наші недобрі побоювання ствердилися. Величезні російські армії рушіли на південь, щоб знов захопити Україну. То було зламання договору 1918 року між російським і українським урядами, але що то могло значити для більшовиків? Головне було для них захопити владу, правдою чи неправдою.

Я не був у місті під час його захоплення червоними. Сталося це так.

У піввечірі, якраз напередодні захоплення міста більшовицьким військом, один з наших гімназіяльних учителів, молодий

чоловік, не старший 28 років, якому я довіряв і на якого покладався, бо він був українець і патріот, порадив мені приєднатися до відступаючого українського війська. Я прийшов був до нього по пораду саме в той момент, коли він хутко пакував свою невеличку валізу, збираючись облишати своє помешкання.

— Це не триватиме довго. Ось побачите, — сказав він мені впевнено. — За місяць чи два найбільше ми повернемося назад і продовжуватимемо наше навчання.

Після цієї коротенької розмови ми хутенько пішли до залізничної станції, сіли на перший поїзд, і на вузловій станції Прядка, того ж вечора, за допомогою моого патріотичного вчителя, мене взято до військового поїзда і заражовано до війська.

Усе це сталося так хутко, що я навіть не мав часу опам'ятатися. Протягом довгої морозної ночі в поїзді, що посувався поволі до Києва, я майже не спав, тулячись у темному кутку погано освітленого свічкою пасажирського вагона третьої класи, сам на сам із своїми думками серед моїх товаришів-вояків, які, здавалося, не звертали на мене уваги. Я був чужий серед цих селянських синів у моїй гімназіальній шинелі, якийсь панич. Вони мало говорили між собою. Настрій був невеселий, як звичайно в салдат під час відступу. Всі вони були одягнені в нові чисті шинелі сірого, мабуть австрійського сукна, що ще пахли свіжою матерією. Частина була дисциплінована. Час від часу з закритого переділка в кінці вагона приходив присадкуватий, трохи за них старший підстаршина, той самий, що записав мое ім'я і прізвище до свого списку вояків, і будив якогось з них, коли приходила його черга стояти стійку на вагонній платформі. Мене, як новака, підстаршина не чіпав.

Я не спав. Під ранок ми були вже недалеко від Києва. На одній станції, Борозен, як я прочитав її назву, ми постояли трохи довше, ніж на інших, і я побачив якийсь незвичайний рух на станційній платформі: кілька січових стрільців (рід війська), що їх легко можна було пізнати по їхніх коротеньких сірих жупанах, швидко вели кудись якогось чоловіка. Незабаром десь недалеко розлягся залп з рушничних пострілів. Один з вояків з нашого вагона увійшов з платформи і сказав, що то розстріляли за станцією більшовицького агітатора, пійманого серед нашого війська.

«Ось воно», — подумав я собі, здригаючись. — «А наступного разу можуть і мене включити в число салдат для виконання розстрілу». — Від цієї думки мене занудило.

Десь так опівдні наш поїзд прибув на станцію Київ-Товарна, і я попрохав мою підстаршину, щоб пустив мене до міста на пару годин. У мене не було нічогісінько з собою, казав я йому, навіть однісінької пари білизни на зміну, а я надіявся, що зможу дістати щось від моїх родичів, які мешкали, я сказав йому, он

там, зовсім недалечко від станції. Я дістав свою відпустку на дві години.

На найвищій площинці сходів шестиповерхового будинка недалечко від станції я натиснув гудзик двірного дзвоника. За деякий час молодий і приємний жіночий голос з-поза дверей запитав мене, хто я такий. Коли я відповів, що я Іван такий і такий, почувся дзенькіт одміканого замка й брязкотіння дверного ланцюжка. Крізь вузеньку щілину, скільки дозволяв ланцюжок, допитливе око обдивлялося мене кілька секунд з голови до ніг, потім ланцюжок брязнув ще раз, і двері розчинилися нарешті. Наталя, що я її бачив передминулого літа, коли вона приїздила в гості до свого брата в Любгород, запросила мене з дружнім здивуванням.

Коли я розповів їй, як це сталося, що я прибув у цей час до Києва, не було краю її широму дивуванню. Як, протестувала вона енергійно, я салдат? Що за дурниці!

Вона говорила до мене зі справжнім сестринським співчуттям, хоч, дотримуючись точності, вона була мені ніяка рідня, бо тільки сестра пана Топірка, другого (фактичного) чоловіка моєї матері.

— Ти салдат? Та ні, цього не може бути! — вигукувала вона, оглядаючи мене з усіх боків, наче бачила мене вперше в житті.

— Та чи ж уявляєш ти собі до кінця, що то значить бути салдатом? Чи готовий ти вбивати, вбивати людей?

Станція Борозен спалахнула в моїй уяві, — скрип швидких кроків у дзвінковому морозному повітрі, розсіянне світло раннього світанку — і гук рушничних пострілів пролунав знов у моїй уяві.

— Ні, мабуть ні, — промімрив я жалюгідно.

— От бачиш! — вона кинула на мене погляд співчуття, змішаного з презирством.

Та й чого це мені журитися всіма цими арміями, допитувалася вона, не даючи мені навіть слова вставити в її мову, — всіма цими арміями, що воюють одна проти одної, приходячи й відходячи безперestанно протягом останніх двох років? Чи ж я не знаю, що Київ уже переходив з рук до рук мабуть не менше десятка разів, а цього разу, то вже певно, що це не востаннє? І чого це мені скортіло раптом і собі взяти участь у цьому перетяганні мотузка, як у тій грі, — у цій військовій безконечній метушні? Ні, слід би було мені ще трохи почекати. Бо як справа з моїм навчанням? Менш як пів року лишилося мені вчитися, а я вже, ні сіло, ні впало, покинув школу. Невже я схотів лишитися вічним недоуком?

Вона спинилася на хвилинку, повна презирства. Потім вона почала знов, з поновленням запалом:

Ні. Так не може йти далі. Мені треба лишитися тут на пару

днів, перебути в її помешканні, а коли все скінчиться, просто вернутися назад до моїх шкільних підручників.

— Перше треба скінчити школу, дістати атестат дозріlosti, а тоді вже робити, що хочеш, — такий був її остаточний вирок.

Я не дуже сперечався з нею. Зрештою, все справді сталося так несподівано. І я добавав багато здорового глузду в її пристрасному картанні. Я сам багато чого подібного передумав протягом тієї безсонної ночі в військовому потязі. А крім того, була вона така мила молода жінка і так близько взяла мою справу собі до серця, що я просто не був спроможний їй суперечити.

Отож я залишався в її охайній маленькій кімнаті ще довго після того, як моя військова відпустка скінчилася. Надвечір прийшов з роботи її чоловік і він теж великудушно запросив мене поділяти з ними їхню кімнату яких пару днів.

Я з усіх сил намагався бути корисним для Наталі. Я робив закупи, що полягали в простому забиранні хліба та інших скупих придлів, що припадали на талони харчових карток. Я спускався для неї вниз, коли вона потребувала кислої капусти з діжки в підвальні, бо ліфт у домі не діяв через революцію.

В дійсності Наталя рада була мати напохваті ще одного мужчину в хаті, бо вона була дуже зайнята коло своєї недавнечко народженої донечки, її першої дитини. Вони були одружені десь так трохи більше року тому. А часи були непевні і небезпечні для молодої жінки, змушеній лишатися самій дома, поки її чоловік був на роботі.

Вона була дуже щаслива з її гарним молодим чоловіком і співала весь час, як тільки залишалася сама. Голос її був чистий і приемний, і співала вона талановито, як справжня обдарована артистка, і в українських піснях, що їх вона знала безліч, виливалося її шире чуття.

Тільки одного разу вона справді розгнівалася на мене. Це сталося, мабуть, чи не на четверту ніч моого перебування в них. Спершу я ніяк не міг збегнути, де я і що. Я саме тільки приходив до пам'яті, розбуджений посеред моого першого міцного сну. Вона енергійно трясла мене за плечі, а я тільки блимав, мов нічний птах, на яскраве електричне світло, що різalo мені очі.

— Одягайся, хутко! Всі вже внизу. Хутко, — гукала вона до мене. Я вже сидів у ліжку.

— Що таке? — мимрив я, протестуючи. — Що сталося? — Все мое тіло просило сну.

— Стріляють з гармат! Ходім!

Її чоловік уже стояв на порозі кімнати з немовлям на руках. Якраз була маленька перерва в стрілянині, і я не чув нічого.

— Та хто стріляє? — видавив я з себе, ледве спроможний ворушити язиком.

Це дурне запитання, здавалося, змусило її заніміти, і вона

тільки махнула рукою, запрошуючи мене йти, і наступної миті вони всі щезли з моєgo поля зору. Я послухався й якомога швидше одягся, і незабаром уже приеднався до їх у підвалі.

Наталя довго не могла застпокойтися. Вона навіть висловила обурені міркування про непробачну недоречність бравади декого, хто удає, що спить, коли гарматні набої розриваються якраз перед вікнами і коли найперший обов'язок кожного — якомога швидше йти до підвалу, а не затримувати немовлят і жінок, виставлених на небезпеку.

Я бачив, що вона не могла повірити, що ті «дехто» були спроможні міцно спати під гарматним обстрілом. Тому я розповів їм, як кілька разів пан Топірко, її брат, за допомогою декого з своїх підлеглих, задля жарту пробував переносити розкладне ліжко, на якому я любив спати влітку на свіжому повітрі, разом зі мною у якийсь дальний куток великою лікарняного саду, і ні разу не сталося, щоб я під час цього прокинувся, так що зрештою це йому набридло.

А щоб ще дужче відтягнути її думки від прикрої дійсності, я переповів їм одне з оповідань Стороженка, яке я недавно був собі прочитав, у якому старий чоловік перед смертю заповідав, що найрозумніший з його трьох синів, котрий розгадає три загадки, знайде ключ до таємниці, де перевбуває захований скарб їхнього батька. І закінчуючи свою розповідь, яку вони вислухали з щирою цікавістю, я змусив моого героя знайти його горщик із золотими червінцями в одному льюху під діжкою з кислою капустою.

— Ось під такою, як хоч би й оця, — сказав я, вказуючи на діжку в кутку й пильно спостерігаючи їхні обличчя. Бо я знав дещо про ту діжку. Але при тъмяному свіtlі свічки я не міг помітити нічого.

Тим часом обстріл припинився й ми подалися нагору.

Наступного дня ми дізналися, що нові правителі вступили в місто. Гарматного обстрілу більше не було. А щодо поодиноких рушничних пострілів по всьому місті протягом ночі, то на це ніхто не звертав великої уваги, бо то була звичайна річ під більшовиками.

Коли все вже устаткувалося сяк чи так, настав час для мене подумати про те, щоб подякувати моїм добрим господарям і рушити назад до моєї школи. І от якраз тепер розпочався мій перший справжній клопіт. Бо в мене зовсім не було грошей, а залізничний квиток коштував, мабуть, кілька карбованців, як я собі висниував. Що далі я цим журився, то більше думки мої зверталися до діжки з квашеною капустою. Я почував, що неможливо було же брати грошей на дорогу в моїх господарів, які вже й так ділилися зі мною понад тиждень своїм злиденним приділом хліба. А під діжкою, як я знав, був захований справжній скарб.

Я зробив це відкриття ні з якого іншого приводу, а тільки щоб довести вірність однієї думки, яка ні сіло, ні впало раптом прийшла мені до голови того разу, коли мені вдруге довелося спускатися вниз по кілька червоних буряків до Наталиного борщу. Думка була зовсім непрактична, але цікава. Мабуть, вона з'явилася в моїй голові тільки тому, що розум мій у той час не був зайнятий нічим поважнішим. Мені просто подумалося, коли я спускався сходами з нашого щостого поверху до льоху в підвальні, що в такі неспокійні часи, як цей, люди звичайно ховали свої скарби в землю, як це й практикувалося протягом цілої історії України. А що мусіли б робити з своїми скарбами люди, що жили в таких великих будинках у місті? Ім не лишалося нічого іншого, як тільки користуватися для цього своїми підвальми.

Зайшовши в наш переділок підвальні, я засвітив свічку й огледівся навколо. Без найменшого вагання я скерував свої кроки просто до діжки в кутку і, забавляючись своєю кумедною думкою, негайно взявся пересувати її набік. Вона була важка, але кінець-кінцем я пересунув її з того місця, на якому вона стояла. Я взяв у руки заступ, який стояв немов напоготові для мене під стіною, й почав копати. Але вже недалеко від поверхні заступ мій заскрготав об щось тверде. То була велика скляна посудина, не менш як на 12 фунтів, так звана «банка», загально вживана у господинь на переховування в ній варення хатнього виробу. Я здійняв бляшану покришку, прив'язану простим мотузком, і побачив, що банка та була повна срібних царських рублів, як здавалося на перший погляд. Серед них, недалечко від поверхні, лежав золотий жіночий годинник.

Я не копався в банці глибше, бо не мав на те досить часу, та це мене й не цікавило. Я вже був задоволений. Моя догадка виявилася вірною. Я знайшов скарб точно в тому місці, в якому, я думав, він саме й мусів бути захованний. Це було так, немов я знайшов розв'язку складного математичного завдання, що завжди давало мені велику насолоду.

Я накрив банку знов тією самою покришкою, гарненько обв'язав її мотузком, загорнув банку землею і знов поставив діжку на її місце. Тоді взяв кілька буряків з купи поруч і побрався нагору. Ця операція забрала може яких двадцять хвилин понад нормальний час, потрібний, щоб принести з льоху приторщу капусти. Вся ця справа була зовсім невинна і лишила по собі дуже гарний настрій у мене на цілий той день.

І коли я розповів моїм мілим господарям Стороженкову історію про знайдення скарбу (перенакшивши її) під діжкою з квашеною капустою, я мав намір, крім усього іншого, обережно натякнути їм, що їм слід би було переховувати свій скарб у якомусь більше хитро дібраному місці.

Тепер же, коли мене турбувала думка, де взяти грошей на

залізничний квиток, я побачив діжку з скарбом під нею в зовсім іншому світлі. Що, подумав я собі, коли б я взяв *кілька* з тих срібних монет? Вони більше не були в обігові, але все ж це був дорогий метал, і я зміг би їх заставити в якогось лихваря або ювеліра. Скільки вони дали б мені за кожну монету? Я виснував собі, що досить мені було б узяти сім срібних карбованців з банки. Пізніше, за кращих днів, я б викупив заставлені монети і повернув би їх власникам з подякою. Вся ця справа не здавалася мені аж так негарною. Тож за найближчої нагоди я взяв із банки сім монет і заходився коло обернення їх у звичайні паперові гроші, які тоді були в обігові.

Тільки тоді мої гарні пляни виявилися марними. Не знайшлося жодного лихваря або ювеліра в цілому Києві. Принаймні я не зміг знайти ні одного. Всі крамниці були на замку, бо новий режим не давав нікому надій на успішну комерцію. Я пробував несміливо пропонувати мої монети продавцям у хлібних та бакалійних крамничках, які ще торгували сяк-так. Леле! — ніхто не хотів їх. Вони тільки поглядали підозріло на парубійка в гімназіяльній уніформі, який з почервонілим і засоромленим обличчям намагався збути крадені, мабуть, монети. Так я, принаймні, думав.

Отож, думав я собі, я допустився злочину, та ще й злочину проти моїх добродійників. До того ж, як виявилося, і злочин той був даремний. Ця безглуздість непотрібної крадіжки робила її ще нестерпніше огидною.

Проте мені тим часом не залишалося нічого іншого, як тільки повідомити Наталю, що я збираюся від'їздити. Сидіти в них довше, я бачив, означало б обтяжувати їх без потреби. Я страшенно хотів дістатися ще раз до льоху, щоб тихенько покласти сім монет назад. Але Наталя мала все потрібне їй у кімнаті. Мое ж нечисте сумління змушувало мене уявляти собі, що Наталя й її чоловік уже дізналися якось про мій підлій вчинок. Тож, палаючи соромом, я сказав, що негайно йду на станцію. З вікна кімнати було видно, що товарні поїзди вже посувалися в напрямі лівого берега Дніпра. Видно було й людей, які стояли й сиділи в порожніх товарних вагонах.

Якраз у ту хвилину, коли я дякував Наталі за її гостинність, стоячи в напівтемному маленькому передпокої й одвернувши своє лице від світла, щоб вона не бачила, як воно горить соромом, Наталин чоловік вийшов з кімнати й теж підійшов до мене. В його простягненій до мене руці темніла брунатна «керенка»; ці маленьки, майже квадратові банкноти, випущені за т. зв. Тимчасового уряду в 1917 році, ще були в обігові. Номінальна вартість «керенки», яку пропонував мені Наталин чоловік, була 20 карбованців, — сума більша, як я думав, ніж навіть мені потрібна була на проїзд до Драбатина. Я почервонів ще дужче й відмо-

вився взяти банкнота, але він не хотів про це й слухати і майже силою впхав «керенку» в кишеньо моєї шинелі, що вже була на мені. Вкрай присоромлений цією останньою щедрістю добрих моїх тимчасових господарів, я хутенько пробурмотів «дякую» і «прощайте» і майже бігцем побіг на станцію.

Надворі був великий мороз. Я хутко йшов, глибоко запхавши руки в кишені шинелі. У поза тим порожній кишень штанів за кожним кроком бовталася, дотикаючись до стегна, дедалі холодніша важка грудка, матеріалізований в металі мій підлій злочин проти найкращих людей на світі, яким я винен був лише найглибшу подяку.

Сталося так, що я неспроможний був тихенько покласти монети десь за диваном, на якому я спав, або за комодом, бо як на те завжди хтось був зі мною в кімнаті, а коли б я просто впустив їх додолу за меблі, їхній металічний дзвін негайно викрив би був мене. Тепер же, відчуваючи холодний дотик краденого срібла за кожним кроком, я постановив собі викинути його геть, як тільки мене ніхто не бачитиме. І я зробив це тієї ж самої ночі, з несказанною полегшеною, жбурнувши замашну грудку просто в ніч крізь розчинені двері вагона, коли в темряві наш товарний потяг поволі посувався в напрямі станції моого призначення.

Я викинув ті монети з кишені, але не міг викинути їх з душі, і довго ще час від часу згадка про їх випливала на поверхню моєї свідомості й пекла мене пізнім жалем і соромом.

IV

Мій повільний поїзд допхався тільки до вузлової станції Прядка. На Драбатин поїзди не йшли, і мені довелося чимчикувати до міста 18 кілометрів пішки. То була самотня й нудна подорож голою, трохи засніженою рівниноро. На мое щастя, через холод мабуть, ніякого руху на дорозі не було, і так, без ніяких пригод, надвечір я придібав до тієї околиці міста, близко якої я мешкав, і, як мені здавалося, ніким не помічений дістався, нарешті, до своєї квартири.

— Де ви так довго пропадали? — привітала мене господиня моого помешкання з докором у голосі. — Я не знала, що й подумати, журилася за вас весь час.

Вона була підстаркувата вже вдова. В її маленькому будинкові майже на краю міста я наймав одну кімнату.

— Дуже прошу простягти, — сказав я, — але все сталося так раптово, що не було навіть змоги прибігти й попередити вас. Я дістав був телеграму від мами, щоб я негайно їхав додому. Знаєте ж, який тепер час.

Я намагався говорити якомога звичайнім голосом. Хоч я й не

любив брехати, але протягом моого пішого ходу я мав досить часу надуматися, що мое коротке знайомство з армією слід тримати в таємниці.

— То правда, — кинула вона мені погляд зрозуміння і, здавалося, хотіла ще щось спитати, але стрималася і тільки зідхнула:

— Справді, тепер такий час... — вона не докінчила. Ясно було й без слів, який то був час.

Неможливо було б вимагати від неї, щоб вона повірила в мою «телеграму від мами». Та в цьому й не було потреби. Якесь пояснення мусіло бути і якраз те, яке я підніс їй, виглядало найневинніше. Це було добре на всякий випадок і цілком задовольняло її. Тепер, у разі чого, вона знала, що треба було казати. Але я все ж відповів на її невисловлене запитання:

— На щастя, — сказав я, — все обійшлося добре. А як тут у вас? Чи все гаразд?

— Ні, не все, на жаль. Два червоноармійці склали нам візиту на другий день після захоплення міста. Вони, знаєте, шукали самостійників. — Вона кинула значущий погляд на мене. (Червоні й білі росіяни того часу з однаковою ненависттю застосовували це українське слово з глузливою інтонацією й з своєю вимовою, звичайно, до всіх запідозрюваних у симпатіях до Української Народної Республіки).

— Вони обшукали весь будинок, — вела вона далі, — і, не знайшовши ні живої душі, крім мене, почали допитуватися, що в цій корзині, — вона хитнула головою в куток.

Там стояла моя нова корзина, яку я привіз з Любгорода якраз напередодні червоної навали. Навряд, чи пощастило б мені довезти її до Драбатина, коли б доля не звела мене на Миродані з полоненими.

Звичайно я їздив з Любгорода в Драбатин через Рахнич. Так було трохи близче і тільки одна пересадка. Та вже сидячи з своєю великою корзиною на любгородській станції, я довідався, що поїзди на Рахнич не йшли й не було надії, що скоро підуть. Висловлювалося побоювання, що Рахнич уже захоплений червоними, які розвинули генеральний наступ на Україну широким фронтом. Хтось поміркованіший потяг би в безпеці непевний час переходу влади з одних рук у другі. Але мене манили пригоди й небезпеки, і коли з Любгорода на Миродан рушив останній за української влади пасажирський поїзд, я лежав у ньому на полиці з корзиною в головах. Була пізня ніч, а в поїзді мені завжди спалося якнайсолідніше.

Вузлові станції Миродан стояла в голому степу, до найближчого села було кілька кілометрів. На станції збилося не менше двох тисяч полонених, що якраз у той час масами верталися з Німеччини й Австрії. Миродан виявився пастикою для них. Під

Полтавою точилися важкі бої між українською армією й більшовиками, Кременчук був у небезпеці, і поїзди з Миродану вже нікуди не йшли. Лишався ще, правда, покищо не загрожений напрям на станцію Прядку й далі на Київ, але поїздні бригади, — кондуктори й машиністи — порозбігалися й поховалися по поблизьких селах, не бажаючи ризикувати життям у цій війні, фронт якої вже насувався.

Миродан виявився пасткою й для мене. Я вже багато годин просидів у залі для пасажирів на своїй корзині і починав втрачати надію, що будь-коли виберуся з гаспідської станції. Я був на ній одинока цивільна особа, одинокий пасажир з ручним, на лихо ще й неоковирним багажем. У своїй ясносірій гімназіальній шинелі і в блакитному картузі з білими кантами я виглядав чепуруном серед чорно-уніформованих полонених з широкою брудно-жовтою опаскою, вшитою в лівий рукав, і того ж кольору латкою на грудях проти серця. На головах у них були м'яті берети з того ж самого вицвіло-чорного благенького матеріялу, на ногах великі, видовбані з суцільного шматка, дерев'яні, небачені доти на Миродані черевики. Вони не згинаються, у них не побіжиш, не втічеш, у них можеш не ступати, а тільки човгати.

Нічого більше не дав їм на дорогу скupий, зруйнований війною німець. Тільки видрукував кожному, методично й акуратно на всю спину, дві великі, здалеку видні жовті літери KG*, щоб уже не могло бути й найменшої помилки, до якої саме рубрики в німецькому каталогі двоногих істот вони належать.

Полонені нічогісінько не мали з собою. Вони мерзли в своїх благеньких, німецького виробу, брудних, м'ятіх одягах. Вони були голодні, злі, виснажені й проклинали Росію, свою батьківщину. Вертаючись тепер додому, вони бачили, що їхні страждання, що їхня кров, пролита за неї на фронті, були батьківчиною забуті. Ні кому в Росії не було найменшого діла до них. Їх не зустрічали з квітами, як геройв. Ніхто не клопотався ними. В Німеччині їх годували бодай осто гідлою бруквою, тут їх не годували нічим.

Замість свободи, хвилююча чутка про яку долетіла була й до них, у таборах за німецьким дротом, вони застали в своїй країні запеклу, криваву внутрішню війну, таку безглазду, таку незрозумілу й недоречну тепер, у повоєнний час, що за всіма людськими поняттями мав би бути часом миру на всьому світі. Кудою тільки вони їхали, добиваючись додому, вони натикалися на фронти, на обвішаних проклятою зброею людей в уніформах і в цивільному дранті, всюди вони чули скажений клекіт кулеметів і гуркіт гармат. Росія, здавалося, зірвалася з ланцюга, люди

*) Скорочення з німецького Kriegsgefanger, тобто полонений.

пошаліли, і все йшло обертом, неначе летіло сторч головою в прірву.

Вони проклинали свою батьківщину. Вони кляли в Бога, печінку, Україну, Богородицю, в дошку, в мать, у все, що попадалося їм на очі, у чисто все на світі. Ніколи доти й ніколи після того не доводилося мені чути за раз стільки таких страшних, таких богохульних прокльонів.

На станції був колись гарний буфет з горами різних найдків і напоїв. Тепер його довгий шинквас був порожній, за ним не було ні продавців, ні офіціантів, буфет був закритий. Крім води з крантів, нічого істівного на станції не було.

Коли я розгорнув свій пакунок з смаженою куркою й порізаним на дорогу хлібом, вони обступили мене голодною юрмою і я не міг не запропонувати порізати ту курку на шматочки, щоб бодай дехто з них дістав децицю. Зчинився великий тиск, задні напирали на передніх і пропихалися близче до мене, біжучі їх відтискали назад і божевільними очима слідкували за кожним моїм рухом, поки я своїм складаним ножем різав курку. Вони були б мене задушили тоді, та, на щастя, курка була розжапана в одну мить.

То було менше, ніж капля в морі, навіть для тих, хто вхопив шматочок курки чи скибку хліба. А скільки ж їх тільки ковтали голодну слину, бачивши інших, що ім пощастило щось ізжувати.

Мені не лишилося нічого. Але я був би посorомився жалкувати за цим. То вже вдруге доля судила мені просидіти цілий день, нічого не ївші, на тій самій клятій станції. (Про перше мое голодування читач довідається з дальших сторінок цієї правдивої повісті).

Коли курка була розжапана, тиск на мене послабшив і вони розійшлися. Але деякі з них раз-у-раз наверталися в мій бік. Проходячи повз мене, вони оглядали вовчими очима корзину, на якій я сидів, і, повагавшись, ішли далі. Але один з них сплився і, не відриваючи очей від моєї добре обв'язаної міцними мотузками корзини, сказав здущеним голосом:

— Ану, встань!

Я підвівся, не розуміючи, що йому треба. Він ухопився за мотузки й спробував підняти її.

— Важка, — викрекав він. Він був дуже худий і знесилений.

— Що ти везеш у ній?

— Там є трохи білизни, — сказав я, затривожений, — а то все книжки. Я учень, — сказав я, головою вказуючи на свою уніформу, — вертаюся після перерви до школи.

— Дай хлопцеві спокій, — несподівано озвався інший полонений з шрамом від кулі на щоці. — Чого в'язнеш? Не бачиш? Учень!

Напасник відійшов. Можливо його переконала також і вага моєї корзини, бо, як відомо, книги — важка річ.

Полонений із шрамом лагідно звернувся до мене:

— Сідай, не бійся, — і сам сів на мою корзину. Я теж сів поруч із ним.

— Ех, покурити б!

У мене не було ні тютюну, ні цигарок.

— Ну, нічого, — сказав він нерештко. — От, добудуся додому, там уже заживем.

Він почав розпитувати мене, звідки я їду й куди, яка моя школа, чи є в мене брати й сестри, хто мій батько тощо. Я коротко відповідав йому, намагаючись якомога простіше викладати складні й заплутані відомості про мою родину.

Тоді він почав розповідати про себе. Він був селянин з Калузької губернії, за другою професією пічник. Полишаючи жінці порати свій малесенький клаптик виснаженої, неродючої землі, щоліта вирушав він з артіллю своїх земляків на заробітки по будівництвах, найчастіше в нашу хлібородну Україну. Йому були знайомі назви Любгорода й Драбатина. Він полішив дома, коли його мобілізували на війну, сина-підлітка.

— Мабуть уже буде такий, як ти тепер. Тільки він не вчиться. Куди йому вчитися в нашему загубленому в лісах, глухому Астаф'євському.

«Певно так зветься його село», — подумав я собі.

Він похмурнів.

— Чи застану ж я його дома? Може вже в більшовики записався? Вони там усю молодь твого віку й молодших у Червону армію мобілізували, я чув. Може, гляди, воює десь.

Трохи помовчавши:

— Ех, пропади воно все пропадом!

Там часом на станції відбувалася якась колотнеча. Крізь велике вікно чекальні було видно, як натовп полонених обступив переляканого, розхристаного начальника станції. Борідка його скособочилася, він був без картуза. Його мабуть силою, за барки витягли з його кабінету й приперли на пероні до стінки. Вони дотягалися від нього, щоб зформував поїзд на Київ.

— Нічого нам з голоду пропадати тут! — кричали вони.

— Поїздів нема, — розводив руками начальник станції.

Йому вказали, що на запасній колії стоїть порожній товарний поїзд.

— Але в топці паротяга нема вогню. Нема машиністів і кочегарів. Без кондукторів ви теж не поїдете.

Тоді з натовпу протиснувся один із них і заявив, що він машиніст і що береться повести поїзд, якщо знайдеться якийсь кочегар. Знайшовся й кочегар, що негайно пролхався наперед.

— Алеж я не маю права довірити хто зна кому майно заліз-

ници! — протестував начальник. — Нарешті, я відповідаю за життя пасажирів, і за ваше життя також!

— Що ти там верзеш? Ти відповідаєш? Перед ким? — крикнув до нього хтось з натовпу.

— Та що тобі до нашого життя? — гукнув другий. — Ми й без тебе відправимо поїзд. Гайда, хлопці, до паротяга!

Натовп заколивався й посунув з перону.

Начальник тільки махнув рукою:

— Воля ваша. І ваша сила. Робіть, що знаєте. Але я ні за що не відповідаю. Я протестую!..

Та вони вже його не слухали. Всією гурмою посунули вони за новоявленим кочегаром і машиністом до порожняка на запасній колії.

Потривало ще кілька годин і вже почало поночіти, коли розлягся хрипкий свисток паротяга, даючи сигнал, що поїзд готовий виїжджати.

То була неописана радість і неописаний тиск, коли тисячі полонених рушили до порожніх товарових вагонів. Заворушивсь і я. Зачіпаючись за рейки, падаючи і спинаючись на ноги знов, з усіх сил тягнучи свою корзину, і я припхався до одного з найближчих до станції вагонів. Але, горенько, він був уже повний повнісінський.

Майже в сльозах стояв я коло своєї клятої корзини перед тим вагоном, зовсім утративши всяку надію. Було ясно, що їх інші вагони так само повнісінські. Коли це з сусіднього вагону почулося:

— Ей, козаче, подавай сюди свою корзину й лізь сам!

З вагону почулися обурені протести й лайки.

— Тут люди душаться! — лунали викрики.

Але мій доброзичливець, не хто інший, як мій знайомець з Калужчини, їм відказав:

— Нічого, нічого, не пропадеш. Гірше бувало. Не гинути ж хлопцеві на станції!

Я вхопився за корзину, і як уже я спромігся її підняти, не знаю. Мабуть, тільки відчай надав мені нелюдської сили. Підлога вагона була майже врівень з моєю головою. Мій добрий знайомий нахилився, скільки міг, ухопився за мотузки і втяг корзину в вагон. Йому довелося сильно натиснути, щоб для неї знайшлося місце. Потім він подав мені руку, і коли я вліз, на корзині вже стояло п'ятеро людей, бо їм не було місця на підлозі. Я став на корзину шостий, на самому крайку.

Незабаром машиніст дав ще один свисток, паротяг запихкав, засичав, зачміхав і рвонув. Та так рвонув, що ми з притиснутим до мене полоненим стукнулися лобами. Усе було б попадало в вагоні, коли б не було буквально спресоване. Проте й після того ривка наш вагон стояв на місці, тільки в напрямку хвоста поїзда

котилася хвиля брязкоту буферних тарілок та скреготали колеса паротяга об рейки, баксуючи. Потім скрегіт припинився, чулося тільки сичання пари. Я визирнув крізь отвір нещільно засунутих дверей, коло якого я стояв. Хтось іzlазив з паротяга, а потім пішов уздовж поїзда.

— Ей, — загукав він, стукаючи в стінку одного з вагонів. — Вилазький, треба відпускати гальма, за кондуктора будеш, скоро!

У тому вагоні зачулася голосна суперечка. За деякий час чорна постать випала, немов вилхнута, з вагона.

— Ось воно що. За метушне забули про кондукторів, — сказав мій сусіда, що теж вистромив голову крізь отвір.

Тоді ще поїзди не були обладнані паровими гальмами, керованими з паротяга, і гальмування виконувалося ручним способом. Для цього деякі з вагонів у кожному поїзді мали спеціальні площацки з ручними гальмами, що їх приводилося в рух обертанням колеса великого гвинта на площацці. Деякі з площацок були закриті, а здебільшого бували вони нічим не захищені від морозу й вітру. Фахові кондуктори їздили на них дуже тепло одягнені в валянки й так звані романівські кожухи.

У нашому поїзді було з десяток таких площацок, і кожну з них треба було обслугити. Кочегар (то був він, як я побачив, коли він проходив повз наш вагон) мусів проінструктувати кожного новоявленого кондуктора, показати йому дію гальмового колеса, розповісти про сигнали, що їх подає свистком паротяга машиніст, даючи кондукторам знати, коли гальмувати, а коли відпускати гальма.

Це все забрало добрих дві години.

Наш вагон був, на щастя, без гальм і це вже була полегша, надто для тих, хто, як і я, стояв коло самих дверей.

Нарешті кочегар закінчив свій обхід і вернувся на паротяг. Машиніст зробив другу спробу, і ми якось рушили.

До станції Прядка пасажирський поїзд нормально йде коло двох годин. Наш самоправний і самообслуговуваний поїзд пхався до неї цілу довгу ніч. Цілу ніч люди не спали, тупцяючи ногами по промерзлих дошках вагонної підлоги й умліваючи від духоти. З кутків раз-у-раз чулися скарги, що вони там душаться, що їм уже нічим дихати. Там вимагали відсунути двері, нехай у вагон зайде трохи свіжого повітря. Ті, що мерзли коло дверей, кричали їм у відповідь:

— Ну, так лізь сюди, тут тебе скоро оступить.

Але то було тільки, так би мовити, реторичне запрошення, бо протискатися в спресованому натовпі нічого було й думати. З допомогою найближчих до мене, я час від часу відсував важкі двері, але тільки на короткий час, бо тоді й від поблизьких чулися, підкріплени лайками й погрозами, вимоги:

— Зачини двері!

Я стояв коло самої щілини, залишеної в дверях, і заклякав від холоду. Дув пронизливий вітер і добирался, здавалося, до самого мозку моїх кісток. Я з жахом думав про бідолах у їхніх благенських уніформах на гальмівних площацках. Їх, правда, зі сварками й криком, зміняли на кожній зупинці. А поїзд ледве-ледве ліз. Часами він зупинявся в відкритому полі й стояв безконечно.

Нарешті, вже світом, він якось доліз до станції Прядка. Я напнувся з усіх сил, щоб відсунути двері бодай настільки, щоб про лізла моя корзина, бо вже ледве міг поворужнутися, так був задуб. Як тільки ті важкі двері трохи відсунулися, я й моя корзина вилетіли з вагона, мов камінь, кинутий пращею. Ми разом гулнули на втоптаний сніг. Услід нам полетіло кілька проклять, мені й моїй корзині. Та я не міг їх винуватити за це. Підвівши, я знов ухопився заклякими руками за свою невинну корзину, мое прокляття в дорозі й мое благословення в близькому майбутньому. Я знов, що вона мені незабаром вірно послужить. І справді, вона нагріла мене ще перше, ніж я дотягнув її до станції.

На мое щастя знайшовся якийсь поганенький поїзд до Дратинського, а там коло станції стояв візник, одинокий з усіх дратинських, що ще тримався свого так непоплатного за революції ремесла. Коли б не він, не була б моя корзина того дня в моїй кімнаті.

І ось тепер на неї вказувала мені моя господиня.

У ній було трохи білизни і то була правда. Але книжок у ній не було. Моя маті натоптала її різними харчовими продуктами, щоб я собі якомога довше міг підживлятися у той голодний час.

Там було масло, смалець, сало, цукор, борошно, сухарі, риж, манні, яшні, гречані й інші крупи, а на додаток ще й велика сулія з алтечним спиртом, яку пан Топірко виділив для мене з своїх особистих запасів на знак своєї до мене прихильності. То було пальне до моєї маленької спиртовки, на якій я міг собі готовувати деякі нескладні страви, бо моя господиня, за умовою, мала постачати мене тільки окропом з самовара вранці й увечорі.

Я ще не мав нагоди користатися з дібр моєї корзини, бо щойно привіз її, як уже довелось мені, як знає читач, голірутикати до Києва.

Моя господиня розповідала далі про непрохану червоногвардійську візиту:

— Вони вимагали, щоб я відімкнула корзину, алеж у мене не було ключа. Тоді вони самі заходилися коло неї, відірвали замок разом з завісами й перерили в ній усе до дна. Вони збиралися конфіскувати все разом з корзиною, бо, заявили вони мені, Червона армія проливає свою кров за світле майбутнє людства, чи щось у тому роді, вони запевняли, і заслуговує на добру

«шамовку», як один з них висловився. Я протестувала з усієї сили, але вони навіть не хотіли мене слухати. Тоді я сказала, що ганьба Червоній армії грабувати дитину. Це зачепило їх за живе, я побачила, бо один з них, найстарший і, мабуть, якийсь їхній маленький командир, різко повернувся до мене в гніві:

— Слухай, матъ! — ревнув він. — Твоєму кошеняті треба молока, а не цього чортового пійла! — і він потягнув суллю з корзини. Я бачила, що сперечатися даремно й вони пішли собі з сулією. Все решта ціле, я думаю, в корзині.

Я засміявся, уявивши собі, як вона стояла над моєю корзиною, розпростерши руки, мов квочка крила над своїм загроженим курчам. Справи були не так уже й погані, після всього. Я й справді міг обйтися без того спирту якось.

Однак вістка про трус і шукання самостійників досить збєтжила мене. Алеж то могло статися й випадково. Або може вони поспіль робили труси у всіх домах, на всякий випадок, просто.

За деякий час я заспокоївся. Мені почало здаватися, що ніхто не бачив, як я покидав місто останнього разу, і що вся пригода за моєї поїздки до Києва незабаром буде навіки похована в забутті. А тим часом найкраще мені не потикатися на вулицю деякий час, тим більше, що навчання в школі, як я довідався від моєї господині, ще не розпочалося наново після масниичної перерви та всього розгардяшув спричиненого новою навалою більшовицького війська.

Я собі спокійно читав книжку на третій чи на четвертий день після приїзду з Києва, коли до мене долинув голос з передпокою, який запитував, чи я дома.

— Мабуть, дома. Я не знаю, — відповів дещо стурбований голос моєї господині.

Я не мав часу дивуватися, хто б то міг бути, бо вже наступної миті двері моєї кімнати розчинилися без стуку і Сафранович увійшов своєю підстрибуючою, моторною хodoю. Він мав портфеля під лівим лікtem і був одягнутий у короткий кожушок з овечої шкури, сині кавалерійські «галіфе» й офіцерські добре наваксовані чоботи. На голові в нього була та сама шапка, яку він звичайно носив узимку, ще бувши гімназистом. Торік він закінчив гімназію й поїхав був додому, до Бурлуки, де його батько мав велику мануфактурну крамницю.

Його раптова поява в моїй кімнаті не була чимсь звичайним або сподіваним. Він був не мій друг, а Голів, вони ж бо були в одній класі. Він ніколи не заходив до мене раніше. Поки я дивився на нього запитливо, все ще вигідно відхиливши на спинку моого крісла, два червоноївардійці впхалися до кімнати, обидва разом протискаючись боком крізь вузькі двері. В руках вони

тримали рушниці, а широкі груди кожного були перехрещені кулеметними стрічками, повними набоїв.

Сафранович оглянув мене з голови до ніг швидким колючим поглядом маленьких, мов бісеринки, чорних очей і проскрипів своїм голосом, що завжди викликав уяву про немазане колесо:

— Слухай, Іване, — він не сказав звичайного добридень, — мене уповноважив ревком арештувати тебе.

Я сидів нерухомо, наче паралізований, дивлячись повз Сафрановича на двох дебелих вояків, що мов своєрідні атланти стовбичили по обох боках дверей.

— Знаєш, — додав Сафранович із чимсь подібним до силуваної усмішки на тонких сухих губах, — я думаю, що це все помилка, тобі не слід дуже хвилюватися. Однак я мушу виконувати даний мені наказ. Гайда, одятайся!

Мовчки, мов якась машина, стулив я книжку й поклав її на стіл переді мною, тоді підвівся, здійняв з вішалки свою шинелью й кашкет, одяг іх і вийшов слідом за Сафрановичем. Червоне вояцтво прикривало тил. У передпокої моя господиня провела мене довгим зажуреним поглядом, і то було все. Вони не клопоталися утруднювати себе трусом.

За ворітами на нас чекало двоє саней. Одні були однокінні, легкі, візницькі. На передку їх сидів той самий місцевий чоловік, що за всякої влади вперто тримався свого непевного заробітку. Другі були широкі селянські ґринджоли, запряжені парою коней, з третім червоноармійцем за погонича. Сафранович попростував до візницьких саней, і коли він підняв ногу, теребкаючись у вищоченькі санки, я помітив великий пістоль військового зразка в кобурі, що звисала з ремінного пояса в нього під кожушком. Мій мовчазний конвой попровадив мене до ґринджолів.

Був сонячний зимовий день, не дуже морозний. Моя квартира була досить далеко від центру міста, і ми довгенько їхали в мертвій мовчанці. Мої конвоїри сиділи напочужено, пильнуючи кожного мого найменшого руху. Тільки передній однomanітно нокав на коней. Рідкі стрічні пішоходці спинялися на хідниках, побачивши незвичне видовище, і ще довго проводили очима гімназиста, як бачилося під арештом, між двома вояовничого вигляду червоногвардійцями. Я почував себе дуже ніякovo під їхніми цікавими поглядами. То був мій перший арешт, і я ще тоді до арештів був не звик, а крім того, то було мое рідне місто, де кожне знато мене, бодай з вигляду.

Нарешті наші ґринджоли повернули за ріг вулиці. Ми виїхали на Базарний майдан.

Там, навпроти аптеки, погонич спереду в мене повернув свою голову праворуч і натягнув віжки. Ґринджоли стали. Я глянув у напрямі його невідривного вдивлення й побачив вершника, який учвал гнав свого карого коня до нас поміж двома рядами

малих, брудних крамарок. Він щось викрикував пронизливо, а що саме, годі було розібрати. Широка кавказька бурка величезним чорним крилом маяла за його спиною. Криваво-червоний бант палав спереду на його височенній білій папасі. Права рука його судомно хапалася за ефес його шаблі, і нарешті, на півдорозі до нас, він вихопив її з піхов. Але то була не шабля, як мені перше здалося, а так званий тесак, — коротка й замашна зброя, що була на озброєнні гармашів російської армії за першої світової війни на випадок рукопашного бою. Мої конвоїри напружено закам'яніли. Було очевидно, що він був їхній начальник.

Він вигукував лайки й погрози. Це все, не було сумніву, стовувалося до мене. Я був мерзений зрадник, паскудний хробак, ницій пес. Не досить було вбити мене, треба було сікти мене на капусту.

Я дивився на нього з моїх низьких ґринджол очима повними крайнього здивовання. Не було й крихти страху в мені. Я просто не міг вірити своїм вухам. Зрадник? То не міг бути я. Безперечно, то була помилка.

Наступної миті, коли вже я міг розрізняти риси його обличчя, викривленого несамовитою люттю, мене вразило те, що воно було зовсім не кавказького, але дуже знайомого в Драбатині типу: товсті червоні губи, м'ясистий гакуватий великий ніс. Я міг би майже заприсягнутися, що цей ряджений *мешуге* не так давно облишив свою дрантиву ятку з яскравими стрічками всіх кольорів — спокусою сільських дівчат, — дешевими гудзиками, гапликами й іншою галантерійною тандитою, як не в драбатинських, то може в бурлуцьких абощо крамарках. Та ні, не з ятки вийшов він. Його лайливі вигуки на мою адресу були російські і майже без акценту, зовсім далекого від кавказького, тільки слова були незвичайні своїм добором, неначе вихоплені з слова-ника якоєсь барвистої південної мови. Скоріше за все вивчився він у гімназії на прибутики з чималою мануфактурною крамниці абощо. Та чи з крамниці чи з крамарок, але отак на коня і вчвал, як оце, ще й вимажуючи шаблю, чи то пак, тесаком? Зроду не бачив я такої несамовитої маскаради й тепер не хотів вірити своїм очам. Ні на одну мить не міг я собі уявити, щоб положливий крамар чи хоч би й освічений його син спроможний був зарубати людину серед білого дня на вулиці мирного міста. Мов зачарований, я тільки дивився на нього, як він мчав до нас із своїм тесаком, що виблискував навколо його коня. Я не мав бути зарубаний наступної миті, ні!

Мої конвоїри мабуть знали краще, що буде. Коли він круто осадив свого коня перед самими ґринджолами, верескліво вигукуючи на найвищому реєстрі свого голосу й оскаженіло вимажуючи тесаком майже над моєю головою, мої застиглі конвоїри враз відсахнулися, кожен у бік від мене, все ще на своїх місцях,

немов примерзлі задами до ґринджол, і повтюгали голови в плечі. Це виглядало так, неначе ралтовий вихор здійнявся, крутнувшись смерчем, серед групки молодих деревець і на мить порозгинав їх на всі боки. Все це я бачив краєм очей, неспроможний відірвати їх від червоного командира.

Під моїм невідривним здивованім зором він зненацька перестав верещати, мов удавившись останнім словом. Рука його з тесаком упала, як нежива, й повисла здовж його бока, мов мертвий канчук. По павзі, що дзвеніла в моїх вухах, він прохарчував стомлено, не повертаючи до нас голови:

— Рушай.

Тоді він поволі від'їхав. Наші сани рушили теж.

Коли ми вже були далеченько від базару, мої конвоїри почали ворушитися знов. Один з них, по праву руку від мене, витягнув свій кисет з кишені й почав крутити цигарку.

— Попался, малець! — вимовив він, поглядаючи на мене. Не було й тіні злости в його на диво чистому, мов у співака, голосі.

Я знов це дуже добре й сам. Крижана хвиля страху прокотилася з голови до п'ят моїм тілом, як тільки положив ґринджол почали сунутися з базару по брудному снігові, що хрускотів під ними й обламувався, де вже трохи попідтавав був місцями на лютневому сонці. І тепер я трусився увесь, мов у пропасниці.

— Навчився махати тесаком над головами в людей, чортів Секім-Башка! — (такий був зміст його російського бурмотіння, густо пересипаного матюком).

Я знов, що означали його останні слова. То було російсько-кавказьке «відсікаю голову», вимовлене в манері «Дикої дівізії», що рекрутувалася протягом першої світової війни з воївничих кавказьких горців, котрі не знали майже ні слова по-російському. Що він хотів цим сказати?

— Хочеш закурити? — він простягнув мені свій кисет. Я взяв його й спробував крутити цигарку, але нічим між собою не звязані крихти махорки сипалися додолу мені на коліна з шматочком паперу, якого мені цей доброзичливець видер з книжки, що її він витяг був з своєї кишені. То був Вольтерів «Кандід», як я дізнався, кинувши швидкий погляд на червону обкладинку книжки, французькою мовою. Маленький клаптик паперу з нерівними краями коливався в моїх тремтливих руках.

— Бач, як він налякав хлопця, ідолський «кавказець». — Була неприкрита нотка сарказму в його тоні, з яким він вимовив останнє слово цієї своєї сентенції.

Інші не сказали нічого.

Я сидів, мов закляклив. Не лишилося й крихти тютюну на моєму французькому папірці.

Мій конвоїр кинув на мене погляд зrozуміння моого жалюгідного стану й без жодного слова відібрав від мене мій папірець.

Потім він скрутів гарну чепурну цигарку вправними руками і дав мені прикурити її з своєї. Я затягнувся густим, солодкавим, смердючим димом, г'янючи з незвички. Після моєї четвертої чи п'ятої затяжки маленьке жовте полум'ячко з блакитною основою спалахнуло на грубому папері моєї цигарки і я спостерігав, як воно поволі, слово за словом, пожирало друкований рядок. Коли воно підійшло до слова *l'espérance*, я задув його, а тоді кинув цигарку на вогкий сніг. Ні в якому разі, я почував, не треба давати надії згоріти дощенту.

V

То не була звичайна тюрма, до якої вони мене привезли, а так звана «холодна», в задньому дворі колишньої поліційної станиці, зайнятій тепер червоною міліцією, її більшовицьким еквівалентом. У царські часи тут перетримувано протягом ночі п'яного, знайденого в рові, або якогось випадкового дрібного порушника закону протягом доби чи двох.

Коли набурмосений неоковирний міліціонер, у яскравочервоному кашкеті й з пов'язкою того самого кольору на рукаві його пісковосірої військової шинелі, відімкнув двері холодної й розчинив їх для мене, — я не поворухнувся, неспроможний сам, свою волею, переступити через її фатальний поріг. Тож йому довелося дати мені грубого стусана попід ребра, щоб зрушити мене з місця.

Але не сморід, як від клітки з дикими хижаками в звіринці, наповнивши мої ніздри, паралізував мене на порозі маленької брудної камери, повної людей. Серед кількох образливих слів у скупому лексиконі лайок, що їх мій батько застосовував до мене, коли бував у найгіршому з своїх поганих настроїв, слово арештант було найдошкульніше, мабуть, на його думку. Він застосовував його тільки і виключно в тих випадках, коли мої пустощі доходили до найгіршого. Я міг би закластися на що завгодно, що він ніколи й гадки не мав про те, що одного дня це виявиться пророцтвом. Я виріс у тій думці, що не могло бути нічого безчеснішого в житті людини, як у'язнення.

І ось тепер я був арештант серед арештантів. Вони мовчки дивилися на мене, не зводячи очей, мов зачакловані.

Ні в сих, ні в тих стояв я під їхніми застиглими поглядами, готовий провалитися крізь землю від засоромлення.

— Ученъ! — нарешті бовкнув середнього віку чолов'яга з нерівно підрізаними кущуватими вусами й рудою щетиною ма- буть уже з тиждень неголеної бороди. Він був найближчий до мене. По цьому вигукові незрозуміла мені посмішка викривила його уста. Решта заворушилися, дехто цмокав, похитуючи голо-

вою, з здивованим докором комусь неприсутньому, інші перезиралися, потискуючи плечима.

— Ну, чого ж ти став? — промовив перший знов. — Іди сюди, не байся. Сядь ось тут, спочинь.

Він показав головою на вільне місце на полу, такому, як у селянській хаті, що займав майже всю камеру. Більше ніяких меблів там не було.

Я ступнув до полу неслухняними ногами, сів на краю його, коло самих дверей, і оглянув камеру. Навпроти входу було вікно, загратоване товстими зализними штабами.

— За віщо тебе взяли?

Я не знав.

Коли мое перше приголомшення минуло, я почав призвичаюватися до свого оточення. Бачивши, що я побоююсь їх, мої співкамерники почали розповідати мені, один за одним, своє історії. Ні, вони не були якісь погані люди, не злочинці, в усякому разі. Двоє були під арештом за спробу продати на базарі деякі продукти з своїх городів, що було їхнім звичайним засобом до життя. Це була провина, бо нова влада заборонила вільний торг на базарі. Один був за бійку з червоноармійцями, які конфіскували його запаси борошна і зерна. Ще один — за протидію спробам червоного салдата силою обміняти заіждженої кавалерійського коня на його гарну племінну кобилу. А троє останніх — один був чоботар, другий чинбар і третій столяр — були арештовані, коли верталися додому після бенкету на христинах у свого приятеля бондаря, і, бувши п'яні, на всю вулицю горлали «Ще не вмерла Україна і слава і воля». Їхня справа була дуже серйозна. Співаючи український національний гімн, вони вчинили контрреволюційний акт, тобто найбільший політичний злочин.

Проте, ні один з нас не міг почувати себе в безпеці. Бо червоне правосуддя було швидке й кругле. Існувало тільки три роди вироків: розстріл, конфіскація всього майна і випуск на волю. Перші два були найчастіші, а третій становив майже виняток з правила. То був час урядово проголошеного червоного терору, інструментом якого була ЧК.

До вечора час минув за розповідями. Після вечері — ріденької каламутної юшки з шматком глевкого чорного хліба, — яку ми їли з спільнної бляшаної миски, вартовий міліціонер замкнув камеру на ніч. Присмерк впovзав поволі в камеру крізь запорощені, ніколи не миті шибки вікна. Одна шибка вгорі в кутку була прострелена і довгі вузькі шматки розколо того скла навколо круглої дірки від кулі подекуди повисипались. Крізь один з цих отворів вечірня зірка мерехтіла до нас з якогось іншого, незворошно-ясного, тихого світу, де не було ні війн, ні революцій.

Чоловік з підрізаними вусами, староста камери, достав недо-

гарок стеаринової свічки, засвітив її й приліпив до кілочка, який був забитий у стіну над головами нашого спільногого ліжка-полу.

Після довгої мовчанки один чоловік сказав:

— Слухай, хлопче. Ти вчився в школі і, мабуть, знаєш чимало цікавих побрехеньок. Розкажи нам котрусь, час тягнеться так страшенно довго.

Я прийняв пропозицію і на перший вечір обрав історію Робінзона Крузо. Стежачи за його пригодами в теплих морях та на безлюдному острові, де він пізніше здобув собі вірного друга П'ятницю, ми забули про час і місце нашого перебування на пару годин. В нагороду за це мені запропонували мої співкамерники найкраще місце на ніч, посередині полу, де в головах, якраз наді мною, була свічка. Крім того, відкритим голосуванням усіх членів нашого маленького ув'язненого товариства було ухвалено, що мене звільнялося від грошового внеску на купівлю свічок. Вони купували їх від вартових за свої гроши. Ця постанова була тим більше важлива для мене, бо грошей не було в моїх кишеньках. А свічка мала горіти всю ніч, щоб відстрашувати блочниць. Цього зілля було в камері без ліку, як мене запевняли.

Мені довго не спалося тієї ночі. Мої товарищи спали неспокійно, раз-у-раз чухаючись кожен. Мене теж щось жалило по всьому тілі. Свічка, думав я собі, не дуже помогала. Або, може, були там ще й інші якісь кровожерні створіння, які не боялися світла. Нарешті я заснув, не зважаючи на всі створіння на світі.

Після мого четвертого вечірнього оповідання, яке було про Едіпа, царя Тебського, вартовий викликав мене й провів до головного будинка.

Там, постукавши в одні з дверей у коридорі, він увів мене в маленьку кімнату. Всередині був нічим не покритий стіл з купою папок на ньому з непідбитими листками паперу в них. З-за папок дивився на мене низенький чоловік миршавого вигляду, одягнутий у м'яту, заношенню уніформу кольору хакі без будь-яких відзнак. Під столом видно було його ноги в великих, давно не чищених, аж рудих черевиках і в брудних обмотках. Мій вартовий вийшов, а я застався стояти коло зачинених дверей. Після кількох довгих хвилин мовчанки під допитливим поглядом чоловіка за столом останній вказав мені на грубий ослін перед його папками:

— Садітесь. — Голос його був хрипкий, і тон його був сухий. Я сів, здерев'яніло, на ослін, у незручній напруженій позі, готовий слухати.

Після кількох формальних запитань про мое ім'я, прізвище, місце й дату моого народження тощо мій допитувач підніс стомлені очі від своїх паперів і проказав поволі, свердлячи мене наскрізь своїм поглядом:

— Скажіть мені, як це могло статися, що ви зрадили рево-

люцію, дезертувавши з Червоної армії? — Він говорив, звичайно, російською мовою.

Це мене приголомшило. Я ніколи не був у Червоній армії, запротестував я.

Неправда, я був, — заперечував він. У полку імені Шевченка. Одержано телеграму від командира того полку до місцевої влади з вимогою затримати такого собі Івана Сагая, як дезертира. Ім'я і прізвище було зазначено точно. Чи міг я твердити, що я не Іван Сагай?

Ні, цього я не міг.

До того ж була ще й додаткова телеграма від Полтавської ГубЧК (губерніальна, тобто обласна ЧК) з наказом, щоб Івана Сагая трактовано як особливо важкого порушника революційної присяги до червоного прапора, а тому щоб після попереднього допиту його приведено під конвоєм до Полтави. І якщо мене досі не відправлено туди, то тільки через відсутність залізничного сполучення, бо в наслідок недавніх військових дій усі мости висаджено в повітря. Ось чому вирішено, що моя справа буде розглянута місцевою ЧК, принаймні в теперішній момент, поки не надійдуть додаткові інструкції, якщо такі взагалі будуть.

Я слухав це все, мов якийсь кошмар, і відчував, як волосся ворушиться в мене на голові.

То все було якесь прикре непорозуміння, я пробував шанобливо заперечувати. Я ніколи не зінав і не чув ні про який полк імені Шевченка. Я ніколи не складав будь-якої присяги. І я ніколи не був червоноармійцем. Я був тільки учень місцевої гімназії, оце й усе. Кожне в місті могло посвідчити це.

— Ви запитайте товариша Сафрановича, прошу вас, — благав я, — він виконував наказ ревкому про мій арешт, але сам казав мені, що вважає це за помилку.

Важко було дізнатися з виду моого допитувача, чи мої слова спрвили якесь враження на нього.

— Перестань вибріхуватись! — гукнув він грубо. Тоді, після довгої павзи, протягом якої він вивчав мене очима з обуреним виглядом, він покликав вартового, який чекав за дверима.

— Забери його назад до камери. А ти, парубче, гарненько собі подумай. Гляди, не будь упертій без потреби. Скоріше признання може спричинитися до пом'якшення кари, яку ти заслужив.

Коли мене приведено назад до камери, я сів притнічено на піл, і, розуміючи мій душевний стан, мої співкамерники не турбували мене запитаннями. Того вечора не було й мови про будь-яке оповідання для них.

Мій мозок працював гарячково. Як це все могло статися, допитувався я сам у себе, як могло дійти до цього жахливого обвинувачення мене в злочині, якого я не вчиняв? І чого це ще й

Полтавська ЧК домагалася припровадження мене до них? Я цілком певно пропав би, коли б опинився в Полтавській ЧК, бо ніхто, абсолютно ніхто, як я знов, ще ні разу не вийшов живий з її підвальів, чия зловісна слава вже дійшла до Драбатина, не зважаючи на висаджені в повітря мости. Мені треба буде застосувати всі мої найкращі здатності до переконування, щоб спонукати допитувача облишити його намір відпровадити мене туди. Напевне, мусить бути десь якийсь інший чоловік, з таким самим ім'ям і прізвищем, як мое, який дезертував з Червоної армії.

Ця остання думка принесла деяке полегшення мені, однак мій збуджений мозок відмовлявся перестати працювати. Я забув про все на світі, навіть про блощиці, за винятком моого клопоту. Години обернулися в роки, і вони пролітали геть довгою низкою. Сон і втома не існували для мене.

І ось раптом, немов при спалахові блискавки, я побачив ясно просту суть усієї справи, і мое серце, здавалося, замерзло в мені. Я облився з ніг до голови холодним потом. Я бачив себе вже в труні.

Це потривало кілька жахливих моментів, а тоді мій мозок знайшов вихід з моого безнадійного стану.

Hi! Все ще не втрачене. Мені треба ...

Бо попри все, мое алібі все ще було просте, ясне й без закиду. Мені треба було тільки чіплятися за нього з усіх моїх сил. То була для мене одинока надія на порятунок.

Я трохи заспокоївся й незабаром відчув, що сили мої вичерпалися докраю. Наступної миті важкий сон навалився на мене.

Тієї самої ночі моя здібність кріпко спати під гарматним обстрілом утнула зі мною препогану штуку.

Я був розбуджений удосвіта старостою камери, який енергійно розштовхував мене:

— Прокинься! Та прокинься ж бо! — вигукував він.

Найперше, що я відчув, коли до мене вернулась свідомість, був задушливий сморід паленої гуми. Я огледівся навколо. На полу вже нікого не було. Чоловіки утворювали чергу до того кутка камери під вікном, до якого вони звичайно бували змушені ходити, коли треба було віддати свою найменшу данину природі вночі, бо затемна в коридорі не було вартового, щоб повести в'язня до тієї маленької установи в дворі, назвати яку вбиральню, — було б виказати їй незаслужену честь, а в камері не було нічого напохваті, що могло б її хоч якось застути. Можливо, що то був тільки мудрий запобіжний засіб, щоб унеможливити втечу з холодної вночі. Слухаючись наказу старости, я й собі приеднався до тієї черги, щоб зробити й мій внесок у спільну справу гасіння моїх палаючих підтяжок (чи, як дехто їх називає, шлейок). Одинокі води до нашого розпорядження задля цієї поеженицької роботи були наші власні.

Свічка, як вони мені пояснили, мабуть упала додолу з кілочка просто на мої підтяжки, котрі, з моїми штаньми, я звичайно клав на ніч у голови полу замість відсутньої подушки, і вони зайнялися. Я мав щастя, що вогонь тільки злегка пошкодив мої штани. Мої товариши дивувалися, як я міг собі спати, коли вогонь був на віддалі всього кількох сантиметрів від моого тім'я. В цьому місці я мало не почав розповідати їм про те, як я недавнечко спав у Києві під гарматним обстрілом, але, слава Богу, якось учасно отямився. Ні, краще нежай вони не знають про цю подію, сказав я сам до себе.

Це було жахливе переживання. Задушливий сморід стояв у камері цілий ранок. Мої штани були огидно мокрі. Як тільки вартовий одімкнув камеру задля ранкового чаю з сущеного малинового листя, я позбирав жалюгідні рештки моїх підтяжок і виніс їх геть до вбиральні.

Іншим наслідком цієї нічної пригоди було те, що я ввійшов того дня в кімнату допитів робітничо-селянської міліції (офіційна назва советської поліції), держачись за свої штани руками.

Допит того дня, як і наступного, не приніс нічого нового. Мій допитувач кричав на мене, тупав ногами, тримав мене під цівкою свого пістоля, загрожуючи застрелити мене, «як собаку», але даремно. Мое алібі було непохитне. Був, без ніякого сумніву, — доводив я йому своє без упину, — хтось інший з тим самим ім'ям і прізвищем, що, може, й дезертував з полку імені Шевченка Червоної армії. Тільки ніхто не зінав, де той хтось є. А я був учень, і мое місце було в школі, а не у в'язниці. Я пропускаю мої лекції, триманий не знати за віщо під замком.

На четвертому допиті мій мучитель раптом зійшов з своїх позицій. Я був вільний і міг собі йти, куди хочу, заявив він мені без жодних пояснень, і я не мав ніякої охоти якихось пояснень домагатися. Віко труни, в якій я вже лежав, раптом піднеслося наді мною. Я був вільний! Я був знов серед живих!

Оскільки я не мав з собою ніяких речей, то не було й ніякого приводу для мене зайти ще раз до камери, щоб бодай побажати всього кращого всім добрим людям, які там залишалися. Тож вартовий провів мене просто до виходу. На вулиці я почимчікував найкоротшою дорогою до свого помешкання.

Мені довелося стримувати свої швидкі ноги через штани, які я мав буквально нести в руках, а це було дуже незручно, бо на мені була моя довга шинель. Йдучи, я підраховував, скільки днів я провів під арештом. Сума виявилася якраз рівна з числом днів, які я недавно провів у Києві. Випадковий збіг? Можливо. Одне проте було ясне: я зінав, що дістав належну мені кару за дезертирство з Української армії, парадоксально, з рук її заклятого ворога.

Мое неймовірне щастя полягало в тому, що назва полку, до

якого я вступив був на станції Прядка і з якого я дезертував кілька годин пізніше в Києві, була така, що не викликала ніяких підозр. Обидва ворожі табори, кожен з своїх власних спонук, шанували пам'ять найбільшого українського поета. Я був би ніколи не дізnavся назви того полку, коли б мій допитувач не сказав мені її. Алеж той полк міг би, дуже ймовірно, бути названий Запорозьким, або Полуботківським, або імені Мазепи. Особливо останній, як найбільш уславлений антиросійський гетьман, був дуже популярний серед українського війська. І коли б то було так, то мій допитувач по самій назві полку був би легко дізnavся, з якої армії я дезертував. У тому разі після моого арешту я вже не вийшов би живий з ЧК, і ця історія тоді ніколи не була б написана.

Коли я обмірковував усе це, одна думка почала жевріти не-виразно в моїй свідомості: що, як здається, людина дістає від-плату ще в цьому житті за свої добре і злі вчинки.

Тепер, багато років пізніше, коли я пишу ці рядки, я знаю вже достеменно, що я дістав своє покарання за мої прогріхи у попередньому житті.

Якийсь скептик, дуже ймовірно, міг би мене при цій нагоді запитати:

— А як з вашими підтяжками? За віщо зазнали ви саме цієї втрати?

Признаюся, що я не знаю. За сім срібних монет? Я не міг би тоді купити нової пари підтяжок за них, як і за будь-яку суму грошей. Вони просто зникли з ринку на кілька років. Я навіть і не пробував. Я знайшов старий шкіряний поясок на дні моєї добре потріпаної валізи і негайно ж підперезав ним свої штані, з великою полегшую, я б сказав. І той поясок послужив мені добре, справді.

Яких півдесятка років пізніше, коли підтяжки були знов на полицях крамниць, та ще й не дорого, я купив собі пару і спробував носити їх. Але вони не сподобалися мені вже тоді. Мабуть, я надто звик був уже до свого пояска. Тож я й досі не ношу їх. Сьогодні, коли я вже давно переступив межу, за якою залишається молодість, моя талія все ще по юнацькому тонка. І мені здається, що мій поясок мав дещо до діла з цим.

Отже, чи була то втрата? Я думаю, — ні.

VI

Пророцтво нашого молодого вчителя, українця і патріота, з яким я разом тікав з Драбатина напередодні захоплення його Червоною армією, справдилось тільки частково, бо він не повернувся до нашого міста вже ніколи.

Я повернувся, як уже знає читач, але за зовсім інших обста-

вин ніж ті, які він з такою впевненістю мені змальовував. Було мало надій на скорий поворот української влади. Українська республіканська армія відступила під натиском переважаючих сил ворога далеко за Дніпро. Невеличка, але дисциплінована, відступала вона в повному порядку, без паніки, зводячи з ворогом ар'єгрудні бої в стратегічних пунктах, щоб виграти час для спішної евакуації з Києва Директорії (як звався республіканський уряд післягетьманського періоду) та інших урядових установ у найдальший північно-західний кут тієї частини України, що належала раніше до Російської імперії. Там вона спинилася й завзято боронила останній клапоть рідної землі, маючи в своєму запіллі союзну Українську Галицьку Армію, що вела з перемінним успіхом бої проти польських легіонів за недоторканість території Західньо-Української Народної Республіки, яка створилася в листопаді 1918 року з колишніх українських земель під Австро-Угорщиною.

Обидві українські республіки проголосили, що «Одніні воєдино зливаються одірані одна від одної частини одної України, Західньо-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина та Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна» на великій всенациональній маніфестації в Києві 22 січня 1919 року, що було найбільшою й найрадіснішою подією за післягетьманського республіканського періоду. Однак за браком часу через невпинні воєнні дії провести повне злиття не було зможи і в об'єднаній відтоді державі ще фактично діяли два уряди і два війська.

Якимись таємничими дорогами до Драбатина доходили чутки, що Українська армія ще бореться, що український уряд ще посідає якийсь клапоть української землі. Як певні були ці чутки, ми не знали.

Територія, до якої звузилась тепер Українська Народня Республіка, все ще була не менша за деякі суверенні європейські держави, як, наприклад, Бельгія чи Голландія, але в порівнянні з величезними просторами Російської імперії то була справді мізерна територіальна одиниця. Не бувши спроможні силою здобути її, більшовики, вірні своїй настанові подавляти противника всіма можливими засобами, намагалися знищити її морально, своєю пропагандою. Щодо цього вони були завжди майстри. На мотив популярного тоді «Яблучка» був створений нехитрий текст, і ми чули від матросів у Драбатині, як вони меланхолійно, відповідно до мелодії, виспівували:

Украинская-та Директория,
Да где же твоя-та территория?

Але протилежно до більшовицького задуму, для нас у Драбатині ця немудра пісенька була вісткою, що уряд нашої республіки, хоч і в трудніх обставинах і на обмеженій території, але

все ще існує і бореться. Ця вістка нас несказанно підбадьорювала.

Навчання в гімназії вже йшло і я подбав про те, щоб моя перша поява в класі після виходу з холодної сталася якомога непомітно. Проте я ловив на собі цікаві погляди і мені було ясно, що вони знали про мое ув'язнення. Деято з них пробував допитуватися подробиць, але я або відмовчувався, або забувався короткими реченнями, що, мовляв, сталася була помилка, і що все тепер гаразд.

Викладання в нашій школі все ще велося російською мовою з уваги на національний склад учителів, і тільки в двох молодших класах запроваджено було, ще за гетьмана, українську мову, як обов'язковий предмет. Її викладав один учитель середнього віку, про якого ми навіть і не догадувалися раніше, що він українець і знає українську мову.

В гімназії нашій переважно вчилися українські діти. В нашій класі на 40 учнів (як не рахувати п'ятьох євреїв) було тільки троє росіян: Тукалов, Смірнов і Іваненко. Дійсні росіяни були тільки перші двоє. Тукалов був син агронома, який під час війни переїхав до нашого міста з Новозибкова в теперішній Білорусі, а батько Смірнова, начальник залізничної станції, майже одночасно з Тукаловим перевівся до Драбатина десь з-під Москви. Іваненко ж був сином поміщика нашого повіту, мабуть з української козацької старшини часів Гетьманщини XVII-XVIII століття, як можна було б виснувати з його прізвища і дворянського стану та маєтності. Але ми не розпитували його про генеалогію його родини. Він хоч і вчився з нами, але тримався остроронь від селянських і міщанських синів. Після лютневого перевороту в Росії 1917 року він ще більше відчужився від нас, відчуваючи нашу ворожість до нього, як до представника зненавидженого поміщицтва. Йому не лишилося нічого, як тільки зблизитися з Тукаловим і Смірновим, до яких ми теж ставилися вороже, як до росіян. Ми майже всі захопилися українським рухом з самого моменту його виникнення в 1917 році. Рух цей з могутньою силою розгортається по всій нашій країні. В Іваненкові ми вбачали «презренного малороса»; ми були певні, що він не може не бути прихильником великої, єдинонедільної Росії і розглядали всю трійку як суцільну групу росіян, з якою в нас велися безупинні суперечки на національні теми.

Найзавзятішим нашим противником з-поміж цієї групи був Смірнов. Був це стрижений йоржиком, кароокий, косенький, опецькуватий хлопець, єдиний з усіх нас, хто носив синій гімназіяльний мундир з рядом великих посріблених гудзиків від стоячого коміра вниз здовж суцільного борта. Він, як і Тукалов, говорив тією гарною, справжньою російською мовою, яка українцям, що вивчають її з книжок і вимовляють з непомітним для

самих себе важким українським акцентом, здається неприємно «кацапською». Він був дуже охайній, його книжки й зошити були завжди в чепурних обгортках. Наш викладач «русской словесности» одного разу знайшов на обгортці його зошита для домашніх вправ таку старанно виведену рівненькими літерами цитату:

*О великий, могучий,
правдивый и свободный
русский язык!*

И. С. Тургенев.

Цією цитатою довелося й нам усім з його наказу прикрасити наші зошити, що ми зробили з великою неохотою. Панегірик російській мові здавався нам перебільшеним. Зрештою, була це чужа мова для нас, і вивчати її було не легко.

Наш директор, Митрофан Іванович, за всякої нагоди ставив нам Смірнова і його патріотичну родину за приклад. Одного похмурого для ми спостерігали з вікна нашої кляси на другому поверсі невеличку патріотичну маніфестацію з портретом царя, іконами й корогвами, як вона місила ногами грязюку на брудному брукові нашої вулиці. В першому ряду, за іконами, без шапки й з надхненним виглядом ішов наш директор. Одну з ікон ніс наш Юра Смірнов. Невеличка юрба, порівнявшись з гімназією, почала нескладно горлати «Боже, царя храни». Як ми дізналися пізніше, демонстрацію влаштували кілька драбатинських чорносотенців з нагоди здобуття російською армією австрійської довго оборонюваної фортеці Перемишля. Наступного дня Митрофан Іванович зайняв цілу лекцію поза розкладом своєю високопатріотичною доповіддю, в якій він вихваляв Смірнова й його родину, що в повному складі брала участь у демонстрації, як приклад відданости «В'єрѣ, Царю и Отечеству».

Коли незабаром після того царський «незыблемый» трон захитався і впав, Смірнов принішк і довго ходив з ображеною розгубленою міною. Потім він оговтався і став зачіпати «самостінкоф», і це з його вуст переважно ми чули, вимовлювані з його кумедним московським акцентом, глузливі з української мови утвори свідомих малоросів і єдинонеділімців, як «самопер попер до мордописа» чи «залізяку на пузяку геп», якщо обмежитися лише тими, які папір терпить. У наслідок доходило до справжніх бійок, у яких задерикувата кирпочка малюсінького Смірнового носика під чорним йоржиком не раз бувала роз'юшена до крові.

Тукалов, як син ліберальних батьків, тримався дещо останньо від цієї бучі, а ще менше брав у ній участь Іваненко.

Був то високий білявий хлопчина, дещо млявий. Він нікого не зачіпав і держався з скромною гідністю. Ніколи він не носив

гімназіяльного мундира, як Смірнов або Каган, син місцевого купця, який іноді одягав мундир в урочистих випадках. Іваненко носив звичайну сіру буденну гімназіяльну уніформу, як і решта нас, чиї батьки й мріяти не могли справляти своїм дітям дорожий синій мундир. Тож і з виду він нічим не відрізнявся від нас. А проте ми його не любили.

Було, мабуть, у цій нашій нелюбові, яку ми йому виказували, дещо з нашого небажання, щоб хтось часом не подумав, що я чи хто інший «підлизується» до цього багатого панича, сина впливового в повіті батька. Не обійшлося й без заздрості. Чималенько з нас ходили до гімназії пішки щодня з села, за кілька верстов. І коли вони в осінню чи весняну сльоту ледве тягли за собою ноги з налиплою до них важкою грязюкою, Іваненко з своїм меншим братом підлітали до школи гарним кабріолетом, якого вихорем неслас пара баских коней, з хвацьким кучером на передку, і неодмінно в супроводі гувернера, молодого, гарного з виду чоловіка, який і жив у маєтку Іваненків, кілька верстов від Драбатина, і про якого в місті злословили, що він наставляє роги батькові своїх учнів. Іноді ми бачили на тому кабріолеті також і їхню матір, високу розчепурену пані в капелюхові з пером, у хутрах, таку далеку від простих селянок і міщанок, наших матерів. Ми знали з колиски зовсім іншу, сувору школу життя, і коли ми дісталися до цієї школи, то часто тільки в наслідок довгих умовлянь наших батьків сільською вчителькою в народній школі, що гріх би було цього хлопця з його здібностями чи цю талановиту дівчину залишити без дальшої науки. І ми не могли не дивитися часто звисока на цього зніженого, печеного панича, який і з кабріолетом, і з гувернером, а успіхи в науках виказував посередні, і тільки й умів добре ганяти м'яча на футбольному полі та чудово бігав на ковзанці, яку влаштовувано взимку в гімназіяльному дворі, вписуючи на її чисному льоду складні фігури своїми дорогими ковзанами, які були для нас недосяжною розкішшю.

І так, із самого початку, між ним і нами була весь час невидима глуха стіна. Коли ж після нашого неофітського навернення на українство він залишився в російському таборі, ворожість наша до нього ще дужче загострилася, як до зрадника-малороса, і ця ворожість часами набирава брутальних форм.

Коли б ми могли тоді уявити собі український народ як одніє, складене з різних кляс, що одна одну доповнюють, а не тільки в основному селянство й інтелігенцію селянського походження, то може б ми здобулися тоді на досить такту, щоб і Іваненко відчув у собі нащадка давніх козацьких предків і став би вірним сином України. Але ми були повні передсудів і забобонів свого часу і в нашій заїлості завдавали хлопцеві багато не-

заслужених образ. Ми самі відштовхнули його й зробили росіянином.

Так думаю я тепер, а тоді так не думав і поводився з ним з нарочитою, нічим з його боку не спровокованою грубістю, що ме-жуvala з хамством. Тим я збудив у ньому справжню, заслужену, я б сказав тепер, ненависть до себе, про що мені довелося дізнатися трохи пізніше.

Іваненко, хоч як йому було важко з нами, все ж тримався школи і тільки після останньої червоної навали десь зник. Можливо, як ми думали, вся його родина разом з ним кудись утікла, бо його батькові, що був за гетьмана губерніальним старостою, від червоних нічого, крім розстрілу, не доводилося чекати.

Коли я вийшов з холодної, червона частина, вояки якої, між іншим, мене туди з наказу ревкому були запровадили, вже відійшла з міста. Крім ревкому, в Драбатині лишалася ще тільки команда матросів, для охорони ревкому та деяких інших спеціальних завдань. Після відходу фронтової частини місто знов набрало буденого вигляду, і ми поволі почали звикати до нових порядків, наскільки до них узагалі можна було звикнути.

У нашій школі справжнього навчання вже не було, а лекції перетворилися в розмови й диспути з учителями. Домашніх завдань нам більше не давали. Наша неспожита енергія шукала виходу, і ми знов узялися за готовання п'еси, що його ми розпочали були ще за української влади.

Порадив її нам один освічений громадянин, який з'явився в нашому місті не так давно, за другого періоду Української Народної Республіки. Він рекомендувався Орловським. З своєю симпатичною дружиною й доњкою років чотирнадцяти, яка вступила до драбатинської дівочої гімназії, оселився він у невеличкому найнятому дімку за Ярмарковим майданом, недалечко від лікарні. Він брав собі близько до серця наше національне усвідомлення й час від часу, не менше як раз на тиждень, улаштовував у своєму домі для вибраних з нас, дівчат і хлопців, маленькі вечірки, на яких ми призначаювалися до того, що українська мова зовсім добра для вживання серед освічених людей. В його домі всі, без винятку, члени його родини й запрошені гости платили фант за кожне ненароком вимовлене російське слово. Так було в нього заведено. І це нам подобалося.

На тих вечірках, на які ми радо ходили, ми декламували вірші українських поетів або читали вголос уривки з українських прозових творів, при чому наш ласкавий господар давав нам цінні вказівки щодо інтонації, дикції тощо.

Не знаю я, з чого жив пан Орловський, але жив він небагато. Симпатична пані Орловська завжди напувала нас малиновим чаєм, бо іншого не було, з сахариною, замість відсутнього цукру. Потім улаштовувалися різні сальонові гри й розваги, як фанти

тощо, велика новина для нас, вирошли здебільшого під селянською стріхою. Від того ми переходили до декламації й читання вголос. У чепурній маленькій кімнатці, в якій вони нас приймали, ставало тісно після нашого приходу, але ми почували себе там невимушено й весело. На тих вечірках наші хлопці й дівчата призвичаювалися до гарних манер і поводження в добром товаристві і позбувалися мужикуватої неотесаності, винесеної з села.

Одного разу пан Орловський, лагідного вигляду чоловік середніх літ, з м'якими рисами обличчя і бородавкою на щоці коло носа, запитав:

— А чому б нам, мої молоді пані й панове, не спробувати своїх сил у невеличкій, бодай, театральній постановці?

— Де? — запитала Ліда Кухар. У Драбатині не було жодного приміщення з сценою для театральних вистав.

— Та хоч би на маленькій сцені актової залі у хлоп'ячій гімназії.

— На це треба дозволу нашого директора, — озвався Сава Чухрай. — А ви ж знаєте, як він не любить усього українського.

— Я це беру на себе, — спокійно сказав пан Орловський.

Дівчата заплескали в долоні, і ми, хлопці, приєдналися до них. Думка ця нам надзвичайно сподобалася. Пан Орловський негайно ж зачитав нам цю коротеньку річ. То була п'еска Володимира Самійленка «У Гайхан Бея».

Дія цієї невеличкої, дотепної й легкої до постановки речі відбувався на вигаданому острові, провінції великого царства, але глядач бачить, що автор її їдко висміює самодержавство російського типу, сваволю й хабарництво російської адміністрації, її страх перед революцією. Ми захопилися готованням цієї вистави ще й надто тому, що в ній ми вбачали найбільший досі наш виклик директорові гімназії, запеклому монархістові й єдинонеділимцеві.

Ми негайно ж розподілили ролі й почали робити проби. Режисуру перебрав на себе пан Орловський. Наші проби ми провадили в одному з класних приміщень нашої гімназії при зачинених дверях. Орловський захоплювався готованням п'еси. Але це готовування перервав прихід червоної влади, після чого і нашим вечіркам у Орловських прийшов кінець. Поперше, всякі збори без дозволу ревкому були заборонені; подруге, Орловський мав поважні підстави побсюватися арешту. Коли ми відновили готовування п'еси, я запропонував, що візьму на себе обов'язки режисера і на першій же репетиції продемонстрував Орловському своє вміння. Розуміючи, що з уваги на безпеку його самого й родини йому треба було відмовитися від дальнього готовування вистави, він дав мені кілька додаткових вказівок і з жалем розпрощався з нами, потиснувши кожному й кожній руку й пообіцявши, що прийде на виставу.

Але на виставі ми його не бачили, і потім я довідався, що він війхав кудись раптово з усією родиною, зник безслідно і таємничо так само, як і появився був у Драбатині.

Мені припало грати в п'есі ролю правителя Норд-Остії — Гайхан Бея. Після моого близького знайомства з театром у Любгороді попереднього літа я мав уже, як мені здавалося, чималий досвід у театральній справі. Подобалася мені й моя роля. І я з надзвичайним захопленням узявся за готовання п'еси. Мені, як і іншим, і в гадку не приходило, що в тих незвичайних обставинах, в яких ми жили, постановка тієї п'еси на сцені була актом величезної зухвалости і що вона могла коштувати життя кільком з нас, а передусім мені.

Перед виставою я, мавши деякий хист і набачившись у Любгороді, як це робилося, гримував акторів, клейв бакенбарди й вусики, кому було треба. А сам, у бутафорських еполетах, аксельбантах та інших аксесуарах, як на портретах російських царів, з наклеєними баками, вийшов так подібний до Александра II (чого я й хотів), що наш директор, зайшовши в кімнату за сценою перед виставою поглянути на все своїм оком господаря школи, просто охнув, як побачив мене перед дзеркалом у позі, яку я зімітував з портрета царя-освободителя, що ще так недавно прикрашав у числі інших стіни нашої актової залі.

— *Паслушай, Сагай!* — (Наш директор, тільки він один з усіх учителів, називав нас на «ти»). — *Не шуті! Акі все п'яни. Єщъо застреляят, чево добро.*

Ми провадили готовання п'еси в найбільшій таємниці від шкільного начальства й директор не мав найменшої уяви про її зміст. Тепер, з наших убраних і гримів, він уявив собі, мабуть, відповідно до своєї повсякчасної настанови, що ми виставляли щось «вірнопіддане», і щиро збентежився за наслідки того для нас і для нього самого.

— Нічого, Митрофане Івановичу, — відповів я йому по-українському, хоч і знов, що він того страх не любив, — якось воно буде.

Після цього непереконливого запевнення Митрофанові Івановичу не лишилося нічого іншого, як тільки піти собі, крутячи непорозуміло головою.

В ревкомі теж нічого не знали, про що саме буде мова в тій виставі, на яку вони, натурально, притетюрилися тепер *in согрое*.

Серед них був і Голій, а його саме нам найдужче було й треба. Справа в тому, що до моого гротескового царського мундира за режисерським, тобто моїм, задумом, бракувало ще шаблі й острогів, а моєму прем'єр-міністрству кортика (хоч сьогодні я не зовсім певний, чи справді кортик належить до убору високого державного мужа). Усе це було в матросів, але ми вирішили, що найкраще нам звернутися до них через Голія. Як не як, а він усе

таки був свій. Тож, побачивши крізь дірочку в завісі, що він уже був у залі, ми послали до нього на дипломатичні переговори незайняного в п'єсі колегу.

Він увійшов до нас за сцену з трьома братішками, які несли в руках потрібну нам зброю і варто було спостерігати, як за першого ж їхнього погляду на мене й на прем'єр-міністра їхні веселі ухмилки немов вітром змелю. Обличчя їхні враз похмурніли, вони спинилися, оставши коло самих дверей, а в декотрих з них права рука вже почала машинально намащувати кобури. Петро Голій зблід. Непевними кроками направився він до мене, цідячи крізь зуби:

— Я не знаю, Іване, що це все означає... Що ви собі задумали...

Він просто не здав, що й думати. Я поспішив йому на поміч. Російською мовою, щоб мене зрозуміли й братішки, я сказав:

— Це не те, що ви всі думаете. Це сатира, насміх з проклятого царського ладу.

Вони повеселіли.

— Ось побачите, — сказав я, підбадьорений, — як ви всі будете реготатись.

Тоді вони піdstупили до нас, з цікавістю розглядаючи наші уbrання й грім, відпускаючи такі не до друку коментарі, що зовсім засоромили наших дівчат. Видно було навіть під гримом, як вони густо червоніли.

— А все таки, — сказав Голій, — я боюсь. Ти не знаєш, Іване, Бергавінова.

Матроси, певне, добре його знали. Вони споважніли і, перевістши коментувати, дивилися на мене, що я скажу. Але що я мав казати?

— Зараз уже пізно щось міняти. Відступу вже нема. Було б іще гіше, якби ми відмінили виставу. Це викликало б такі підозріння, що розплутувати їх довелося б довго. То ж ідіть собі, бо ми зараз починаємо.

Вони помогли мені одягти шаблю та примоцювати остроги й пішли. Пролунав третій дзвоник.

Ми вже були на сцені, і я, поки влягався гармидер у залі, крізь дірочку в завісі обвів очима перший, найкраще освітлений ряд. Посередині його сидів Бергавінов, голова Драбатинського ревкому, у кожанці й шкіряному картузі, поруч з ним Саша Чорний, його заступник, у матроській уніформі, а коло нього Петро Голій у своїй гімназіяльній шинелі. Він щось шепотів за клопотано на вухо Чорному, прикриваючи свій рот зігнутуо човником долонею.

По другій стороні, поруч з головою ревкому, тобто Бергавіновим, сидів, мов на голках, наш директор, докладаючи великих зусиль, щоб зберігати на обличчі звичайну свою вельми поваж-

ну міну. Але це йому зле вдавалося. Помітно було, що він був не в жарт затривожений. Поруч його й далі в тому ж ряді сиділи наші вчителі, а з другого боку, за Голієм, матроси.

Я махнув рукою колезі за лаштунками, щоб підіймав завісу, і ми почали.

Коли в своїх перших монологах і репліках самодержавний деспот на сцені виклав усе своє самовпевнене самодурство, у залі запанувала насторожена тиша. Публіка ще не зрозуміла, до чого йдеться, і бачила тільки наше зарозуміле зухвалиство. Показувати монарха в такий час! Та ще й в актовій залі буржуазної школи.

Ми знали свої ролі і дуже скоро освоїлися на сцені. Мене цілком захопила гра, і я не бачив, що діялося в партері. Але колега на завісі крізь отвір між лаштунками не зводив очей з Бергавінова. Він був свідком моєї розмови з Голієм у присутності матросів і вважав за безпечніше бути щохвилини готовим у разі чого негайно дати завісу. Пізніше він оповідав мені, що Бергавінов, мабуть, не розуміючи всього, що говорилося на сцені українською мовою, спочатку тупо сидів, утягнувши голову в плечі, і тільки пласке обличчя його раз-у-раз викривляла судома та божевільні очі більше, ніж звичайно, світилися злобою. Але дедалі більше його почало розбирати, і він вихилився на свою стільці вперед, немов готовущись до скоку. Коли ж дійшло до сцени, де самодержець лупить «по мордасам» покірних підданців, він засовався, скопився за свою кобуру й почав її розстібати. У цей момент його скопив за руку Саша Чорний. Відбулася коротка боротьба з деякою метушнею, наш директор і дехто з більчих до нього вчителів поскоплювалися з місць, матроси зашикали, вимагаючи тиші, Бергавінов борюкався, харчав — «Пусті, матъ, матъ, матъ...», — але в Сашиних ручищах, мов у лещатах, мусів скоро затихнути, тільки лице його більше, ніж звичайно, сіпалося від нервового тику.

Хоч як ми були захоплені грою, я і Ліда Кухар, що грава царицю й була в той момент якраз на сцені, але коли в першому ряді залі здійнявся увесь той гармідер, ми негайно забули про свої ролі. Якраз тоді, як Бергавінов захарчав і затріщали стільці під ним і під важким Сашею, я запаливав цигарку. Правду сказати, цигарки зовсім не вимагалося по ходу п'єси, але я замовив пачку цигарок на сцену, щоб не проминути зручної нагоди попихкати тютюновим димом, хизуючись, перед самою пикою нашого грізного директора, який зробив собі спорт із того, щоб ловити нас вечорами на Переяславській із цигарками в зубах. Але коли я побачив немигаючі безбарвні очі Бергавінова з шаленою ненавистю втуплені в мене, я вstromив собі цигарку запаленим кінцем у рот, а потім, у ще більшому замішанні, повернув її як належало і, оступджаючи собі облеченні губи, так дмухнув у мунд-

штук, що тютюн фонтаном вилетів з гільзи, і це викликало на-
віть короткий смішок у кінці залі. Там нічого не знали про те,
що діється в першому ряді. Ліда скопилася з кушетки, на якій
їй належало розніжено напівлежати, і вже готова була тікати за
лаштуники, але не спроможна була відвести очей від Бергавінова
й Саші, що якраз борювалися в той момент. Наш колега на завісі
теж до того розгубився, що як оповідав потім, з усієї сили тяг-
нув за мотузку, але не за ту, що було треба, й ніяк не міг зро-
зуміти, чого це завіса не йде.

На щастя, скандал скоро вінук. Але ми, актори, від велико-
го збентеження зовсім позабували свої ролі й на пару хвилин утра-
тили дар мови, тож наш довготелесий, завжди під машинку стри-
жений суплер Гайовий, що переживав наші ролі ще дужче за
нас, аж вилазив з будки, не знаючи, що діється за його спину
в залі, і не можучи зрозуміти, чого це ми раптом поглухли, і
подавав нашу чергову репліку так голосно, що її чули в задніх
рядах і там знову зареготалися, а якийсь каверзник звідти на
всю залю гукнув:

— Ну говоріть уже, чого ж поніміли?

Нарешті ми з Лідою таки отямілися й вистава пішла далі.
Закінчилася вона перемогою революції. Всевладний самодур
обертається в жалюгідного боягуза і з переляку лізе під стіл.

Публіка нагородила нас рясними оплесками. Довелося двічі
виходити на сцену. Бергавінов, Саша й матроси упхалися до нас
у кімнату, де ми вже почали роздягатись, і потискали артистам
руки. Матроси пробували потискати наших артисток, але Саша
їх зупинив. Він підійшов до мене:

— *Маладец!* — громогласно вигукнув він і так гепнув мене
своєю важкою клішнею по плечі, що я аж угнувся.

Драбатинський самодержець — сутулий, із довгими руками
до колін — теж підступив до мене, покульгуючи на своїх корот-
ких кривих ногах:

— *Ну, счастьє твайо*, — проварнякав він, скалячи до мене
свої гнилі зуби, — *не вступісь Саша, бить би тебе, дьяволу, уже*
в штабе Духоніна.

Я зшулився. Духонін, як казали, був білий російський генерал,
якого більшовики розстріляли з усім його штабом ще в перші
дні їхньої боротьби за владу в Росії. В роки червоного терору,
поки існувала ЧК, коли розстріли були повсюдним і повсякден-
ним явищем, вислів «у штаб Духоніна», не без катівського гумору
залюбки вживаний обвішаними зброею більшовиками, був рів-
нозначний з «на той світ», а в тоні наказу — «Атправъ єво в штаб
Духоніна!» — було те саме, що й «відведи його кудись набік і
розстріляй».

Я був уже без шаблі й острогів, які матроси допильнували,
щоб повернув їм негайно, але ще в своему бутафорському мун-

дирі. Сидячи перед дзеркалом, я змивав смальцем грим з обличчя і в дзеркало побачив, як довга рука Бергавінова простягається до моого плеча. Але не для панібратського поплескування в стилі Саші. Голова ревкому уп'яв свої нерухомі очі в мої еполети. Він не міг їх бачити! Швидким вправним рухом скопив він найближчий до нього еполет, рвонув його, кинув на підлогу, наступив його чоботом і зайшовся тихим шелестким сміхом. Від того сміху в мене побігли мурашки по спині.

Але загалом і в цілому, як висловлюються присяжні оратори, вистава пройшла добре й скінчилася непогано.

Моя участь у ній принесла мені величезну популярність серед моїх товаришів, і це мало своїм несподіваним наслідком те, що коли ревком, згідно з своєю більшовицькою настановою перевертати суспільство дотори ногами, виставив домагання, якого адміністрація гімназії не сміла відкинути, щоб у т. зв. «учительський совет» було введено одного представника й від учеництва, то на цей «пост» майже одноголосно обрано мене.

По обранні я мало не лопнув, так мене розпирала гордість. Ale коли директор, через нашого сторожа, закликав мене на перше ж чергове засідання вчительської ради, я не знав, куди діватися під холодними поглядами моїх учителів, що сиділи навколо довгого, критого зеленим сукном столу в учительській, до якої раніше не сміла ступати й нога гімназиста. Ще коло самих дверей я мало не заорав носом по підлозі, бо зачепився в своїй незграбності за чобіт Андрія, нашого шкільного дворового робітника, теж з наказу ревкому введеного в учительську раду «від пролетаріату гімназії». Він сидів у напруженій шанобливій позі між дверима і шафою, з картузом у руках, і тільки зрідка догідливо покашлював. Трохи покрутившись безпомічно, я побачив у дальньому кутку за шафою порожній стілець. До нього я й скерував свої непевні кроки, почуваючи себе, мов на хвилях розбурханого моря, як до затишної гавані порятунку.

На тому стільці, напівсхованій за великою чорною шафою, я й просидів усі засідання, цілком свідомий своєї блазенської ролі й не подаючи ніяких ознак життя, аж поки до мене не зверталися (як і до Андрія), коли треба було підіймати руку в голосуванні, і весь час згоряючи від сорому.

VII

Був тихий весняний вечір, якась година чи коло того після заходу сонця. Повітря було напоєне збудливими пахощами свіжої землі, молодої трави і перших липких листочків на тополях уздовж нерівних хідників Переяславської вулиці. Місяць іще не показався на небі, і темрява здавалася оксамитною на вулицях нашого міста, освітлених тільки слабким відсвітом далеких зір. Я проводив додому дівчину.

Переяславська — була головна вулиця міста, і на ній ми що-вечора «полірували хідники», як жартовливо казали ми самі, підошвами своїх черевиків. Війни, революції, соціальні перевороти не мали ніякого значення. То була наша данина матері природі, яка велить хлопцям і дівчатам у «наддять» років шукати протилежної статі. Ми просто собі прогулювалися непоспіхом з кінця в кінець вулиці невеликими гуртами, — дівчата попереду, поспілтившись за руки, а хлопці позаду, кожен окремо, з своїми першими, забороненими цигарками в губах, обмінюючись словами й поглядами, хлопці — намагаючись бути дотепними, дівчата — швидкі на гостре слово відсічі й щожвилини готові вибухати сміхом.

Найприємніша частина цього заняття розпочиналася в самому кінці, коли, по якійсь годині чи двох, гуртки поділялися на пари. Панни, як був звичай, обирали своїх кавалерів. Після того кожна пара направлялася до її дому, посугаючись не прудкіше за закоханих слімаків, з наміром розтягнути в безконечність насолоду перебувати вдвох.

Того вечора Прісія Баглай підійшла до мене. Ми вийшли з гурту і пішли поруч, я — зліва, за звичаем. Нас притягала одне до одного якась таємнича сила, але ми опиралися їй, дотримуючи між нами невеличку, обома нами відчутну відстань, ступаючи струнко пружкими, напруженими ногами, пильнуючи, щоб не гойднутися вбік і не торкнутися ненароком і не згоріти від щастя і засоромлення.

Ми обмінювалися незначними, здавалося б, словами, які, проте, були для нас повні глибокого змісту, про мерехтіння зірок, про пахощі молодого листу на деревах тощо. Ми проказували слова тільки вряди-годи, а більшість часу мовчали, обое сповнені солодкого відчуття обопільної близькості. Нам і не треба було говорити, за нас промовляли слов'ї. Сотні їх у біжчих і дальних садах наповняли повітря своїм пристрасним співом. Я думав про неї.

Вона була струнка дівчина, одна з найкрасивіших у її класі, теж найстаршій, як і моя, дуже весела й охоча до танців. Вечірки з танцями влаштовувано час від часу для учнів обох гімназій, хлоп'ячої й дівчої. Я не танцював з нею.

Одними з найбільших дуроців моєї ранньої молодості, я думаю, було те, що я поділяв погляди декількох «серйозних» учнів нашої гімназії, доморослих, у власному стилі «філософів», про те, що *homo sapiens* повинен ставитися з презирством до безглуздого мавп'ячого дригання ногами, що його звуть танком. Тепер я жалкую про це, бо мое невміння танцювати позбавило мене багатьох приємностей у житті. Я збагнув свою дурість незабаром після того, як облишив школу, але якраз тоді обставини повер-

нулися проти мене, тож і досі я не вмію ступнути й кроку в танцях.

Отож я, разом з іншими хлопцями того самого переконання, тільки юрмилися собі десь під стіною актової зали, обмінюючись уїдливими заввагами про танцюристів, нудячись і не знаючи, де себе подіти. Петро Голій, поки ще був гімназистом, стовбичив, звичайно, серед нас. Але його приятель Сафранович витанцювував собі щасливо цілий вечір з чорноокою повногрудою Сарою Розенблюм, у яку він був закоханий.

Існував проте один рід розваг, практикованих на таких вечірках, у якому ми, серйозні люди, охоче брали участь, бо, по-перше, то була індивідуальна дія, а подруге, вона давала кожному змогу застосовувати його розумові здібності, а це вже безперечно належало до *homo sapiens*. То була гра, звана «поштою». Кожен і кожна мали змогу писати т. зв. секретки, які продавалися в залі, і посылати до будь-кого з присутніх. Задля цього в час вечірки по кутках залі ставляно «поштові скриньки» і кілька «листонош» з-поміж менших хлопців мали своїм завданням розносити вкидані до них цидулки.

Одного разу, це було на останній гімназіяльній вечірці, я по-слав свою секретку їй. У досить довгому посланні, наскільки це дозволяв розмір секретки, я описав її красу в нарочито пишних висловах лицарів з Волтер Скоттових романів і закінчив так:

«Кохаю вас до могили,
Nemo».

Я спостерігав її, коли вона відпочивала після мазурки й до неї підлетів моторний хлопчина-четвероклясник з моєю секреткою. Непоспіхом відірвала вона її зліплені докупи, пробиті рядом дірочок краї й почала читати. Коли вона скінчила, її щоки й усе лице її рівного, теплого, матового кольору на тлі каштанового волосся, спалахнуло рум'янцем на мить. Вона підвела свої чарівні карі очі з довгими темними віямі й почала допитливо огляdatи обличчя старших хлопців. Погляд її зустрівся з моїм, і вона зашарилася знов, ще дужче. Вона підвела з стільця й ступила кілька кроків до мене:

— Це ви — Nemo? Правда?

— Nemo? — спробував я удавати здивованого. — Ніколи не чув про такого.

Але вона вже знала, що то був я.

Ми якраз наблизилися до Замку і величезне коло повного місяця вже проглядало крізь віття дерев.

Замок — було передмістя, в якому міські багатії мали свої вілли, оточені садами і парками. Мешкати на Замку було понад мої скромні достатки. Але Прісія була одиначка у свого батька, за-

можного селянина з нашого повіту, і він не шкодував грошей, щоб вона росла в гарній, культурній родині.

Про значення слова **замок** я довідався з книжок. Ще в другій і третій класі гімназії я зачитувався романами Волтера Скотта і тоді зацікавився Драбатинським Замком. Цілими днями, коли бував вільний від школи, я блукав вулицями цього передмістя з незвичайною романтичною назвою, шукаючи замку або байдай його руїн. Але не міг знайти нічого, що могло б хоч oddalіk скідатися на замок, який вимальовувався в моїй уяві.

Був там, правда, один будинок не звичайної архітектури, з крутими покрівлями, критими чорним шифером, з мансардами й маленькими вежами, які оточували їх. Не спітавши нікого, бо я був сором'язливий хлопець, я взяв собі в голову, що то й був найімовірніше замок, якого я шукав, і я проводив години, з хлоп'ячою цікавістю непомітно спостерігаючи його, в надії, що одного дня побачу, як з нього вийде лицар у повному обладунку. Але будинок здавався покинутим. Тільки зрідка мені доводилося бачити когось, хто входив або виходив з нього, проте, на жаль, то були завжди звичайні люди, не лицарі.

Пізніше я довідався, що той дім зовсім не був замком. І фактично ніякого замку в Драбатині не було.

Але як уже сама назва того передмістя вказувала, мусів там колись бути замок, у незапам'ятну давнину. Саме розташовання Замку підтверджувало таке припущення. То був маленький півострів, який було б дуже легко боронити від ворогів, майже з усіх боків оточений широкою й глибокою річкою Водай. Тільки вузенький перешийок, з одним-одною вулицею здовж його, сполучав Замок з містом. Чужинець міг легко заблудити в ньому, подібно до селянської дитини, що спить на широкій сільській печі взимку. Розбуджена надмірним теплом, хоче вона злізти з печі, але в темряві незабаром боляче стукається лобом об стіну. Їх тільки три, але спантеличена першою невдачею, повертається дитина в один бік, потім у другий і — горенько! — всюди та сама тверда стіна, об яку тільки набиваєш собі ґулі на лобі. В однай залишається тільки заплакати гірко, аж поки мати з лежанки чи з полу не простягне до сіроми рятівну руку допомоги. Тут, у Замку, чужинець, утративши орієнтацію, доходить до річки в кінці кожної вулиці, в яку тільки він завертає.

Мені пригадувалося все це, бо я вже давненько не бував у Замку. Тож виходить, що в Замку не лишилося ніякого замку, — думав я собі гірко, — крім самої тільки назви. Спітай міщенавколо, що таке замок, і навряд чи вони знатимуть.

— Замок? — перепитали б вони, здивовані безглуздим запитом. — Та ж ви стоїте в Замку.

— Але що означає це слово — замок?

— Ну, це частина нашого міста. Чи ж не так?
Цей Замок, думалося мені, це образ моєї країни. Гнівні слова
Тараса Шевченка запалали в моїй уяві:

Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остряниця стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили.

Навіть саме ім'я України хотіли вони поховати в забутті. Ма-
лоросія! Малороси, просто собі другорядні росіяни.

Що залишилося від нашої колишньої слави по Переяславі?
Нічого. Навіть руїни зрівняно з землею. Тюрми поперед школ
у містах. А коли з'явилися, нарешті, школи, навчання в них ве-
лося російською мовою. Тим «общепонятним языком» навчали
вони нас виказувати зневагу до нашої рідної матірньої мови.

— Ось ми й прийшли, — сказала, зідхнувши, Пріся. — У цьо-
му домі я мешкаю.

Я не дивився на дім, я дивився на неї. Її гнучка постать, спов-
нена щойно пробудженої, ще не розквітлої жіночти, в чепур-
ній брунатній уніформі з білим мереживним відкладним коміром
навколо її ґраційної шії, малювалася чіткою силуетою на тлі
яснокольоворової стіни дому, яскраво освітленої повним місяцем,
що вже підбився високо на небо.

— Знаєте, — промовила вона, — це вже востаннє я бачу вас.
Завтра приїздить мій батько і забирає мене додому.

— Чого це так рано?

— Я потрібна йому. Багато праці в городі і в полі, писав він
мені... Він знає, що навчання вже фактично припинилося в
школах.

— А як же ваш атестат дозрілості?

— Це вже влаштовано. Мені надішлють його потім.

Я мовчав. Згодом вона вимовила, іншим голосом:

— Іване! — вона помовчала знов якусь мить. — Чи будете
ви писати до мене?

Перш ніж я спромігся відповісти, вона додала:

— Чи могла б я мати вашу адресу?

— Так, я писатиму до вас, Прісю. Моя адреса проста: Любго-
род, на Полтавщині, Міська лікарня, мені.

Ще одна мовчанка.

Вона простягла до мене свою руку:

— Прощайте.

— Прощайте, — відізвався я, тримаючи її холодну маленьку
руку в своїй.

І тоді раптом вона зробила рвучкий рух до мого обличчя, і я відчув на своїх губах її короткий ніжний поцілунок.

Наступної миті вона вже була за високою хвірткою свого двору.

Повний щасливого збудження я йшов додому. То був перший поцілунок у її житті, я відчував. І вона дала його мені. Чи то була любов? Хотів би я знати це.

— Стой! Кто ідьот? — почувся раптом російський оклик. А, нехай йому абищо! Занурений у свої думки, я непомітно для себе перейшов на протилежний бік вулиці після прощання з Прісєю Баглай, і тепер був недалечко від того місця, де проживали члени ревкому.

— Школяр, — дав я одиноку можливу відповідь.

— Перейди на той бік вулиці, — послідував додатково наказ російською мовою.

Я підкорився.

То була велика садиба на краю Замку, добре видна з дороги, що вела з Драбатина через мости до Заріччя. Найменше двічі на день доводилося мені бачити цю садибу, коли ми ще ходили з Голіем до міської школи, і я завжди дивувався, що там є за високим парканом, непроникним для ока. З нашої дороги ми могли бачити тільки критий бляхою дах зеленого кольору над великим, майже як палац, будинком з червоної цегли всередині густого парку, а з мосту ми розпізнавали дві купальні над річкою з легенькими містками до них і кілька гарненьких човнів, один з яких був моторовий.

Коли я порівнявся з ворітами маєтку на протилежній стороні вулиці, де ще один вартовий стояв з рушницею напоготові, хвіртка поруч його клацнула. Хтось виходив з садиби.

— Агов, Іван! Почекай хвилину.

То був знайомий гаркавий голос. Я став, з неохотою. Востаннє я був зустрівся з Голіем на Базарному майдані десь так із тиждень тому. Він тоді просто сікався до мене з такою злобою і ненавистю, що мені не хотілося більше зустрічатися з ним.

— Що ти тут робиш? Проводив дівчину? — Бачилося, що він був не в найгіршому з своїх настроїв.

Замість відповіді я сам запитав його:

— Ти тут мешкаєш?

— Ні, — відізвався він з ноткою незадоволення в голосі. — Я ще й досі живу у батька.

— Як? Хіба ти не член ревкому?

— Ні, я член. Але мені це не подобається.

— Що не подобається? Бути членом ревкому?

— Ні, не те. Мешкати тут. Я не люблю їх, — він мажнув рукою в напрямі ревкомівської вілли.

— Що, може вони ставляться до тебе, місцевого чоловіка, як до чогось другорядного?

— Слухай, Іване, — він починав сердитися на мене, — не говори до мене в цьому тоні. Я не люблю їх, оце й усе. Банда гідних кокаїністів. Тварюки!

— І оце ті, з ким ти збираєшся будувати світле майбутнє людства, як ти казав мені минулого разу?

— Бачиш ти, — він глянув на мене, — поза всіма іхніми вадами вони все ж посідають одну неоціненну для теперішнього моменту якість. Вони п'яні ненавистю. І вони, без сумніву, зметуть з лиця землі весь мотлох і всяке сміття, залишене нам від минулого.

— А тоді? — не втримався я запитати.

— А тоді *ми зметемо їх з лица землі*.

Я уявляв собі товариша Бергавінова, «закалюнного», як про нього казали матроси, петроградського більшовика з робітників, з його вивернутими, наче рваними ніздрями на пласкому обличчі, що сіпалося раз-по-раз від нервового тику, з парою безбарвних, надприродно нерухомих очей на ньому, по вінця налитих невгласною, шаленою, нелюдською ненавистю. Я здригнувся, подумавши, що цей маніяк мало не застрелив мене тоді, на виставі.

— Скажи, Петре, — промовив я, — чи правда, що Бергавінов бере участь у розстрілах?

Я поставив своє запитання у найм'якшій формі. Ціле місто говорило про те, як Бергавінов час від часу сідає на реквізований у буржуя самокат і їде до міської тюрми на Ярмарковому майдані з діловитим виглядом фармера, що прямує до свого курника в базарний день, щоб зарізати десяток-другий курчат. Курник Бергавінова був повний закладників з сіл та буржуїв з міста. Він, казали, любив їх розстрілювати власною рукою.

Петро не відповів, тільки скривився й глянув незадоволено на мене.

— Це все в тобі говорить твоя інтелігентська тонкошкурість, Іване, — сказав він по павзі, з міною презирства. — Революція не робиться в білих рукавичках.

Потім, помовчавши, з іншим виразом він додав:

— Знаєш, Іване, оце все, що ти тепер бачиш, — оце безупинне проливання крові та інші речі, яких я сам не люблю, це тільки тимчасові неминучі заходи перехідного часу. Справи виглядатимуть зовсім інакше за яких півдесятка років абощо. Але перш за все нам треба проробити докладну чистку.

Я мовчав. Він, змінивши тон з повчального на дружній, вів далі після коротенької мовчанки:

— Шкода, що тебе не було в місті попереднього літа. Де ти був тоді?

— У матері.

Він знат, що моя мати не жила з моїм батьком.

— Ти вже цілком порвав з своїм батьком, я чув?

— Так. Я не належу туди більше. Тепер я зв'язаний з моєю матір'ю.

— Ов, це шкода. Ти серйозний хлопець, Іване, й я мав на увазі ввести й тебе до нашої політичної школи, яку ми мали нелегально в гетьманський час. Вона була в Бурлуці. Тобі було б напевне цікаво й корисно познайомитися з талановитим товарищем з Петрограду, який провадив школу. Яскрава постать, скажу я тобі! Старий більшовик. Знаєш, він десять років провів у царських катівнях і тюрмах.

— І Сафранович був у тій школі? — спитав я.

Сафранович, як розповідала моїй господині її приятелька, що працювала прибиральницею в ревкомі, любив ритися в купі золотих і срібних прикрас, ланцюжків і годинників, перснів і браслетів, що гіркою були навалені на столі в тій кімнаті ревкому, де лежало всяке добро, реквізоване в буржуїв. По кутках, на столах і просто на підлозі, лежали там купи різного одягу, дорогого посуду, стояли кравецькі машини, дзеркала і вельосипеди. Останніми найбільше цікавилися матроси, та ще грамофонами, награючи на них різні платівки і б'ючи на друзки ті, що їм не подобалися.

— Так, — відповів Голій, — він і Шухет з нашої гімназії.

Гм, он як воно, — подумав я собі. Шухет був симпатичний хлопець, один з п'ятьох євреїв у моїй класі, і я згадав собі, як він розхваливав Українську армію, коли розпочалося було повстання проти гетьмана. То була добра, демократична армія, — казав він, — у її лавах було повно української інтелігенції. Радісно було чути це, і я тільки дивувався, звідки він те все знає. Тепер, сам не знаючи того, Голій дав мені відповідь на це.

— Сафранович, ти знаєш, — вів далі Петро, — ти думаєш, я з ним дуже дружив, я знаю. Але справді — він ніколи не цікавив мене. Він просто тримався мене, бо я завжди міг пояснити йому теорему або розв'язати математичне рівняння для нього. Але він має добрий нюх, скажу я тобі. Він от поставив свою ставку на Жовтневу революцію. Вірить, що вона є той кінь, що найбільше обіцяє в перегонах громадянської війни. А ти як думаєш?

Мені вже набридло слухати його.

— Як ся має твій батько, — спитав я, бажаючи змінити тему розмови, — чи подобається йому, що ти більшовик?

Він скривився на мить, незадоволений тим, що я не дав відповіді на його запитання, до якого він так обережно мене підвів. Наступної миті зміст моого запитання дійшов до нього. Він метнув гострий, допитливий погляд на мене, але, по маленькій павзі, відповів, із явною неохотою:

— Він просто боїться мене, як і всі інші, я думаю. Але мені це все одно.

Він став. Наші шляхи розходилися.

— Ну, прощавай, Іване, — сказав він. — Я чув, гімназія не забаром закривається на вакації?

— Так. Прощавай, Петре.

Я провів його очима, коли він повернув на греблю до Заріччя. Була вона з кілометр завдовжки, і ми колись не раз проходили її здовж по рейках поруччя, він по один бік, а я по другий. А одного разу, заради змагання, ми не зішли з них від Драбатина й аж до самого Заріччя, не минаючи й мостового поруччя. Два перші мости були короткі й невисоко над землею, бо служили вони тільки для пропуску поводі весною. Але міст через саму річку перед Заріччям був довгий і високий, і серце завмидало над краєм прірви, в яку так і тягло зазирнути.

Чи не балансували ми з ним і тепер обидва над прірвою, кожен над своєю?

Ледве переставляючи ноги, плентався я поволі здовж Довгої вулиці, в кінці якої я жив. Я почував себе стомленим. Усе було погане. Ще півдесятка років червоного терору, сказав він?

Маленькі будинки маленьких людей на Довгій вулиці здавалися незугарними, просто бридкими. Хідник був нерівний і стоптаний. Усе було сіре, нудне й огидного вигляду.

Яка мета була в цьому напучуванні, що ним трактував мене Голій, де тільки й коли тільки ми з ним зустрічалися? Воно не подобалося мені. Одного разу, перестрівши мене на розі Довгої вулиці й Базарного майдану, він витяг з кишені й упхав мені в руки тоненьку брошурку, ще й додав роздратовано:

— На, прочитай та знай, що й серед більшовиків є самостійники. Потім мені віддаси.

То був памфлет «До хвилі», скерований проти єдинонеділімців у більшовицькій партії. Його невідомі мені доти автори, Василь Рай-Шах і Сергій Мазлах, виставляли твердження, що комуністична самостійна Україна можлива і навіть потрібна. Майже кожну групу своїх доводів вони закінчували, підсумовуючи, такою квіткою ельоквенції: «Da liegt der Hund begraben!» Он то як, знай наших! Не якнебудь, а закордонною мовою!

Ні, не переконувало мене все це. Комуністична самостійна Україна? Сон рябої кобили. Кому вона потрібна? Хто її хоче? Рай-Шах і Мазлах?

Ще п'ять років терору, казав він?

Мій український мозок відмовлявся вірити, що шлях до раю веде через крайній пекла.

— Шкода, що мої батько й мати жили нарізно, — проказав я його слова, не помічаючи, що говорю вголос, — бо це перешкодило мені вступити до їхньої партійної школи, де та яскрава постать з Петрограду навчала б мене свого ненависницького фанатизму.

До лихої години!

Незгода моїх батьків позбавила мене щасливого дитинства, але в ту хвилину я був радий, що моя мати жила в іншому місті.

Бодай би він йому запався, той Петроград, з усіма яскравими постатями в ньому!

За три тижні по тому я дістав свою посвідку з Драбатинської хлоп'ячої трудової школи. Така була нова революційна назва нашої гімназії. На поганому синьому обгортковому папері місцевий бідний друкар виготовив форму, на якій було виповнено чорнилом, що я, такий і такий, закінчив школу такого і такого дня. Ніякої згадки про предмети, ніяких оцінок моїх шкільних успіхів.

Де ділися ті золоті й срібні медалі, що їх видавалося колись кращим учням?

Розкішний атестат дозрілості, справді. Добрий до нічого!

Наступного дня я зібрав належну мені платню від двох родин, у яких я, як репетитор, підучував дітей, з чого я жив, і почав укладати свою валізу, збирачись їхати в Любгород, до мами, нарешті. Свою нову велику неоковирну корзину я подавував господині. І добре зробив, як виявилось, бо поїзди йшли тільки до Рахника, а звідти до Любгорода довелося тірати 70 верстові пішки.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

На початку цього століття мій батько був щасливо одруженний сім'янин. Його модела жінка народила йому двох здорових хлопчиків. Вона, моя мама, була жвава, життерадісна особа, охоча до співів, як і більшість українських дівчат, хоч, можливо, трішки нерозважна й з мінливими настроями. Як тільки дене будь у місті влаштовувано якусь вечірку, вона неодмінно дамагалася, що вона піде на неї. Там вона невтомно співала й танцювала цілий вечір. Отож мій батько, що не так дуже захоплювався товариством, як його жінка, частенько залишався дома, пильнуючи немовлят. Але він не дуже нарікав на це. Бо вона ж була молода, ще не сповна 20 років, — думав він собі незлобиво, — нехай вона собі побавиться. Він дуже любив її.

Незабаром вибухнула Російсько-Японська війна 1904 року і моого батька призвано до війська. Бувши з професії фельдшером, він провів майже два роки у шпитальних потягах, що курсували здовж Сибіру між скривленими полями Манджуриї і европейською частиною величезної Російської імперії, ходячи коло поранених і хворих вояків. Коли війна скінчилася, він вернувся назад, але вже не було ні дому, ні родини, які б чекали на нього.

Я, його старший син, жив у тьоті Гапочки, маминої сестри, на маленький залізничній станції Чубарка, в Драбатинському повіті, де чоловік моєї тьоті служив начальником станції. Моя мати була десь далеко з моїм братом Миколою.

Сталося так, що на вільну посаду моого батька під час війни в Драбатинській лікарні призначено було нового фельдшера. Він щойно скінчив був тоді фельдшерську школу в Києві, в якій свого часу вчився й мій батько. Молодий чоловік зайняв місце моого батька, але, на лихо, не тільки на його посаді.

Коли його зв'язок з моєю матір'ю став відомий усім, громадська думка в Драбатині повернулась з обуренням проти нього. Під її тиском Топірко — так, то був він, — попросив перевести його в іншу місцевість. За деякий час його призначено дільничним фельдшером (що правили за лікарів, котрих було недосить у Російській імперії, головне по селах) додалекої слободи Красної, у Любгородському повіті.

Можна було б сказати на його користь, що він виявився достить порядною людиною бодай для того, щоб узяти разом із собою свою коханку, навіть з її меншим синком, що його, як немовля, ще вона не могла залишити в сестри, і щоб ставитися до неї, як до своєї жінки. Моя мати була його перше поважне кохання. Там, у Красній слободі, народилася й його одинока дочка, моя зведена сестра, Раї.

Мій батько вернувся з війни. Я не кажу, що він вернувся додому, бо не було дому для нього, ніде. Він привіз сувеніри: кілька дивного вигляду срібних монет з зображенням дракона на них, квадратовий шмат чудового ясноблакитного шовку з прекрасною, незвичайного вигляду, білою чаплею з чорним дзьобом, ногами й закрученим над головою чубом і таким же чорним кризулястим деревом, артистично вишиитими на ньому, дві чудернацькі порцелянові статуетки в сидячій поставі зі скрещеними ногами, що були, він казав, зображеннями Будди, китайського бога. Все це він показував. Але він привіз іще один сувенір з війни, якого він не показав би ні кому, бо то була жахлива річ.

Ззовні цей молодий чоловік у найкращій порі свого життя виглядав здоровісінським. А проте в його тілі, в мозку і нервах загніздилася страшна хвороба і непомітно, але й безупинно, його руйнуvala.

Коли мій чепурно одятнений батько з'явився в Драбатині по війні, — стрункий, гарний, з шовковим молодим вусом того самого яснокаштанового кольору, що й його чуб, він притягав до себе замилувані погляди жіноцтва. Ніхто в місті не знав і не підозрював його похмурої таємниці. Ніхто, крім д-ра Лебова, який його лікував.

Однак доктор не багато чого міг зробити, бо хвороба була не зціленна. Мій батько зінав це, бож він і сам був медик.

Коли його лікування дійшло до такої стадії, в якій його хвороба перестала бути заразливою і він уже не становив небезпеки для інших людей, йому дано призначення до варківської дільниці повітової медичної служби.

У Варківцях мій батько найняв дім з двох кімнат, власне з кімнати й кухні, під звичайною солом'яною стріхою. До чималої мешканової кімнати, що була воднораз і його спальнєю, вітальнєю та їдальнєю, вхід був через простору кухню, що правила моєму батькові також і за приймальню хворих. Там, на окремому ослоні, стояла його похідна аптечка у спеціальній скрині з переділками. У кухні була велика піч, піл і мазана глиною долявка, а в кімнаті — дерев'яна підлога і четверо вікон. Двое з них відкривали чудовий краєвид на широкий став, обсаджений високими, тіністими вербами.

То ж їхні могутні силюети й зорі, незліченну кількість їх у

темній безодні тихого ставу, я побачив і запам'ятив на все життя того безмісячного теплого вечора, коли після довгої мовчазної подорожі з моїм батьком у його власній бричці ми досягли того місця.

Там, під тими гіллястими вербами на березі чистого ставу, розпочалися найважчі роки моого безматрійного дитинства.

II

Мені довелося вперше познайомитися з моїми батьками не в Драбатині, в якому я народився.

Воно, може б, дотримуючись докладно розвиненого тепер погляду про мізерність усього провінційного, мені слід би було народитися в столиці, а як не в столиці, то принаймні в одному з тих міст, що про них пильний школляр дізнається на лекціях з географії чи історії. І я думаю, я б так і зробив, коли б мое народження хоч у якісь мірі залежало від мене.

Бо не доводиться багато про те говорити: мабуть ви не знайдете Драбатина на будь-якій мапі навіть і з допомогою побільшувального скла. Хоч, проте, Драбатин справді існує. І найкращим того доказом є те, що я там народився і що в ньому відбулися дальші, вже частково відомі читачеві події, описані на початку цієї правдивої історії.

Що ж до мене, то я ніколи не шкодував і не нарікав на те, що вродився в Драбатині. Бо, починаючи з моїх ранніх днів, був він мені завжди любий.

Однаке в найперших моїх згадках, я не бачу ще міста, а тільки велику кімнату, власне кухню, у якій порається разом з іншими особами надзвичайно мені люба, старенька постать у чорній сукні, з м'якими рухами, з зажуреним обличчям. Вона часто звертається до мене, і я відчуваю й досі, як від неї випромінюється до мене її безконечна добрист. Це — моя бабуя.

Далі я бачу її в моїх спогадах неружому, застиглу, на довгому столі в прохідній кімнаті, повній чужих людей, і моя баба зникає з моого життя, таємничо, навіки.

Також пригадую собі моого діда, як він поглядав на мене від своєї книги насмішкуватими, але й поблажливими водночас очима поверх своїх окулярів. Багато років пізніше я пізнав його довговасте лице з гарною сивуватою бородою на пожовклій фотографії.

Наступна яскрава картина в моїй пам'яті — це ряд високих тополій перед ріденькими штакетами паркану нашої лікарні; за-плакана тъята Гапочка; вона веде мене за руку до візника, що стоїть, дожидаючи, за хвірткою. Я оглядаюся назад і бачу обви-

тий диким виноградом ґанок, а на ньому, схилившись на бильця, стойть мій дід. Я не знов тоді, що бачу його востаннє.

Далі йдуть уривчасті картини з щасливих днів моого життя на станції Чубарці. Я бачу кремезного, вусатого, з темною бородою начальника станції, моого хрещеного батька, Сура, в його твердому кашкеті з червоним верхом і з зеленим прапорцем у руці, як він зустрічає і відпроваджує поїзди. Також у моєму житті чимале місце посідає тоді наша корова Мура, страшний гиндик у задньому дворі і добрячий стрілочник Яків, у малесенькій будді, за якою росли калачики. Наприкінці літа, коли повз нашу станцію йшли, не спиняючись, довгі товарні платформи, вантажені буряками, Яків гукав щось до кондукторів і показував руками, бо вони напевне не чули. Тоді котрийсь із них брав з купи два-три буряки й кидав йому, щедро. Я помогав Якову підбирати їх, і потім ми пекли їх на vogнищі, коло його будки й разом розкошували тими сезоновими ласощами.

Одного з таких вечорів, уже поночі, нізвідкіля приіхав коротко стрижений солдат, якого я мав поцілувати в руку, бо він, мені казали, був мій тато. Він приіхав з війни, як мені пояснила тъотя Гапочка, і привіз мені новісінький самокат на трьох колесах, чудову машину, яка негайно ж полонила всю мою увагу. Я зараз же почав іздити на ній і довго не хотів спати в той вечір, а як тільки прокинувся вранці наступного дня, моя перша думка була про самокат.

Проте доля мала для мене в запасі ще кілька важливих знайомств того дня. Ранковий поїзд привіз з іншого боку мою маму. Так називала тъотя Гапочка вичепурену пані в капелюшку і з гарною лискучою торбинкою в руці. Вона мені, однак, не дуже сподобалася, бо мало не задушила мене своїми поцілунками. Коли вона випустила мене, нарешті, з своїх обіймів, зовсім пом'ято, облитого слізами, приголомшеного цією несподіваною для мене зливою її материнських емоцій і вимазаного в пудру, вона підштовхнула мене, легенько, до хлопчика, що стояв остеронь, тримаючись однією рукою за її спідницю, а другою колупаючи в носі, і сказала:

— Це — твій братік, Микола, грайся з ним. — I, обернувшись, додала, вихопивши з-за валізи й поставивши переді мною малесеньку дівчинку з червоним бантом на голові: — А це — Рая, твоя сестричка.

Я стояв, кліпаючи очима, не знаючи, що мені робити з усією цією численною ріднею, що так нежданно-негадано обступила мене. Білявий хлопчик дивився на мене перелякано своїми ясно-блакитними очима з-під зовсім білих брів, уже забувши про свій ніс. I коли, по павзі, я нарешті зважився, слухняно, на крок до нього, щоб з ним грatisя, він негайно ж ретирувався, недо-

вірливо, під захист матірньої спідниці. Тільки дівчинка дивилася на мене без страху і щось белькотала незрозуміле. Але що мені було до дівчат? І я поспішно, з великим облегченням, відійшов до свого самоката.

Той самокат був найбільш захоплюючою річчю з усіх батькових подарунків, які він привіз на станцію Чубарку для мене, тьоті Гапочки й Сура. Я не знаю, чи привіз він був що для мами, бо його не було на пероні того ранку, тільки Сур стояв у своєму сурдуті з близкучими гудзиками і з прaporцем у шкіряних піжвах, що його він тримав у руці за спиною, коли цілувався з моєю мамою. А батько, певне, відпочивав ще з дороги, десь у кімнаті. Я скоро цілком захопився їздою на своєму самокаті і вже незабаром гасав ним узад і вперед по гладенькому пероні, впиваючись щойно опанованою вмілістю. З-поза завішаних фіранок розчиненого вікна в вітальні долідав до мене невиразно, вряди-годи, високий співучий голос моєї мами, який благав про щось; за нимчувся глухий бас моого батька. Потім на деякий час наставала тиша.

Я був уже трохи стомився і, не знаходячи на пероні глядачів, які могли б належно оцінити вправність моєї їзди, спинився, трохи знуджений, якраз під вікнами.

— Хочеш, я стану на коліна, — продзвенів благальний голос моєї мами.

— Облиш ламати комедію, — глузливо відізвався роздратованій батьків бас. І на це негайно почувся різкий вигук маминого сопрано:

— Звірюка!

Хтось ляснув долонею, і затріщав, посунувшись, мабуть, маленький бамбуковий столик, який стояв, я знов, у вітальні, потім щось важко гупнуло на підлогу.

З моторошною новиною, що в вітальні звір, я побіг скільки сили з перону навколо живоплоту до кухні повз Миколу, що грався собі спокійно в купі піску перед її ґанком.

У кухні заплакана тьотя тримала на руках Раю і бурмотіла:

— Це жахливо, це жахливо!

Я зрозумів, що і вона вже знає про звіра, хоч я, дуже захеканий, ще не спромігся їй про нього розказати, коли з вітальні, що була через сінці, до кухні прочинилися двері й мій батько, блідий, з червоною плямою на лівій щоці, квапливо проказав:

— Кухоль води, хутко...

Марта, стрілочникова сестра, метнулася до відра з водою, а тьотя, заметушившись, поставила на підлогу свою небогу, яка притиском пустилася в плач. Із нерішучості вивів мою тьотю батько:

— Ідіть, розшируйте корсета своїй сестрі, — сказав він до

неї. Тут він помітив мене, що дивився на все це остою піло, і відраз його обличчя пом'якшав:

— А ти йди собі, грайся, — і він випхав мене за плечі, твердо, але водночас і ласково, на ганок.

Я не насмілився запитати його про звірюку в вітальні, хоч мені це й кортіло, і поплентався собі, роздумуючи про дивні події того дня. Я був надто малий ще, щоб зрозуміти все, але все ж на мою дитячу душу впала того дня похмура тінь великої драми, що відбувалася поміж моїми батьками.

Обід, що його так старанно готовували тьотя з Мартою, не віdbувся. Нас, дітей, погодували на кухні. Марта носила тарілки з стравами до вітальні, де зачинився мій батько, а також і, проти звичаю, до кабінету начальника станції, в якій відсиддживався Сур. Мама і тьотя попоїли, мабуть, у спальні, з якої вони не виходили до вечора.

А ввечорі мама поїхала, з закам'янілим від образі лицем, з Раєю на руках. Микола лишився на станції і довго, одчайдушно репетував:

— Мамо, мамо, мамо... — і заходився плачем. Батько брав його на руки, але хлопчик відбивався руками й ногами від цього незнайомого чоловіка і довелось передати його тьоті Гапочці. Він не заспокоївся, аж поки не зморив його сон.

А наступного ранку поїхав і батько, сам, в інший, ніж мама, бік.

Життя на станції по від'їзді моїх батьків увійшло в свою колію. Я скоро звик до того, що в мене є брат, і почав знайомити його з моїм дитячим світом навколо станції. Проте він був іще дуже маленький, і я тільки й навчив його, що рвати і їсти калачики за стрілочниковою будкою, та повів його раз на вихалку в малесенький гайок за колією. У моїх дальших походах, як, наприклад, до недалекого залізничного моста через суху балку, він уже не міг мені товаришувати, тож я вирушав туди сам, на своєму самокаті. Там я оголосував війну японцям — зеленим, синім і фіялковим чортоположам, що росли по високому схилі насипу коло мосту — і завзято збивав їхні колючі голови шаблею, що її мені вирізав добряга Яків з старих штажетів, якими обставлялося взимку колію від снігових заметів. А під мостом я давав пастушкам пробувати захоплюючої насолоди їздити на моєму самокаті, а вони взамін навчали мене курити сухий кінський кізяк або мох, а коли й того не було під рукою, то котрійсь із них щедрою рукою висмикував клоччяну підкладку з дірки в своїй селянській юпці і крутив з неї для мене в клапті газетного паперу цигарку. Я кашляв, набравши повен рот гидкого смердючого диму, але стойчно пробував потягати ще, крізь противні непрохані слізози.

Регулярно приходили й відходили поїзди, і я знову по них час

на обід чи на піввечірок. Цікаво було зустрічати їх. Вони приходили, мов виринали з синьої далини і, перейшовши наш маленький світ, зникали на протилежному його кінці за горбом.

Моєю найулюбленішою за всіх істотою на станції була тъотя. Вона посідала тоді в моєму серці те велике місце, яке природа відводить мамі. Потім ішов стрілочник Яків, за ним веселий телеграфіст Плоткін, який любив бавитися зі мною, коли бував вільний від свого чергування при телеграфі, і цілуватися з Марттою, коли вона бувала вільна, тобто коли тъоті не було вдома. Я викрив це випадково одного вечора в гайку за колією. Зачувши мої кроки, Марта вирвалася з обіймів телеграфіста і прудко майнула за кущі, а Плоткін теж пішов, але в інший бік, насунувши на очі свій уніформний кашкет із жовтими кантами і, проти звичаю, не бажаючи помічати мене.

То був, без сумніву, випадок аналогічний з Шевченковою «Катериною», як я думаю тепер, пригадуючи собі порізнені події, яких я тоді не міг розуміти. Одного разу, коли тъоті не було вдома, Марта бавилася зі мною в кухні, підкидаючи мене мало не до стелі. Але їй цього було мало і вона вигадала нову гру: сівши на ослоні в дальньому кінці кухні, вона казала мені розганятися від дверей і бухкати виставленими вперед кулаками в її величезький м'який живіт. Мені не подобалася ця нісенітна гра. Але Марта, незрозуміло мені чому, намагалася заохочувати мене до неї, хоч я й бачив, як повні губи її кривилися в силувану усмішку, а в карих очах стояли зовсім до гри невідповідні слізози.

Тоді ж сумна новина облетіла населення нашої станції, що Васильок, дворічний синок нашого стрілочника Якова, раптом помер. Яків дуже журився і мені шкода було його, а ще дужче малого Василька, який лежить тепер у темній мовчазній могилі. Нам усім було його дуже шкода, усім, крім баби Палажки, як виявилося. Баба приходила до нас із села прати поденно білизну й ось яку незвичайну думку проголосила вона в кухні, коли тъотя, і Марта, і всі інші висловлювали щирий жаль за маленьким покійником:

— Невинне дитя, воно вже в раю, безгрішне, свята душечка, — сказала вона дуже поважним тоном, христячись до образів у кутку. — Щасливве, воно сподобилося здріти сонми святих і янголів, серафимів і херувимів.

Вражений, я розпитував бабу, а потім і тъотю про сонми, і про янголів, і про рай, і дізнавався цікаві речі про безгрішних младенців та святих, щасливих пожильців неба, як також і про бідних грішників, що киплять глибоко в підземеллі у страшних казанах із смолою. Все це яскраво вималювалося в моїй фантазії, і я гірко шкодував, що я ще живу і що я не вмер таким маленьким і таким невинним, як Василько. Я щиро заздрив йому.

Бо я вже мав досвід, що життя людини таке химерне, коли й не хотячи вона вчиняє гріх, от як тоді, недавнечко, коли ото я піймав був малесеньке каченя, щоб тільки погратися з ним і пустити, але й не стямився, як необережно задушив його, коли воно пручалося мені з рук. Горе було мені, великому грішникові! Тепер ніколи я не зустрінуся з Васильком у раю, бо на мене чекає вже пекло.

З годину, а може й з дві, я никав із похиленою головою, пригнічений своєю апокаліптичною приреченістю, аж поки інші, може й не так поважні з точки зору вічності, просто сказати — дрібні події цього суетного скороминущого світу — відтягнули мою увагу від загробних видив і я забув про смолу і про серафимів.

Десь так у тому ж часі тьотя вернулася з своєї поїздки до знайомих у Золотороді й стурбовано розповідала про якісь «погроми», які в моїй уяві зв'язалися з чорними обгорілими стовбами спалених будинків, що їх змальовувала в своїй моторошній розповіді тьотя. Хоч я був ще дуже малий тоді, але й досі пам'ятаю почуття крижаного холоду, який морозом повіяв на мою вразливу душу, і щось, ніби передчуття чогось страшного і неприміченого, на якийсь час було потьмарило для мене рожеву безроботність моїх ранніх днів на станції Чубарка.

Тим дням не судилося бути довгими. І ось я бачу вже нашу маленьку родину в іншому світі.

Щось сталося непоправне, таке, що Сур мусів облишити мінливий і різноманітний світ залізничої станції. Ми переїхали до глухого степового села і, певне, не з доброї волі.

Село було бідне, голе. Я не пригадую садів у Курбаківці. Тільки нижче вигона, на виїзді з села здовж битого шляху на Драбатин тягнувся великий сад і парк, повний кленів, лип і осокорів, обсаджений акацією, облитою пишним білим цвітом, по над глибоким ровом. То був кордон іншого, неприступного селянським дітям і нам з ними чужого, розкішного, незвіданого світу.

У Курбаківці вже не було Марти і тьотя мордувалася сама з незgrabними й незвичними їй рогачами, пораючися коло великої печі, що заповняла чверть нашої хати. У ній була мазана долівка, неоковирні попід стінами лави і грубо збитий стіл у куті навпроти дверей.

Тьотя журилась. Сур утратив свою колишню ситу благодушність і, коли він приходив присмерком з бурякових плянтацій після цілоденної праці, — стомлений, запорошений, у своєму ще залізничному сурдуті, але вже без близкучих гудзиків, у чорному крислатому брилі, що заступив йому його колишній червоний картуз, — краще було нам, ми знали, не попадатися йому

на очі. Тоді ми з братом тихенько залазили, по вечері, в наш куток великого полу, що був ліжком для цілої родини, а також виконував інші різноманітні функції, як, наприклад, етажерки на книжки.

А іноді він приходив п'яний і тоді виникала в хаті сварка, і тьотя, я чув, якось дорікала йому, що він погубив її життя і, впадаючи в розпач, із плачем казала, що вже її сили нема так далі тягнути.

Наша хата стояла на голому вигоні, порослому споришем та ще якимсь дрібним зіллям, на якому паслися сільські гуси, в один ряд із такими ж убогими мазанками полільниць, що над ними на плянтаціях був наглядачом Сур.

Як міг знайти нашу хату серед інших мій батько, було для мене загадкою. Але він приїхав одного дня бричкою на ресорах, у цивільному одязі.

Це сталося якраз того пам'ятного дня, коли курбаківські хлопці запросили були мене взяти участь в експедиції по сезонові ласощі, що була фактично, як виявилось, піратським насикою на окопану ровом фортецю. Мене, як найменшого, хлопці лишили ще з одним малюком на дорозі, а самі полізли в рів і на протилежному його краї спершу розглянулися обережно, а потім сміливо подерлися на акації. Незабаром вони почали кидати вниз обламувані гілки з рясними китицями квітів, що в них є мед, як казали хлопці. Ми, внизу, збиралі кидану нам здобич, водночас ласуючи солодкавими запашними квітами, коли це: —

— А що ви там робите, капосні шибеники? Ось я вам показ'ю! — залунав зненацька гучний сердитий голос із глибини парку.

Хлопці, мов ті груші, посидалися з дерев, а ми двоє кинулися навтіки. Я страшенно перелякався і біг скільки сили. Однак прудкіші за мене хлопці скоро лишили мене позаду, на поталу грізному сторожеві, тутіт якого я чув за собою. Я вже давно покидав усі квіти, аби тільки мої ноги винесли мене з халепи.

Раптом я спіткнувся і з усього маху гепнув на землю, але негайно ж, перемагаючи біль, скопився на ноги і, не можучи більше витримувати непевності, хутенько озирнувся. Сторож стояв на краю парку по той бік рову, кричав і вимахував кулачками, але не гнався. Безпосередньої небезпеки не було, в мене відлягло від серця, і я притишів свій переляканій рев. Мої товариші спинилися, чекаючи на мене, щасливо рягочучись і за обидві щоки уминаючи квіти. Але мені було не до сміху. Я не скотів їсти пропонованих мені квітів. Зрештою, не були вони надто добрі і зовсім не такі вже й солодкі; не варто було, справді, ризикувати заради їх здобуття.

Як виявилось, батько приїхав тільки по мене і мав забрати

мене негайно. Тьотя нашвидку зав'язала в невеликий вузол мої небагато речей. Микола мав ще лишатися в Курбаківці.

Ще трохи приголомшений щойно пережитою пригодою, я розпрощався з любою тьотею Гапочкою, навіки.

III

Батько цілу дорогу мовчав. Він тільки цмокав час від часу на коня та інколи нахилявся вперед, до рептуха з свіжим степовим сіном коло наших ніг у передку брички, висмикував з нього, вибравши, гарну стеблину і задумливо жував її кінчик. Сонце вже сідало, коли він уперше, здавалося, згадав про мене:

— Це — Варківці, — сказав він. — Тут ми будемо жити з тобою. — I він, несподівано, посміхнувся.

Трохи осмілівши, я обережно змінив свою нестерпно задубілу, незручну позу на твердій шкіряній подушці брички і почав крадькома роззиратися довкола.

З маленького березняка ми в'їздили в велике село. Білі чепурні хати з віконницями хovalиця в густих садках. У просторих дворах височіли піраміdalні клуні.

Наш вороний коник, передчуваючи недалеку стайню, почав байдаріше перебирати своїми спітнілими ногами, але скоро його спинила отара овець, що заповнила вулицю. Серед цього мекаючого і кашляючого брунатно-рудого живого потоку височів, посугаючись із тією ж повільністю, худорлявий молодий чабан з гирлітою в руках і засмальцюваною торбою через плече. Разом з вівцями ковтали куряви і ми з батьком, аж поки отара не розлилася по широкому вигоні. Тоді наш коник дістав змогу ще раз підбайдоритися.

Було вже зовсім поночі, коли ми спустилися трохи вдолину і торохтіння кованих шин брички припинилося: ми в'їхали на м'яку греблю. Ліворуч над нами встали темні силуети високих верб, потягло прохолодою, і незабаром праворуч блиснули внизу, в глибині ставу, зорі. Пахло дикою м'ятою. Я забув про батька і про все. Було таємничо й хвилюче, зовсім як у казці.

За греблею ми повернули праворуч на височенький берег і зараз же в'їхали в двір. З хати на звук коліс вийшла оглядна постать у білій сорочці і чорній запасці.

— Приїхали, — проказав старечий голос і баба церемонно вклонилася. — От і добре. А це панич? Здоров був, паничу, ізлазь же з воза та ходім умиешся.

Я не відповів нічого на це привітання. Здавалося, я розучився говорити за той довгий мовчазний день на бриці. Я стеребкався незграбно з батькового екіпажу і мало не впав, коли доторкнув-

ся споришу, — так заніміли мої ноги. Баба підтримала мене дужою рукою і повела в хату, освітлену гасовою лямпою. Посередині її тъмяно блищав мідний умивальник між двома стовпами, що підпирали важкий сволок.

Поки я вмивався за допомогою баби, до хати ввійшов мій батько. Я був стомлений і мало що їв з того, що баба, вийнявши з великої печі, подала нам на стіл у другій, більшій кімнаті, яка була, власне, мешканням батька.

— Нутре, я покладу його спати, — промовила клопітлива баба, вказуючи на мене. — Воно вже куняє.

Я заснув, як тільки опинився в постелі, що її баба хутенько послала мені на канапці.

Ясного ранку, коли я прокинувся, перше, що я побачив, був ритмічний рух на стелі якихось відблисків, що їх невпинна гра деякий час забавляла мене. Потім я повернув голову і побачив батькове ліжко, дбайливо застелене, немов він і не спав на ньому. А над ліжком, на всю його довжину, висів кольоровий килим — гарний лицар у ботфортах з широченими викоченими халявами і в барвистому дивному вбранині стояв коло карого коня. Надивившись на нього, я перевів свої очі далі, на літографовані портрети: мужчина з підстриженою русявою бородою й вусами, з пещеним, одутлим, мов з вати, обличчям, в орденах і з блакитною широкою стрічкою через груди, а поруч з ним, в окремому овалі, рожева, в короні і з такою ж стрічкою жінка.

— Хто то? — запитав я, почувши, що баба ввійшла до кімнати.

— Государ інніратор, — поважно відрекла вона і, бачучи, що я не розумію, додала: — Наш цар із царицею.

— А де тато?

— Поїхали, приїдуть надвечір. А ти вставай, я зараз чаю наварю.

Коли баба наливала мені чай, сяючи гостинною усмішкою, я сказав, почуваючи себе сином господаря:

— А де ж ваш кухоль?

Баба посміхнулась:

— На що? На чай? Я, сину, чаю не вживаю. То панські витребеньки. Я вже поснідала.

Я з апетитом пив солодкий чай з молоком, уминаючи м'яку скибку свіжоспеченої палянниці, намащеної пахучим жовтим маслом. Поки я їв, баба стояла коло столу в своєму вишневого кольору едварбному очіпку, в чорній запасці, підперезаній червоною картатою крайкою, в сорочці з великою пазухою, підперши щоку долонею однієї руки, спертої лікtem на другу, й не зводячи з мене своїх карих очей з неприхованою цікавістю.

— А де ж ти жив досі, паничу? — не втерпіла вона запитати.

Я розповів їй, як міг, про станцію Чубарку і про село Курбаківку, але їй цього було мало. Обережними запитами витягла вона з мене історію моєї родини. Її найбільше цікавило, а де ж моя мама? Я не міг дати їй відповіді на це, але вона й так зrozуміла все, мабуть більше, ніж розумів я сам.

— Бідолашна дитина, — був її висновок. Ці слова, вимовлені сердечним тоном, вразили мене. Так не раз зверталася до мене тъотя Гапочка, коли бувала в сумному настрої. І коли баба ступнула до мене своїми широкими босими ступнями і повним невимовної ласки жестом провела по моїй голові своєю шорсткою долонею, я був готовий заплакати, так мені стало жаль самого себе. Але я стримався. Знадвору долітав гучний поквалпний ляскіт.

— Що то так ляскотить, бабо? — спитав я, хоробро силкуючись прогнати слізози.

— То дівчата перути на ставку. Піди подивися. Та тільки не лізь у воду, щоб не дай, Господи, чого, храни, Царице Небесна, — і баба перехрестилася. — До води не спускайся, дивися згори.

Я подався надвір. Великий, широкий став, осяянний рожевим ранковим світлом, розкинувся переді мною. По його поверхні розходилися брижі, що їх відблиски й породжували гру світлих і темних плям на стелі нашої кімнати. Я всівся на краю глиняного обриву, захоплений красою свіжого ранку.

Мої перші дні або, може, тижні на ставку в Варківцях були щасливі. Велетенське плесо причаровувало мене, і я міг годинами споглядати його мінливі кольори. На березі ставу водилося чимале товариство мого віку, проводячи без журній час у безугавних іграх. Увечорі Денис Насик, власник дому, в якому я жив з батьком, ставив свої ятері здовж ставкової греблі, накриваючи їх свіжозрізаним вербовим гіллям, а вранці вибирав з них тріпотливих мідноблискучих карасів і карасиків. Удень дівки й молодиці, високо попідтикаючи спідниці, ретельно прали близну на мілкому, коло краю, гучно вибиваючи її праніками на низьких ослонах, занурених урівень з водою. Інші намочували сувої домотканого полотна і простеляли його на прибережному спориші білити на сонці. Баба Насичка, Денисова мати, що варила нам з батьком їсти і прибирала в кімнатах і що їй після мого прибууття доручено було ще й наглядати за мною, вдавалася до хитрощів, щоб виполохати мене з води:

— Недобре так довго бовтатися в воді, — казала вона напутливо, — бо ще гляди, коли б верба не виросла в тебе в гузці.

Я не зінав, вірити їй чи не вірити.

— Але ж гляньте, бабо, — заперечував я, вказуючи пальцем на гурт голісінських хлопчиків і дівчаток у невинному віці, що

весело хлюпалися в скаламученій воді біля ґлеюватого берега, — ні в кого нема верби!

— А ти підожди, то й побачиш. Вона ще виросте, — сказала баба значущо.

Я провів очима її ограйду постать, як вона йшла собі геть у наш двір. Як тільки вона зникла з очей, я був уже знов у воді.

На лихо, проте, це щасливе життя не потривало довго. Одного дня химерна пригода сталася мені, така химерна, що навіть і сьогодні я вагаюся й не знаю, чи розповідати про неї. Однак вона позначила поважний поворот у моєму житті, і я не бачу, як міг би я уникнути цієї розповіді.

Одного ранку я довше, ніж звичайно, забарився в нашій кімнаті. Одна книга на маленькому круглому столикові коло батькового ліжка полонила мою увагу. На її темній палітурці витиснена була її мудра медична назва, якої я не був спроможний розуміти. Але не назва змусила мене звернути увагу на книжку. У книжці були малюнки таких речей, які, я зінав, були погані. Я просто почевонів від сорому, коли вперше відкрив їх.

Я любив перегортати сторінки книжок, особливо ілюстрованих. Мені йшов шостий рік, і я ще не ходив до школи. Проте я вже вмів читати. Не пригадую собі, коли я того навчився. Найімовірніше, це сталося, мабуть, поступово і непомітно, коли я жив на залізничній станції, де так багато написів було перед очима. Я набридав усім з безперестанними запитаннями: «А що це? А що те?» і з відповідей дізнавався про значення якогось слова, наприклад, «касса» над віконечком, з якого продавалися квитки пасажирам, а потім багато разів поволі проказував його вголос, дивлячись на напис, і так відкривав, що певному звукові відповідає певна літера. Мій батько ще не зінав, що я вмію читати. Мабуть, це сталося тому, що я завжди почував себе, мов зв'язаний, у присутності цього мовчазного суворого чоловіка.

Цікавість перемогла в мені мою добропристойність, і я й далі перегортав сторінки тієї неподобної книжки. На одній сторінці я натрапив на коротенький розділ і прочитав частину його. Втімившись від читання, я закрив книжку і вийшов з хати. Надворі мені прийшла в голову думка: чому б і собі не спробувати такого?

Я підійшов до Килинки, товаришки моїх ігор, і сказав їй, що я знаю нову цікаву гру. Ми були за хатою, край города, засадженого картоплею, що саме цвіла. Я розповів їй, що треба робити, тобто те, що я тільки що вичитав з книги. Вона слухняно підняла свою спідничку, держачись за її поділ руками і сидячи на колінах навпроти мене. Але книжкова теорія виявилася далекою від життєвої практики. Та річ, що її вона мала для гри, як з'явувалося, була захована в найнедосяжнішій частині її тіла.

Коли я сидів навколошках навпроти Килинки, морочачи собі голову цією загадкою природи, гнівний голос баби загримів знецька над моєю головою:

— Що ви тут робите, гемонські діти?

Я негайно ж дістав від неї свій справедливо заслужений ляпас, а бідна невинна Килинка — другий. Баба не тямила себе від обурення.

Як тільки мій батько приїхав додому з свого об'їзду дільниці, баба негайно ж заявила йому:

— Ваш панич виробляв сьогодні дуже негожі, сороміцькі речі з Килинкою. Тъху! — плонула вона з огиди. — Такого ще нечувано й не бачено. Таке мале, а таке вже розпусне!

Мій батько спинився, вкрай здивований:

— Що таке? Що він робив?

— А те, що парубки з дівчатами на досвідках виробляють.

Обличчя моого батька збліло, як крейда.

— Іди туди! — сказав він до мене незвичайним, загрозливим, здавленим голосом, указуючи на нашу кімнату. Я злякано послухався.

Він не ввійшов за мною до кімнати, а замкнув її двері, з кухні, на ключ. Через кілька тривожних хвилин він відімкнув двері і ввійшов, держачи в руці жмут березових різок, і замкнув двері знов, цього разу з середини. Я бачив, що мало статися щось страшне.

— Скажи мені, що ти робив? — допитувався він, грізно підступаючи до мене. Очі його мружилися з люті.

Я третмтів. Що міг я йому сказати?

— Кажи мені, — домагався він, — кажи мені зараз же, бо інакше я тебе вб'ю отут!

— Я... — почав я, запинаючись, — я більше не буду... — благав я, схлипуючи, третмливим голосом.

— Слухай, — вимовив він, сівши на стілець переді мною, — я думав, що ти порядний хлопець. Але виходить, ти тільки безпутний виплодок твоєї безпутньої матері. Так само зіпсущий, як і вона, її паскудний виродок. Скидай штані!

Я підкорився. Він підвівся, великий, страшний чоловік, схопив мене за руку. Наступної миті різки засвистіли в його руках, впиваючись жалючо в мое оголене тіло. Раз за разом. Часто. Довго. Він шмагав з усієї сили. Я верещав, я виридався розпачливо, але його хватка була залізна.

Мій Боже! Я простив моєму батькові все, вже давно. Але я здригаюся ще й сьогодні, коли згадую цю дику, жорстоку сцену.

Нарешті він утомився. Він перестав шмагати й відкинув від себе решту понищених різок, що ще були в його руці, тоді потяг мене до дверей, одімкнув їх і викинув мене геть до кухні.

— Там, — прогарчав він хрипко, вказуючи на піл між піччю й стіною нашої кімнати, — там ти спатимеш, *на голих дошках*, сюніч, а не на твоєму ліжку, — він рушив до кімнати, але на дверях спинився й обернувся до баби, що стояла налякано коло дверей надвір. Сльози були в її очах. Вона страшенно шкодувала, що сказала моєму батькові про мою провину.

— А ви, бабо, і не думайте давати йому щось підослати під себе. Нехай має науку! — і він вийшов з кухні.

Я не відчував твердости голих дощок. Вони були приємно прохолодні і гладенькі, і милосердні до мене, більше за моого батька. Я визнав, що мені було не так уже й погано на них, ви-простаному на животі й з головою на лікті, замість подушки.

Я не почав ненавидіти свого батька тієї ночі. Я був надто при-голомшений тоді.

Лежачи там, на полу, я чув, як баба сумно зідхала. Потім вона вийшла, обережно причинивши двері. Я зінав, що вона пішла до другої хати, за садом, де вона мешкала з своїм дідом Насиком. Тоді я заснув.

Я почав ненавидіти свого батька пізніше, ненавидіти й боя-тися. Дуже скоро я перестав верещати, коли він, мотаючи мою голову з боку на бік, тягав мене за вуха, завжди червоні й напухлі, або бив мене долонею по лиці, або шмагав мене різками чи чим іншим, або караючи мене різними іншими способами. Не з страху витерплював я всі ці тортури мовчки, а з ненависті.

Одного разу він поставив мене на гречку вранці, збираючись їхати на об'їзд до другого села.

— Ти стоятимеш на гречці, аж поки я не прийду додому. Але знай, я про все довідаюся. І якщо ти не стоятимеш увесь час, то я з тебе шкуру спущу.

Він замкнув двері кімнати з кухні і вийшов. Він мав повер-нутися не раніше вечора.

Цей сорт зерна популярний у моїй країні. З гречаних крупів варять смачну кашу, як їсти її з маслом, або з вишкварками з сала, або з молоком. Гречане борошно добре на вареники, млинці, галушки тощо. Але нетовчене зерно гречки тверде, тригранне, вкрите міцною лускою, і ребра його гранів сходяться під досить гострим кутом. Ті грані не ранять шкіри, коли ви стоїте на їх голими колінами, а поволі вгрузають в тіло.

Приблизно через годину після від'їзду батька, не чуючи ні звука з запертої кімнати, баба почала турбуватися в своїй кухні.

— Івáне! — гукнула вона з кухні, — Іванé!

Я мовчав.

— Івáне! Чи чуеш ти мене? — цього разу вже була тривога в її голосі. — Скажи хоч одне слово. Івáне! Що ти там робиш?

Я не відповідав.

Була якраз зима, десь так коло Різдва. Я чув, як баба, хапаючись, вбиралася в свій кожух і запиналася великою хусткою, збираючись вийти з хати. Потім я почув, як заскрипів сніг під її квалівими кроками. Вона обходила навколо хати, щоб зазирнути в кімнату крізь одне з вікон.

Вона побачила мене навколошках на гречці.

— Ох, Господи! — простогнала вона. — Бідна дитина! Устань з колін! Чуеш? — наказувала вона мені.

Я не поворухнувся.

— Іване, любий! — почала вона благати. — Служай сюди, устань з колін, відпочинь, моя дитино.

Я був, немов закам'янілий.

— Ой, Господи, Царице Небесна! — вистогнала вона. — Він зробить каліку з дитини. Підведися ж бо з колін, кажу я тобі! Устань, бо захворіеш.

Я заперечно похитав головою.

Баба замовкла. Вона постояла якусь хвилинку тихо, а тоді знов почувся скрип її кроків. Вона відходила. Мабуть надумала щось інше.

І справді, вона незабаром вернулася з Марком.

Марко Сенчилло був мій найкращий друг, хоч він і був кілька років старший за мене. Він жив у чисто вибіленій хаті поруч з нами. Коли він приїздив додому з своєї спеціальної школи, в якій він учився на землеміра, на літні або різдвяні вакації, я майже не відходив від нього. Він був моєю першою енциклопедією, бо він знат усе чисто про зорі, диких тварин, комах, птахів і рослин. Я дуже любив його.

Очевидчаки, баба надіялася, що я, може, послухаю його. І от вони вдвох, і разом, і навпереміну, почали благати мене, щоб я встав з гречки. Хоч на часинку. Марко піде на дорогу пильнувати, чи не їде мій батько. Тоді він дастъ умовлений сигнал небезпеки і баба негайно шепне мені, щоб я ставав на гречку. Батько ніколи про це не дізнається.

Вони вимовили таку силу співчутливих слів з приводу мого жалюгідного стану, що мені стало шкода самого себе. Сльози ринули мені з очей. Однак я з гречки не встав.

Ні, я був незламно твердий. Нехай я стану калікою, думав я мстиво. Нехай мій жорстокий батько побачить, як він знівечив свою рідну дитину.

Коли мій батько відімкнув двері в сутінках і наказав мені встати, я був не в стані поворухнутися, так заклякло було все мое тіло, і тоді баба, з повними сліз очима, підвела мене й допомогла мені додибати до полу в кухні. І то вже вона повиколупувала зерна гречки з моїх колін. Вони були спухлі і нагадували щось подібне до стільника неприродного криваво-синього кольору.

Хоч як я ненавидів свого батька, мій брат, Микола, ненавидів його ще дужче. Микола з'явився в Варківцях десь так за рік після мене. Кілька років пізніше, коли ми обидва вже були гімназистами й жили в хуторі Ланському, він, тільки між нами двома, звичайно, говорячи про нього, вживав замість «тато» слова «татарин». Воно викликало в нас аналогію з татарин, один з татар, історичного ворога українського народу, що було в українських устах ще й тоді синонімом жорстокого, безжалісного й небажаного чоловіка.

Я не любив грубих висловів, а ще менше кличок, тому й не вживав ніколи цього слова на адресу моого батька, але терпів його в устах моого брата.

Він пробував називати й нашу мачуху між нами «мамарин», застосовуючи того самого способу словотворення. Але мені це не подобалося, і я заперечував проти цього, бо я ставився до неї інакше.

Тих років хвороба моого батька ставала дедалі більше помітна. Він уже не міг ходити без палиці в руках, і коли він дивав уранці до клясної кімнати, що її ми використовували напіч як спальню — мій брат, я і бабуся, мачушина мати, — він мусів чіплятися за гаки довжелезної вішалки на учнівський одяг, що тяглася здовж усієї стіни коридору. Зачувши його важкі невправні кроки, ми негайно прокидалися, вискачували з ліжка, мов ошпарені, й зачинали хапливо одягатися. Це повторювалося майже щоранку, точно о 6 годині. Ми ніколи не прокидалися самі. Ще один доказ того, що ми були вкрай розбещені хлопці!

Наша розбещеність наочно виявлялася кожного разу, коли тільки ми ходили на річку «купатися», як це звалося.

— Глядіть же, — наказувано нам, — щоб ви вернулися додому через дві години найпізніше.

— Авжеж, авжеж, — радо запевняли ми, щасливі перспективою побавитися пару годин.

На річку ми майже бігли, і там, забуваючи про все на світі, ми віддавалися плаванню, поринанню, потім бралися ловити вудкою рибу і розважалися з нестримністю тварин, що вирвалися з клітки в звіринці. І не встигали ми ще як слід натішитися своєю короткою волею, як уже наставав вечір і не залишалося більше нічого, як тільки плентатися неслухняними ногами до того похмурого місяця, яке звалося нашим домом і де на нас чекала неуникненна кара.

Наш батько не випускав би нас, може, й ніколи з клітки, тобто з шкільного двору, в якому ми жили. То вже «мама», тобто наша мачуха, звичайно пускала нас на річку, перемагаючи всі батькові запереченні, а найчастіше, коли його не бувало дома. І то вже їй, бідній, доводилося вислухувати потім батькові до-

рікання, що її недоречна добресть тільки сприяє збільшенню нашої розбещеності.

Час від часу мій батько доручав мені, як старшому хлопцеві, сходити до міста, за три кілометри, щось купити або, ще частіше, принести йому щось з лікарняної аптеки для поповнення його запасу ліків у його похідній аптечці-скрині з передліками й гніздами на торбинки з порошками, на пляшечки з мікстурами та іншими рідинами й на слоїки з мазями, — яку він завжди возив із собою, ідучи в об'їзд на села своєї дільниці.

Я любив ці доручення і радо перебирається в чисте убрання, в якому годилося гімназистові бувати в місті. Я йшов туди бадьоро, жваво, в найкращому настрої. Але як тільки доводилося повернатися назад, хода моя ставала млява, і я мимоволі розтягав свою подорож на якомога довший час.

Одного разу, пригадую, я вертався додому з повною камфори сулією в мотузяній плетеній торбі. Я зійшов з курявої дороги горою й спустився на вузеньку стежку, вибиту босими ногами селянок, що ходили нею на базар, здовж піdnіжжя горба, повз луг.

Було чудове весняне пообіддя. Латки почорнілого снігу можна було ще бачити де-не-де в ярках на нерівному обриві бугра, але повітря було тепле й повне весняних пахощів. Над широким лугом, залитим повінню з річки, відбувався весняний переклик птахів: ген-ген високо в безхмарному небі чулися звуки срібної флейти — струнко вишиванка фаланга журавлів прямувала на північ. Багато нижче, понад верхами дерев, що росли неначе з води, стрілою пролітав бекас, мов випущений з лука, і, круто спинившись у повітрі, видавав свій мелодійний поклик бузинової сопілки; зовсім унизу, над самою водою пристрасно крякали крижні, а скований десь у торішній сухій траві, невидимий «водяний бугай» час від часу таємничо гув свою басову ноту, немов з порожньої бочки.

Нема весни над українську весну!

Неможливо було не піддатися спокусі посидіти хвилиночку на свіжій молодій травиці на низькому березі над водою. Свою важку сулію я поставив на рівну поверхню низько спилияного пня мене. Тут вона буде ціла!

Хвилини пролітали в солодкому dolce far niente, як кажуть італійці, в солодкому байдикуванні, і по якійсь годині або що внутрішній голос почав нагадувати мені, що вже треба йти, коли це раптом я побачив крижня, що сів між купинами всього за пару десятків кроків від мене. Овва! Там мусить бути гніздо!

Навколо не було ні живої душі. Не спускаючи очей з того місця, де сіла качка, я швиденько роздягся догола і зслизнув тихесен'ко в воду. Ссс! Вона була холодна, як крига.

Але то ніщо. Головне — посуватися безшумно поміж порижілми кущами високої трави на купинах і не зводити очей з того куща, за яким вона сіла. Було не дуже глибоко, десь так по пояс.

Я посувався вперед поволі, п'ядь за п'яддю, поміж золотих суцвіть курячої сліпоти й рідкого верболозу з пухнастими сірими котиками на ньому, скилившись майже до води й затримуочи в собі навіть дихання, вже може хвилин із двадцять, коли це — шубовсть! — моя нога послизнулася в несподівану на дні яму й я зробив необережний рух. У ту ж мить великий крижень з голосним тривожним кряканням зірвався в повітря прямо переді мною. Мисливський дріж прокотився моїм тілом. Не було сумніву, що я був недалечко від мети.

Качка не відлетіла далеко, але сіла на невеличкому плесі поблизу, на виду у мене, удаючи з себе поранену чи хвору.

Гай-гай, знаю я ці штуки! Хоче, щоб я погнався за нею й згубив те місце, де її гніздо.

Тож не звертаючи на неї більше ніякої уваги, я почав пильно оглядати найближчі купини. Ага, он воно! Чепурне м'яке гніздо з вісомома чудовими зеленкавими яйцями!

Страшенно задоволений, я повернув назад до берега. На животі в мене й на стегнах пекуче свербіли тоненькі порізи, завдані гострими, мов леза бритов, краями довгастого листя осоки. Дарма! Я таки знайшов його! Я побачив гніздо і яйця в ньому!

Я хутко одягався, бо було вже таки й пізньенько. Мені лишається ще тільки помити ноги, перше ніж натягнути чисті шкарпетки, коли, зробивши рух до води, я послизнувся на вогкому краї берега і втратив рівновагу. Інстинктово намагаючись з усіх сил вирівняти положення свого тіла в просторі, щоб не впасти спиною в воду, я різко вимахнув руками. Це допомогло, і я вже падав у воду ногами вперед, але, на лихо, тим своїм вимахом я зачепив важку сулію. Клята посудина в наслідок того теж утратила рівновагу, перекинулась і, брязнувши об сухий корінь пня над поверхнею землі, розлетілася на скалки, а її масна й липка рідина хлюпнулась на мене. Лишенько моєму новому чистому одятові! Я витеребкався на берег, так би мовити, підмочений знизу й обкамфорений згори.

Можна собі тільки уявити, яка веремія здійнялася вдома, коли я приплентався вже смерком, брудний, у понівеченому одязі, тхнучи камфорою й з порожньою сіткою в руках!

Я нагадував свою матір виразом обличчя, мімікою й жестами, ба навіть своєю темною шкірою. Мій батько був переконаний, що я успадкував від неї всі порочні риси її нерозважної, нехтолицької вдачі. І то була, здавалося, головна причина моїх страждань у Варківцях і пізніше.

Коли з'явився мій брат Микола, з його білявим чубом, ясною шкірою й з великою подібністю до батька, він став його улюбленим. А проте й ця щаслива зовнішність не рятувала його від ляпасів по обличчі тощо, як і від інших кар. Бо наш батько широ хотів, щоб його сини були порядні, добре виховані хлопці, а биття було одинокою методовою виховання, яку він знов. Аджеж він сам, син простого городника з Куренівки, київського передмістя, теж був вихований тим самим способом, з тією тільки відміною, що його мати була порядна жінка, і він не успадкував від неї таких поганих рис характеру, які були надто очевидні в нашому випадку.

Оскільки наш батько не любив мати мене раз-у-раз перед очима, Микола мав слугувати йому, коли він умивався, чи одягався, чи робив що інше, що він дедалі менше був спроможний робити сам по мірі того, як його хвороба дедалі дужче давала про себе знати.

Моїм обов'язком було порати нашу сіру-в-яблуках кобилу Машку, давати їй корм, поїти її, чистити й запрягати вранці в бричку, коли батько мав їхати на свій об'їзд. Тільки після цього міг я йти до школи. А ввечорі мені треба було, після школи, розпрягти її й відвести в стайню, що її наш батько наймав у дворі в одного селянина в хуторі, і дати їй корму наніч. Я охоче робив усе це, аби тільки бути подалі від батька.

Усе це докупи робило мое й братове життя дуже подібним до пекла, хоч і без смоли, і я часто зідхав за тим часом, коли виросту і матиму свободу. Але роки тяглися так безконечно довго!

Боюсь і думати, що могло б статися зі мною й моїм братом, коли б наш батько не спромігся одружитися, або коли б він одружився з іншою, якоюсь звичайною жінкою, не такою, як наша «мама».

IV

Вона не завжди була мама для нас. За мого першого з нею знайомства і ще довго потім я кликав її «тьотю!», що було звичайним зверненням малих дітей до чужих дорослих пань у моїй країні.

Одного гарного дня, надвечір, мій батько, в своєму найкращому вбранні й у новісінньому брилі з тонкої легенької соломки, разом зі мною вперше вирушили кудись удвох пішки від ставка через село. Я теж мав на собі нове вбрання, з синіх коттоньких штанців, білої сорочки з відкладним блакитним коміром як у матросів, і з матроською безкозиркою на коротко стрижений голові, з двома вільними кінцями чорної стрічки ззаду

з витисненими на них брондзою якорцями і з написом спереду
— РЮРИКЪ.

Ми довго йшли покрученими вуличками повз огорожені лісами просторі двори і я роздивлявся на пишні сади з яблунями, грушами, жерделями й сливами. Темнолисті вишні були рясно обсипані стиглими темно-червоними ягодами. В одному місці, на вершку клуні було чорногузове гніздо, і я задивився на те, як до нього плавно підлетів на випростаних нерухомих крилах великий чорно-білий птах і легко сів, вірніше став своїми довгими тонкими ногами на його край, а тоді з величезного гнізда вистроились чотири дзьобаті чорногузенячі голови на тонких шиях. Наділивши одному з голодних ротів щось із свого дзьоба, чорногуз гучно заклекотав, закладаючи на спину свою довгу шию, великим своїм дзьобом і зараз же пустився в літ, немов відчаливши, і низько пролетів понад широким городом. Другий пернатий родитель уже наблизався до гнізда.

— Ти не лови ґав, — досить сердито перервав мое споглядання батько, — дивись, куди ставиш ноги. Тут можна вступити.

Дійсно, вступити було можна.

— Дивись, ти набрав реп'яхів на штани, — додав батько, пильно мене оглядаючи.

Справді, кілька так званих вовчків, яких густо росло попідтиню, вже вчепилося за короткі холоші моїх штанців. Я почав іх оддирати, але батько був мабуть особливо зацікавлений у моєму найкращому вигляді того разу, тож він, давши мені подержати гарно вгорнутий і перев'язаний рожевою стъожкою пакунок, який він ніс у руках, присів коло мене і дбайливо обібрав з мене ті колючі, чіпкі, овальні плоди. Він обдивився також і мої нові черевики, але вони були, на щастя, ще тільки запрошені.

Наш шлях поволі підіймався вгору і після одного з перехресть ми вийшли на вулицю, здовж одного боку якої тягнулася широченька канава, напівзанесена мулом. В одному місці в ніс намударив гострий сморід, і ми мусіли прискорити свої кроки, намагаючись не дихати. Напівзагрузлий у намулі лежав облізлий труп рябого собаки з оскаленими білими зубами. В здохлятині копошилися гидкі сірі черви.

То була остання вуличка села, і в кінці її ми вийшли до високого горба, прорізаного довгим стрімким проваллям, з якого й виходила канава. Праворуч, під крутую стіною горба, навпроти села стояла невеличка школа під зеленим бляшаним дахом, обведена високим парканом. Перш ніж увійти в хвіртку, батько ще раз уважно оглянув мое й своє вбрання й м'якою ганчіркою, що її він видобув з кишені, загорнену в папір, обтер свої й мої черевики.

Наші відвідини не були, певне, несподіванкою для молоденької, напрочуд вродливої тъєті, як можна було здогадуватися з її небуденого, чепурного, добре випрасованого вбрання — біла леґенька блузка й чорна строга спідниця, — що своєю простотою, здавалося, відтіняло її внутрішню чистоту й водночас, може й не без нарочитості, підкresлювало пропорційність її струнких принадних форм. Вона привітала нас без ніякої манірності, стримано, навіть сором'язливо, раз-у-раз червоніючи, і була, здавалося, особливо рада моїй появлі, бо це давало їй зручний привід і невичерпні теми для розмов. І справді, вона раз-у-раз зверталася тільки до мене, розпитуючи мене про мое життя над ставком, але я відповідав односкладово — «так» або «ні», — не наважуючись ні на що більше в присутності моого батька. Він сидів на своєму стільці у досить вимушений позі, поставивши долі коло себе свій пакунок, і майже весь час мовчав, сяючи стриманою блаженною посмішкою. Я відчував цю загальну напруженість і сидів, мов на голках, аж поки нова поява не притягla до себе мою увагу.

Старенька особа в сірій ношенні сукні, підперезаній синім ліннялим хвартухом, увійшла, сяючи привітною посмішкою, ма-буть, з кухні і ще з порога проказала:

— Самовар кипит, Досю!

Тъята, з видимим полегшенням, скопилася з місця.

— Це моя мама, — відрекомендувала вона мені стареньку.

Мій батько підвівся й церемонно вклонився, не подаючи руки, як уже знайомий, а я тільки дивився на неї вражено. Ніколи ще я не бачив такої бабусі. Її похила постать не виказувала нічого подібного до невимушеної, повної власної гідності постави баби Насички чи інших старих жінок у Варківцях, багатому селі з колишніх лейстрових козаків, гордих тим, що ніколи не зазнавали панщини. Була вона худенька, маленька, щупла, з вигнутою в дугу вузенькою спиною й довгими вузлуватими в долонях руками, що звисали з її випнутих уперед плечей. Так страшно здеформувати жіночу постать могло тільки, це було б ясно вдумливому спостережникові, безнастанне порпання нахильці в городі та носіння в обох витягнених руках важких відер з водою.

І спостережник був би недалекий від правди, подумавши це. Як я дізнався пізніше від тъєті, її мама заробляла на прожиток собі, своєму чоловікові-п'яниці та дванадцятьом дітям, з яких вижило тільки троє, тим, що вигодовувала свині на продаж і порала город у маленькому містечку Ямполі, над Дністром. Дося була її найменша дитина.

Відповідаючи звичайним «добриденъ» моєму батькові, вона мусіла повернути набік голову, пов'язану чистою білою хустиною, — ще одна ознака того, що нашої візити чекали, — щоб

бачити того, з ким вона розмовляла. Але я був нижчий за неї, і може тому, що їй легше було говорити зі мною, вона підійшла до мене.

— Як ся називаєш? — запитала вона, дивлячись на мене з цікавистю своїми темними й дивно яскравими очима, так подібними до звабливих очей її молоденецької дочки. Її худе лице було все в зморшках; зжовкла на сонці шкіра старим пергаменом обтягувала величні й черепні кості; гостре, випнуте вперед підборіддя майже сходилося з викривленим набік, звивистим носом над проваллям беззубого рота. Зовсім, як Баба-Яга, подумав я собі, на картинках. Але чаклунський рот її був розтягнений у привітну посмішку.

Я назвав своє ім'я.

— А ти чемний, Івасю?

Бачивши, що я, мабуть, не дуже розумію, вона додала:

— Ти не бешкетник, ні? — і знов повернула свою голову набік, щоб глянути лукаво на моого батька.

Я засоромлено мовчав. Я розумів її, хоч вона говорила якось чудно, але на тему бешкетництва я не хотів би розводитися в присутності моого батька.

Поки ми знайомилися з бабусею, батько, користаючи з того, що тъотя вийшла з кімнати, поклав на стіл свій пакунок і почав його розв'язувати. Тим часом тъотя внесла й поставила на приготовану на столі тацю невеликий, сяючий жовтою міддю са-мовар і, побачивши гарну коробку, що саме появлялася на світ із своєї чепурної обгортки, спалахнула рум'янцем:

— Нашо ви це, Несторе Павловичу? Це зовсім не було потрібне...

— Нічого, Докіс Петрівно, це не пошкодить, — сяючи, сказав мій батько і розкрив коробку. Вона була повна дорогих шоколядних цукерок.

Все ще рум'яна, тъотя подала на стіл склянки з скляними теж блюдечками, таріль з бісквітами й тонко нарізаною м'якою булкою, і цукерницю, повну білого з легеньким блакитним від-світом грудкового цукру. Ми всі взялися пити запашний прозорий чай, що світився бурштином у склянці при світлі гарної гасової лямпи під зеленим абажуром.

Коли батько підвівся прощатися, тъотя наполягла на тому, що я повинен лишитися в неї наніч, бо, як вона сказала, було вже пізно для малої дитини йти такий довгий шлях уночі.

— Гляньте на нього, — звернулася вона до моого батька, — він уже дрімає.

То була правда. Повіки мої злипалися, яскраво освітлена кімната оберталася в блискучий на сонці ставок, на тлі його з'являвся химерний візерунок з зеленого листя й жовтих колючок

і звідкілясь випливав казковий профіль Баби-Яги. Я вже не чув, як пішов собі мій батько, бо мене негайно поклали в ліжко.

Вранці я прокинувся на вузенькій твердій канапі в одній з двох чепурних кімнаток, що складали вчительську квартиру, під однією ковдрою з бабусею, тільки голова її була на протилежному кінці. Ми спали «нижниками», як фігури в картах.

Тьотя встала пізніше за нас. Перш ніж вона вийшла з своєї кімнати, вже вмита, свіжа, у буденій простенькій сукні з темносинього в білий горошок перкалю, я встиг оббігти кілька разів навколо будинка школи в порожньому дворі й досить занудитися. Ми напилися чаю з молоком і чорним хлібом з маслом.

— Що, Досю, — сказала бабуся, встаючи з-за столу й рівняючи на голові свою злинялу хустинку, — будемо сьогодні прати?

— Треба б, мамо, алеж... — тьотя глянула на мене.

— Я піду собі додому, — сказав я з готовістю, зрозумівши її погляд і подумавши про веселе товариство, що чекає на мене коло ставка.

— Підеш? А ти знаєш дорогу?

— Знаю, — сказав я впевнено. — Спершу треба минути дохлого собаку, потім чорногузів, потім... — я трохи зам'явся, пригадуючи собі, що ще там було особливого на нашому вчорацькому шляху, — потім повз сибірного собаку, — закінчив я, згадавши великого сірого пса, що шалено гавкав на нас в одному дворі, стрибав і рвався з ланцюга.

Бабуся розтягнула свій рот до вух, сміючися з моого опису дороги.

— Ов, я бачу, ти справді добре знаєш дорогу, — і собі сміючись, сказала тьотя. Потім, оглянувши мене з голови до ніг і перезирнувшись з бабусею, додала: — Здається, ти вже досить великий. Дорога майже весь час проста, а як заблудиш, спитаєш когось, як пройти до ставка. Гаразд?

Я кивнув.

І ось я вирушив у самостійну подорож через село з патиком, як сказала бабуся, тобто з кийком від собак. Ранок був гарний, соняшний. Я бадьоро йшов собі, вимахуючи своїм замашним ціпком і завзято збиваючи вершки у стрічних реп'яхів. Так промінув я, пробігши, пам'ятного пса, потім чорногуза.

В одному місці невеличкий гурт замурзанців моого віку, два хлопчики й троє дівчаток, стояли на вулиці коло відчиненої хвіртки в тіні великої дикої груші. Хлопці були в довгих, не першої чистоти, застібнутих на дерев'яну цурку штанях і таких же сорочках з домотканого полотна, що стояло на них лубом, і в непомірних неоковирних картузах, а дівчатка в червоних хусточках і темних спідничках поверх довгої полотняної сорочки. Ноги у всіх були босі й укриті чорною корою давнього по-

ходження. Товариство, пороззяявши роти, уважно й критично розглядало деталі моого незвичайного в Варківцях убрання. Я собі йшов у повній мовчанці, почуваючи себе під їхніми німими невідступними поглядами так, як, мабуть, почуває себе дебютантика-модель на показі мод. Я вже був від них на віддалі кількох кроків, коли мої споглядальники, немов на команду, порушили напружену тишу голосним глузливим скандуванням:

Па-нич, па-нич,
На... на бич,
Бич переломився,
А панич убився.

Це була образа, ще й нарочито скерована проти мене. Я став і озирнувся.

— Ось я ж вас!

Із цим вигуком, я вийовничо вимахнув своїм кийком і кинувся на напасників. Вони в ту ж мить, під вереск дівчаток, чкурунули в двір і защіпнули за собою хвіртку. Я повернувся, щоб іти далі, задоволений тим, що наполохав їх, і так помстився за образу. Проте моя радість була передчасна. Почуваючи себе в повній безпеці неприступного мені двора, мої нé други знов застосували проти мене свою словесну зброю, хоч уже й на інший тон і манір:

— Ішов жид, кателик,
Загубив черевик,
А я йшов та й найшов,
Та й на..., та й пішов...

— тріумфально неслоя мені навздогін з двора.

Мені не лишалося нічого іншого, як тільки прискорити кроки. Однак репертуар моїх ображувачів виявився невичерпний, і аж поки я не зник за поворотом, до моїх вух долітали їхні широнародні, з не дуже пристойними словами вірші на знеславу чужинця в коротеньких штанцях.

Я проминув уже й сибірного собаку, роздумуючи про невигоди незвичайного вигляду, коли це майже над моєю головою пролунав співучий голос:

— А здоров був, паничу!

Я підвів голову, незадоволений цим титулуванням, яке щойно принесло мені купу неприємностей. Коло перелазу, спершись об лісі, стояла гарна чорнява молодиця. Її приязна усмішка не вішувала мені, здавалося, нічого поганого, і я відповів:

— Драстуйте.

— А чий ти?

Я барився з відповіддю, не знаючи, що саме казати: називати імення моого батька чи що.

— Де ти живеш? — прийшла мені на допомогу молодиця своїм новим запитанням.

— Над ставком.

— У баби Насички?

— Егеж.

— То ти хвершалів!

Коли таким чином моя принадлежність була встановлена і я вже збиралася рушати, молодиця спітала:

— Хочеш огірка? — і не дожидаючи моєї відповіді, почала длубатися в своїй обвислій пазусі.

— Ось на, їж, — простягнула вона мені молоденький, щойно зірваний огірок. Я подякував їй і, відкусивши кусень з цього соковитого свіжого плода, почав його жувати, вдруге збираючись іти собі.

— Стій, ось я дам тобі ще вишень на дорогу.

Вона щезла в моє поля зору за лісою, але не минуло й двох хвилин, як вирнула знов, з чималою овальною коробкою з руками, яку вона поставила на перелазі.

— Куди тобі іх? Є в тебе кишеня?

Кишеня не було. Я вже почав думати про свою пазуху, коли молодиця знайшла кращу розв'язку проблеми, куди примістити вишні.

— Скидай свого картузя.

Я слухняно зняв свою безкозирку, і добра молодиця, зірвавши широкий лист з поблизького лопуха, спочатку гарненько вистлалила ним дно моого головного убору, «щоб не вробити», як сказала вона, а тоді насипала в безкозирку щедру купу вишень.

— Іж на здоров'ячко!

Я подякував і в найкращому настрої пішов далі, ласуючи вишнями. Не так уже було й погано, думав я собі, бути вдягненим у незвичайне вбрання.

Мені не довелося питати дороги і за якийсь час я, ще маючи добру пригоршню або й дві вишень у картузі, став перед бабою Насичкою.

— Хочете вишень, бабо?

— Матінко, Царице Небесна! — сплеснула вона руками. Що ж ти з собою зробив? — Вона відступила трохи, щоб краще мене оглянути. — У реп'яхах, у кізяках, пика в вишнях, сорочка в вишнях. А картуз!

Я глянув і тільки тепер побачив, що лопуховий лист про-дрався і білий верх моєї безкозирки просяк червоним соком.

— Горенько мені з тобою, — бідкалася баба, — що скаже твій батько, як вернеться ввечорі? Іди ж скоро в хату, скинь усе з себе, нехай я поперу. Та вмийся!

Я нашвидку вмився й убралася в свої старенькі довгі штани й линялу блакитну сорочку і подався, підскакуючи, до ставка.

До вечора було ще далеко, а на березі вже чекало на мене замурзане товариство таких же задріпаниць, як і я. У моєму буденному вбранні воно прийняло мене як свого, без ніякого вірізяння.

Баба чимало попрацювала того дня і до вечора встигла випрати, висушити й гарненько покачати дерев'яним рублем і ка-чалкою мое парадне вбрання. Однак воно вже навік утратило свою новизну і парадність. Я не жалував за ним, бо воно робило з мене чужинця в моїй рідній країні. Воно не принесло мені добра ні тоді, коли викликáло в одних ворожість до мене й бажання мене ображати, ні тоді, коли спонукало інших обдаровувати мене. Я почував себе щасливішим без нього, — такий, як і всі.

Мій батько мав на це інший погляд. Він приїхав увечорі, неминучий як доля. Того вечора були вже не ламкі березові різки, а завбачливо придбаний, майже круглий у перерізі, довгенький відрізок з незнищенно вічного сирового ремінню. Бувши складений удвоє, писав він подвійну криваву смугу на голому тілі за кожного шмагу.

Того вечора, після першого вдалого застосування, батько по-клав своє нове виховне знаряддя навидноті, на буфеті в нашій кімнаті, як перманентний нагад для мене тієї повчальної істини, що слідом за кожним злочином, невідступно мов тінь, іде не-уникненна кара.

V

Акуратно складений удвоє круглий ремінь на нашему буфеті був у мене щодня перед очима й я ненавидів його не менше, мабуть, ніж, скажім, американський професійний зломник банкових сейфів ненавидить електричне крісло в Зінг-Зінгу. Проте, не зважаючи на це, ремінь з буфету, як і те крісло, час від часу знаходив собі застосування. Я був, — леле! — невіправний. Це ставало дедалі ясніше моєму батькові.

Мабуть, мою нехвалальну поведінку обговорювано в школі під горою з панною Тарасевич (хоч можна з певністю припустити, що батько ніколи й словом не прохопився про мою жахливу порочність, викриту бабою Насичкою отоді за хатою), і там було домовлено, що мені слід перебувати хоч час від часу під її благотворним впливом. Задля цього мій батько придбав плете-ну з рогози мату, простелити щовечора на підлозі в порожній клясній кімнаті як ліжко для мене, бо був саме час довгих літніх вакацій, коли бувала щаслива нагода збільшити тісне мешкання вчительки коштом додаткової великої кімнати, з якої всі лавки виносилося до повітки.

Спочатку то було на кілька днів, потім це стало тижнями, «щоб уберегти його від поганого впливу селянських дітей», як це говорилося. З цього можна висновувати, що панна Тарасевич мала відмінне від мого уявлення про мое щастя і мое оточення.

Але від останнього вона була безсила ізолювати мене. Бо й під горою проживали нащадки запорожців. І коли тільки я виривався, знудившись, з відлюддя мого заслання в шкільному дворі — босий, роз хрестаний і без шапки — вони приймали мене в свою голодранську січ, навіть не змушуючи мене читати отченашу.

Хоч, проте, і в них була своя пароля для посвяченіх:

— Чи хліб, чи малай?

Це виголошувалося грізним тоном, так немов би за цим запитанням мало йти лупцювання або принаймні добрий стусан. Я уникнув цього через особливу ласку до мене, хоч я й не знов, що на це відповідати. Я навіть не знов, що таке «малай» у цій формулі, як не знов я, що таке «кателик» у образливому скандуванні ворожої до паничів варківської малечі. Але, як виявилося, ніхто того не знов у Варківцях, навіть старий дід Насик, що знов усячину, навіть про Георгія Побідоносця, переможця Царя-Змія. І можна цілком певно думати, що ті слова дійшли в переданнях від покоління до покоління від давніх забутих часів, коли предки варківчан жили в тому краї, де кукурудзу мелють на борошно й печуть з нього малаї і де трапляється зустрічатися на дорозі з католиком.

Під горою в мені не вбачувано ні жида, ні кателика. З першої ж зустрічі мене прихильно втасманичено в те, що на той грізний вступний запит треба відповідати:

— Не бий і не лай.

Проказавши цю формулу посвяти, я був тим самим одразу прийнятий у члени горопашного товариства, і ми негайно ж рушили всі в недалеке провалля, де можна було без перешкод гратися в війни, шукати кремені і ще якісь білі, червоні, рожеві, зелені й жовті з золотим полиском камінці. Туди, крім нас, заїгали ще тільки рябі, рудо-чорні свині, що, рожкаючи й плямкаючи, рилися в вологій землі, порослій буйною травою, або барахлилися в калюжах, та зрідка — жудющи пси, що гризлися між собою, розтягаючи викинутий у провалля труп дохлого коня чи корови.

Собаками ніхто, здавалося, не клопотався в Варківцях. Але до свиней варківчани ставилися інакше. Раз або й два на день якась господиня з поблизьких дворів виходила за ворота й, узвішвшись у боки, зачинала дзвінко гукати, так що чути було аж у проваллі:

— Паць, паць, паць, пацю-уу!

Цікаво було спостерігати, як зачувиши знайомий голос, той або інший гурт свиней негайно підіймали догори свої довгі рила, наставляли вуха і, мабуть, пересвідчившись, що то кликано саме їхній гурт, дружно хрокнувши, прожогом кидалися бігти з провалля до свого двору, до повного корита з улюбленим пійлом.

Я приходив додому, тобто до школи, голодний, у реп'яхах і забруднений, але щасливий. Тьотя ніколи не гнівалася на мене за мої походеньки. Вона тільки вимагала, щоб я негайно вмився, помив ноги й почистився. Виклавши з пазухи назбирани камінці, я брався за нудне наводження чистоти в своєму вигляді. Постпішаючи, я робив це недбало, і траплялося, що тьотя педантично завертала мене назад до вмивальника.

Але після їжі наставала цікава розвага. Тьотя діставала книжку з кольоровими таблицями різних мінералів і ми з нею заходжувалися визначати мої викопні багатства. Золота серед них не було, як запевняла тьотя, але був польовий шпат, кремінь, кварц, слюда й колчедан.

Я жадібно запам'ятував назви й на другий день брався просвіщати своїх сільських товаришів. Проте, вони мало цікавилися назвами. Найважливішою була для них практична користь, і з усіх мінералів, знаходжуваних у проваллі, вони цінили тільки кремені, що їх уживалося до кресал, які, разом з кисетом на тютюн, носили при собі всі курці у Варківцях. З решти камінців вони вибирали однакові кольором і розміром, щоб гратися ними «у крем'яхи».

Вони навчили й мене цієї гри, але вона була мені цікава лише доти, доки я не опанував необхідною для неї спритністю рук. Мене мало захоплювали гри. Я жив свою уявою, і провалля, з його розгалуженнями й острівцями, давало мені багатий ґрунт для фантазування. Там, у тому мініятюрному варківському каньйоні, я часто бував щасливий, годинами сам, наодинці з моїми видивами, невидними більше ні кому.

Не знаю, що могло змусити панну Тарасевич, незалежну молоду дівчину, погодитися панькатися з дитиною (а пізніше й з двома) простого знайомого. Їй було тоді хто зна, чи сповна 18 років, і була вона надто молода, щоб уже їй притьом хотілося няньчитися з дітьми, як то буває в бездітних жінок старшого за неї віку. Я не знаю, чи мій батько, що був ще тоді молодим чоловіком десь коло 25 років віком, збудив у ній якийсь особливий романтичний інтерес до себе. Судячи з того, що я бачив, я не думаю цього. Найбільше, що могло бути з її боку, це природне для дівчини її віку невинне, легеньке кокетування з цим непоганим з вигляду, досить інтелігентним, що могло їй здаватися, чоловіком, який молився на неї, як вона знала.

Вона була надто чиста, надто невинна дівчина, щоб дозволити будь-кому й йому в тому числі якісь недозволені вільності. І цілком певно він сам ніколи й не спробував би чогось такого, бо він був чоловік теж суворих правил, а oprіч того він кохав її до нестягами.

Яке ж трагічне було його становище! Нарешті знайшов він дівчину — вродливу, розумну, освічену, цнотливу, — дівчину, до ніг якої кожен чоловік був би тільки понад усе щасливий зложити ціле своє життя, однак це було для нього поза всякою надією. Бо яке те життя було його, чого воно було варте? Він не виглядав погано, але він знов, що був тільки жалюгідна руїна, засуджений на неуникненне й страшне повільне згнивання. Бідолашний! Він був ніщо інше, як тільки ходячий труп.

Не могло бути найменшого сумніву, що він це знов. А проте він, мабуть, не мав сили не приходити, і не дивитися, і... не mrяти. Бо він був тільки звичайна, бідна, слабка людська істота.

Вона дізналася від нього сумну історію його розбитого шлюбу й докраю обурилась. Як? Покинути свої малі рідні діти? Навіть і тварини ніколи не роблять цього. Якаж то мала б бути огидна, розпусна жінка!

Вона зацікавилася тим, як вона виглядала. Чи була вона якась красуня? Ні, звичайна собі жінка, яких багато. Чи не зробив би він їй ласку показати бодай одно з її фот? Ні, прошу пробачити, але в нього не було ні одного. Він давно понищив їх усі. Не було найменшої потреби цікавитися нею або думати про неї. Вона не заслуговує цього. Просто собі погана жінка, от і все.

Коли вона дізналася, випадково, що я вже вмію читати, хоч я сказав їй, ніхто мене того не вчив, її інтерес до мене зрос. Як учителька, вона любила здібних дітей. Вона показала мені книжки з школальної книгозбирні, що були здебільшого популярні викладеними історійками про тварин, птахів і людей по різних суходолах. Але одного дня я натрапив на справді чудову книжку, про останні дні Помпеї. Я прочитав її всю. Мене глибоко вразили яскраві картини поступової загибелі того старовинного міста. Незабаром Помпея ототожнилася в моїй нестримній уяві з Варківцями, і я зо дня на день чекав катастрофальних землетрусів. Бачивши мою пригніченість, тьотя з розпитувань дізналася від мене про мої побоювання і поспішила остудити мою уяву: землетруси не бувають усюди, а тільки недалечко від вулканів. І цілком певно, що ніяких вулканів не було поблизу Варківець!

Коли скінчилися літні вакації, я вступив до другої групи в її школі, поминувши першу. Я міг читати краще за решту учнів, але майже нічого не знов про писання й аритметику. Та вже

незабаром я почав їх хутко здоганяти. Я мав над учнями своєї групи ще й ту перевагу, що я розумів російську мову, якою нас учили в школі, бо я чув її й у родині тьоті Гапочки, чоловік якої був сибіряк, і моя нова тьотя теж старалася говорити до мене тією ж «письменною» мовою. А селянським дітям російська мова була зовсім чужа і мало зрозуміла.

Незабаром я став її улюбленим учнем. Але вона тримала суверу дисципліну в класі, з якої не було винятку ні кому. Тож і я стояв у кутку за непослух, як і всі інші порушники шкільних розпорядків.

Однак вона була не тільки вчителькою для мене. Я пригадую багато щасливих хвилин, які я зазнав, сидячи вигідно в ній на її м'яких колінах, голублячись до неї, а вона в цей час ніжно гладила мене по голівці. Потім вона цілуvala мене в чоло й казала:

— Пора вже тобі спатки, любий.

Тоді, зідхнувши, я облишав її коліна, де мені було так затишно, як пташеняті в м'якому гніздечку, і йшов до своєї маті. Коли я, роздягнувшись, залишався тільки в спідній сорочці, вона звичайно казала:

— Стань на коліна і прокажки молитву.

Я ставав на коліна і проказував молитву, якої мене навчила була ще тьотя Гапочка, потім, перехрестивши себе й подушку, лягав. Вона підходила до мене, нахилялась, поправляла на мені ковдру, проводила своєю ніжною долонею ще раз по моїй голові й казала:

— Добраніч, любий.

— Добраніч, тьотю, — відповідав я й уже наступної миті засипав. Іноді я ще бачив, як вона брала гасову лампу й виносила її до себе в кімнату.

Я був щасливий під горою. Я називав її тьотею, але вона посідала в моєму маленькому серці незайнянте місце мами.

Я ніколи не думав про свою матір і забув про саме її існування.

Однак вона не забувала про мене. Одного пообіддя, я думаю, то було однієї неділі в вересні, бо ще було тепло надворі, ми сиділи, Микола і я, за однією з задніх лавок, коли наш батько ввійшов у порожню класну кімнату. Ми відразу побачили, що він був дуже чимсь роздратований. За ним, трохи острорнь, увійшло невеличке, гарно одягнене товариство.

— Ось вони, — сказав наш батько, зробивши жеста в наш бік, і збудженими кроками вийшов геть. Двері за ним зачинилися з сердитим грюкотом.

Ми дивилися, не відводячи очей і не рухаючись з місць, на незнайомих одвідувачів.

— Боже мій! Мої діти не пізнають мене! — скорботно ви-

гукнула пані в крислатому яскравому капелюсі і в боа з лисиці на плечах. — Івасю! Миколо! Невже ви позабували мене? Я ваша маті. Нуте, біжіть до мене.

Ми повітеребкувалися з-поза нашої лавки й почали несміливо підходити до неї, посугаючися здовж проходу між двома рядами лавок і час від часу легенько підштовхуючи один одного. Вона рушила нам назустріч, кинулася на коліна, обхопила нас обох разом у свої обійми і цілуvala нас без кінця. Навколо неї стояв сильний запах парфумів і пудри. Її лисиця з довгим пухнастим хвостом, з мордою й очима, як жива, привернула до себе багато з нашої уваги. Ми поводилися пасивно: вона була чужа, незнайома нам пані.

Тоді вона опам'яталася:

— Це ваш дядько, Максим, мій брат, — вказала вона на дженджуристого вигляду панка, добре випрасуваного, з моноклем в одному оці, молодого, лисого й усміхненого. — Чи ти пригадуєш, Івасю, любий, як твій дядько зробив був маленький поїзд для тебе гратися, з маленькими живими жабенятами за пасажирів у вагончиках?

Ні, я не пригадував собі цього. Я був певний, що бачу того пана вперше в житті.

— А це ваша сестричка, Рая, — далі казала вона, легенько підіпхнувши до нас дівчинку з ластовинням на злегка кирпичньому носикові і з великим синім шовковим бантом на її русявих довгих кучерях.

— Ось іграшки для вас, хлоп'ята, — сказав наш дядько, виймаючи зі шкіряного саквояжа строкато розмальовану опуку і маленький зелений паротяг із двома брунатно-червоними вагончиками того самого розміру і кладучи це все на стіл учительки, коло якого ми стояли. Наша сестричка тільки дивилася на нас допитливими, дивно сміливими очима.

Наступної миті двері з учительської квартири розчинилися з різким скрипом і ввійшов наш батько, дуже блідий, з очима, уставленими в якусь точку десь над головами наших відвідувачів.

— Час іти геть, — вимовив він чудним глухим голосом, звертаючись до когось, кого він бачив над їхніми головами.

Наши маті й дядько перезирнулися здивовано й з обуренням.

— Он як, нас проганяють, — сказала наша маті, бліднучи. — Господи! Мені не дозволяється голубити моїх дітей? Ви дуже жорстокі, Несторе Павловичу! — Вона назвала його на ім'я й по-батькові і зверталася до нього на «ви», як до чужого.

— Такою були й ви, — огризнувся батько.

— О, благаю вас, умилосердьтеся, я ж маті, дозвольте мені ще пів години!

— Мати? — прогарчав батько. — Сука, і та не покидає ще нят. Сперечання даремне. Он двері! — він витягнув руку в той бік.

Наша мати випросталась.

— А-а-а, я бачу, — протягла вона в'їдливим тоном, — ваша коханка, — вона з особливим притиском вимовила це слово, — вона не хоче мене тут!

Наш батько потемнів. Він уп'яв свій розлючений погляд просто в її очі, вперше дивлячись на неї за весь час.

— Ти, негіднице безпутня, ти сміеш називати... — Він не скінчив. Він був недалекий від того, щоб ударити її.

— Легше, легше, — наш дядько проказав застережливо, заступаючи собою нашу матір і запискаючи в кишеньку свого сірого піджака монокль, який випав йому з ока. Батько не звертав на нього ніякісінької уваги, неначе його й зовсім там не було. Його повний шаленої люті погляд свердлив навскрізь лице нашої матері.

— Ходім, сестро, — вимовив наш дядько, обіймаючи її за стан лівою рукою, а правою тримаючи дівчинку за плече.

— І прошу забрати все це сміття геть, — сказав наш батько, вказуючи на іграшки на столі. — Бо я їх попалю!

— Ні, — сказала наша мати, спинившись коло дверей, — ні, не сміеш, то іхні цяпки. Прощайте, мої дітки!

— Прощавайте, хлопці, — сказав наш дядько.

Ми стояли, наче прикипілі до місця, спустивши очі додолу. Двері за ними зачинились.

Наш батько кинув на нас знищувальний погляд і вийшов з клясної кімнати, почувши, що за гістъми клацнули, зачинившись, надвірні двері.

Кілька хвилин мертвa мовчанка панувала в учительській квартирі. Потім сильний звук порушив її, немов хтось ляснув книжкою об стіл.

— Отже я ваша коханка, — проказав голос тьоті, що його ледве можна було пізнати, так він був сповнений люті. Внутрішні стіни були, мабуть, тоненькі, бо було ясно чути кожне слово.

— Не звертайте ніякої уваги на це. То говорила злоба.

— То говорила *ваша жінка*!

Після короткої павзи:

— І вона мала рацію. Хто я така, справді? Що можуть люди думати про це все? Ні, так не може тривати далі. Треба покласти кінець цьому дурному становищу і моїй двозначній ролі в ньому!

— Прошу вас, заспокойтесь, Докіє Петровно, — упрошуував наш батько. — Цього не можна брати поважно. Ця жінка...

Вона не дала йому докінчити:

— Ця жінка, нехай вона буде що завгодно, але вона все ще ваша жінка перед законом і в очах інших людей. А я...

Невиразне схлипування почулося за стіною. Ми довше не чекали. Зовнішні двері клясної кімнати були замкнені, то ж ми тихенько розчинили вікно й вилізли ним надвір. Бо ми не на важувалися проходити крізь учительську квартиру.

Пізно ввечорі того самого дня бабуся знайшла нас, як ми стояли боязко за рогом шкільного будинку.

— О, ви тута, іден з другим? — сказала вона до нас по-своєму. — Ходіт но, ходіт до хати, не бійте ся, ваш батько пішов домів уже давно.

Вона була хороша, добра бабуся.

Наступного літа, коли розпочалися довгі вакації, нас залишили, всупереч заведеному звичаю, жити разом з батьком у Насиковому дворі над ставком. Якісь поважні готовування йшли у маленькій школі під горою. Ми знали про те, бо вже зробили туди кілька вілазок з метою розвідки, коли нашого суворого пана вітця не було дома. З бугра ми бачили, обережно визираючи, як там усе чистилося, милюся, пралося, сушилося й пакувалося.

Однієї неділі, вранці, наш батько запріг нашого та ще одного коня в велику гарбу, позичену в діда Насика, і поїхав нею до нашої школи під горою. Передчуваючи наближення лиха, ми стояли на греблі коло ставка. Ми знали, що не було іншої діроги до міста.

І справді, після довгого чекання оддалік показалася гарба. Вона поволі наблизялася до греблі, з верхом навантажена скринями, кошиками, валіzkами й меблями. Наш батько сидів на передку за кучера, з бабусею поруч із ним — дуже рідка нарада бачити їх так близько поруч, бо не було, мабуть, у цілому світі двох запекліших ворогів, ніж ці дві істоти. У задку, на вузлах, височіла тьотя. Вона, мабуть, мала пильнувати, щоб ніщо не випало з воза.

Ми, обидва хлопці, стояли край дороги. Батько побачив нас, але не сказав нічого, навіть не зробив найменшого жесту в наш бік. Бабуся провела нас довгим поглядом. Коли ж тьотя порівнялася з нами, вона почервоніла.

— Будь ласка, спиніть коні на хвилинку, — промовила вона до нашого батька, — я хочу попрощатися з дітьми.

Ми підійшли до самої гарби.

— Діти, — сказала вона, дивлячись на нас своїми великими, вогкими, добрими, винуватими очима. — Я від'їжджаю. Ви будете жити з вашим батьком. Слухайтеся його. Будьте гарними дітьми. Прощайте.

Вона погладила мене спочатку по голові, тоді мого брата, і відвернулася, ховаючи свої очі від нас. Гарба рушила.

Ми стояли на греблі, повісивши голови. Важенне горе придавило мое серце.

Минуло зо дві хвилини. Тоді, мов на команду, ми пустилися йти за гарбою. Ми йшли за нею на тій самій відстані, мов прогнані собаки.

Високо навантажена гарба посувалася поволі. Аж ось дорога повернула в долину, і великі колеса гарби почали кружляти швидше. Ми пустилися бігти. Але ми не могли її наздогнати і сльози ринули нам з очей.

— Тъотю, — кричали ми, — тъотю, не покидайте нас, візьміть нас із собою!

Хвилини минали. Нам уже не ставало духу бігти. Знесилівшись, ми попадали додолу, в порох дороги. Світ потемнів мені в очах. Усе пропало!

І тоді, нежданно, ми почули, як торохтіння коліс припинилось. Я піdnіс голову. Гарба стояла і тъотя махала до нас рукю, щоб ми підійшли.

З поновленою силою ми підбігли до неї.

— Лізьте сюди, — промовила тъотя і простягнула нам руки. Але ѹ без її допомоги ми в одну мить були вже на гарбі. Тъотя не дивилася на нас. Вона тільки пригорнула нас до себе.

— Рушайте, — сказала тъотя до нашого батька. Бабуся дивилася на нас, суворо стягнувши губи шнурочком над своїм проваленим ротом, але ѹ темні очі в проміннястих зморшках світилися дивною радістю. Два протилежних почуття, здавалося, боролися в ній: ѹ не подобався такий поворот подій, але в той же час вона була рада, що нас, дітей, не покинуто на дорозі.

Наш батько повернув голову на хвилину назад, неначе не вірячи своїм вухам. Він побачив нас, запорошених, з патьоками брудних сліз на замурзаних обличчях, таких щасливих у тъоті на колінах! Він не сказав нічого, але очі його сяяли і щаслива усмішка кривилася під його вусами.

Він знов, що виграв найважчу з своїх справ.

ЧАСТИНА ТРЕТЬЯ

I

Була одна з неділь Великого посту в Петрівцях, десь недалеко від Великодня, — сірий, в'ялий, похмурий день. Вже з тиждень стояла відлига і надворі було мокро, болотяно й ховзько. Миколи в хаті не було, його послали за чимсь до Хайма, у крамничку.

Я стояв на колінах перед образами в кутку великої кімнати, проказуючи сам собі слова, що запам'яталися мені з молитви, яку ми саме вивчали на лекціях Закону Божого:

«Духа празности ѹ суємудрія не дажъ ми...
Духа смиренномудрія ѹ покори подай рабу твоєму,
Господи...»

Надходив час передвеликоднього покаяння та сповіді, і священик на своїх лекціях звертав нашу увагу на тяжкі наші гріхи і закликав до спокути. То мала бути третя в моєму житті сповідь, і мене гнітила невідступна думка про мій великий гріх — я не виконував однієї з десятьох заповідей:

«Шануй отця твого і матір твою, і благостен будеши
довгі літа на землі».

Чи ж міг я шанувати мою матір, коли навіть сам батько мій не шанував її? Як міг я шанувати свого батька, коли я не міг любити його? Я намагався з усіх сил, принаймні в ці великопісні дні, але — горенько! — я не міг любити його.

Як міг би я його любити? Не було в світі нікого іншого, в чий присутності я забував би про всяку радість і обертається б у задерев'янілого, затурканого бовдура, безмозку й безглузду живу річ, що навіть такі прості накази, як «подай!», «прийми!», «лій!» тощо неспроможна була зgrabно виконати.

— Боже, поможи мені любити його! — молився я.

У Петрівцях ми рідко бачили нашого батька, бо він приїздив туди з Варківець тільки на неділю, та й то не на кожну. Ось і цієї неділі його нема, через весняне бездоріжжя, певно. Яке щастя, що його нема!

Але це грішні думки, надто тепер, у Великий піст. Господи, Господи, помилуй мене, допоможи мені полюбити його, — молився я вже своїми словами і клав ревно поклони, торкаючись чолом підлоги.

Я був сам у цій великій кімнаті, що була нашою вітальнюю і спальню тьоті водночас. Не було також нікого і в їдалні, де стояло розкладне ліжко, на якому вночі спала бабуся. Наша з Миколою постіль була на полу в кухні, в кінці коридору. Ось рипнули двері з коридору, і я почув, як тьотя ввійшла в їдалню.

— Іване, — гукнула вона, — обідати!

Крізь напівприкриті двері з їдалні до мене долинув запах смаженої на олії цибулі й тонка пара з капусняка залоскотала мої ніздри. Тьотя внесла мабуть його з кухні.

Я не любив цієї майже щоденної великопістної страви, але сьогодні на сам її запах шлунок мій скорчився від голодної спазми і мій рот наповнився сличиною. З самого ранку я, посту ради, нічого не їв. Нам уранці давали, як звичайно, пісний чай без молока з хлібом без масла, але я відмовився був від нього.

— Живіт болить — сказав я на своє виправдання.

— Івасю-уу! — знов протягнула тьотя, гукаючи мене.

Я не озивався.

Вона зробила роздратований рух, відсуваючи стільця, на якому вже, мабуть, сиділа, і я почув, як вона вийшла на коридор. Деякий час її не було, мабуть шукала мене в клясній кімнаті. Потім вона ввійшла, бурмочучи незадоволено:

— І де б те капосне жлопчисько могло подітися?

Найменше за все могла вона сподіватися знайти мене в своїй кімнаті. Але не лишалося нічого більше, як тільки, на всякий випадок, зазирнути й туди. І ось я чую, як вона підходить до дверей і розчиняє їх.

Павза. Я не витримую й оглядаюсь. Вона стоїть на порозі, скрестивши під грудьми руки, в очіпком пов'язаній, старій перекалевій хустині і в хвартусі, бо саме було прання того дня. Бачу по її обличчі, що вона роздратована.

— Ти що, оглух? Не чуєш, як я тебе гукаю? Йди їсти.

— Я не хочу їсти, — кажу я пісним голосом, не встаючи з колін.

Лице її сіпнулося, очі блиснули гнівно:

— Ханжá — вицідила вона з презирством. — Святенник не-щасний! Поклони б'еш, плоть умерщвляеш, а паскудства робиш! Зараз же мені вставай з колін і йди їсти, не затримуй, у мене багато роботи!

Я почервонів по саме волосся. Україй засоромлений, знищений її зневажливим тоном і поглядом, я підвівся й поплентався до їдалні.

Вона не говорила більше нічого, навіть не дивилась на мене. Поклавши за своєю тарілкою книжку, вона їла й водночас читала.

Хоч я був голодний, але капусняк не йшов мені в горло. Усе мое ревне покаяння вимальовувалося переді мною в новому світлі.

Справді, думав я собі, чого варті мої молитви, й поклони, ї
моя покута, коли я...

Поки я ів, переді мною в уяві пройшли найгірші з неподобств,
якими я завдав у Петрівцях стільки прикоростей тьоті, добрій тью-
ті, що пожаліла нас і не кинула, як щенят, на дорозі...

Одного разу в школі серед учнів збиралося пожертви на па-
м'ятника Шевченкові в Києві, і тьотя дала мені на те 15 ко-
пійок. Я віддав монету збирачеві, молодому студентові з універ-
ситету. Коли він збирався вписати мое ім'я і прізвище в список
жертводавців, я похмуро сказав:

— Не треба.

Він здивовано підняв брови і глянув на тьотю. Тьотя почер-
воніла. Їй була неприємна ця демонстрація моєї невихованості.

— Чому ж не треба? — запитала вона мене.

— То не мої гроші, я їх не заробив.

— Фе, Іване, як тобі не сором! — вимовила тьотя й ще гу-
стіше почервоніла.

Я сидів надутий. Тоді студент поспішив тьоті на допомогу
їй у присутності учнів виголосив невеличку промову, в якій роз-
повів, що пам'ятник великому поетові буде вся Україна, і на
пам'ятник йому жертвують усі, дорослі й діти, ті, хто заробляють,
і ті, хто не заробляють.

— Чи може б ти волів витратити ці гроші на цукерки?

— Ні, — сказав я.

Цим інцидент було вичерпано, але тьотя була дуже прикро-
вражена моїм незрозумілим вередуванням.

Іншого разу я, назбиравши копійок, заощаджених з тих гро-
шей, які тьотя час від часу видавала нам з братом на ласощі,
купив у Хайма складаний ножик, мою давню мрію, і, залізши
в порожню клясу, геть порізав візерунками одну з шкільних
лавок у нападі якоїсь несамовитості. Я різав, і різав, і різав,
аж поки не зламав крихке лезо. Лише тоді я опам'ятився й по-
бачив, якої шкоди я наробив. Тьотя дивувалася, як угляділа
зовсім непридатне до писання на ньому віко лавки, і ніяк не мо-
гла зрозуміти, що водило моєю шкідливою рукою з ножем у ній.

Але найгірша моя провина, ганебна, просто соромітна, ста-
лася попереднього літа, коли в нас уперше гостювали діти Кон-
стантина Петровича, тьотіного брата. Як я дізнався від тьоті, він
працював учителем співу в якісь школі у Кам'янці Подільському,
але малої платні не вистачало йому на утримання його великої ро-
дини, тож він почав шукати більше поплатної праці. Йому по-
щастило бути прийнятим на службу в поліції, і він переїздив до
Бурлуки, сусіднього з Драбатином міста, а тим часом просив
тьотю, щоб вона потримала в себе його трьох хлопців, поки він
улаштується на новому місці осідку.

Хлопці були майже нашого віку, і в Петрівцях з їхнім приїздом стало дуже весело. Ми цілі дні гасали по шкільному подвір'ї, ходили купатися на маленьку річку під мостом залізниці на Київ і вигадували всякі, часом і неподобні дурниці.

Одного разу ми гралися в куці-бабі, ховаючись по всіх кутках. Я забіг ховатися в повітку, в якій стояли дві бочки з водою на колесах з оглоблями, готові на випадок пожежі в селі. Мені вже давно треба було забігти в одне місце за малою потребою, але за метушнею гри все було ніколи. В повітці я вже не міг витримати і якось нечиста сила підказала мені злісти на бочку й справляти свою потребу в квадратовий отвір на верхній її стороні. Так наче не було там якогось кутка чи якого іншого відповіднішого місця! І треба ж було, щоб саме в той момент, коли я сидів верхи на бочці, під відкритий спереду дах повітки вийшла тъотя з емальованим глеком у рукі!

Обуренню її й гніву не було меж. Виявилося, що вона брала воду з тих бочок, як дощову, тобто м'яку, на миття голови!

Вичитавши мені гнівно про мою до неї запеклу невдячність і про мою остаточну зіпсутість, вона заявила, що вже її терпінню прийшов кінець, і як тільки наш батько приїде, вона скаже йому, щоб забрав нас до себе у Варківці.

Прибитий несвітським соромом, застібаючи штани, я вислухав її обурений лемент. Я зовсім і не здав, що вона вживала ту воду на щось. Я уявляв собі, що призначенням тієї води було гасити пожежу і тільки. Але все одно, мені не було й не могло бути виправдання. І я його й не шукав. Як тільки вона, вичерпавши свій гнів, вийшла з повітки, я швиденько, поки ще мое товариство ховалося по кутках, витяг із скову в стрісі невеличку, власноручно зліпленину з глини й висушену скриньку з прорізом на заощадження, і, ховаючись поза ріжками, вислизнув крізь дірку в паркані зі шкільногого двора. Бічною вуличкою вийшов я крадькома за село і як був, босий і без шапки, подався чимдуж до залізниці. Десь у кінці її є Київ, а там, я знаю, живе на Куренівці мій дід, батьків батько. Про те, що до Києва було може й зо сто кілометрів, я не здав і не думав. А хоч би й здав, то іншого виходу мені не було, — тільки йти, і йти, і йти, аж поки не прийду до Києва.

Щасливо ніким не помічений, я проминув дімок колійного майстра Грібова, нашого знайомого, якого ми одного разу відвідували всі гуртом, коли ходили з тъотею в поле по волошкам та інші польові квіти. Занурений у свої важкі думки й пильнуочи шпал, по яких я ступав, я і не зчуває, як напоровся на робітничу бригаду Грібова. Колійний майстер побачив мене, я це помітив. Я метнувся вбік, думаючи горою обійти залізницю, що пролягала в тім місці у глибоченькій виїмці. По горі стояли вряд складені в стоси штакети, уживані взимку проти снігових завій. При-

гнувшись, скільки можна було, я скрадався повз ті стоси. Серце в мені калатало. Ось-ось і я вже промину небезпечне місце.

— Стій! — громом гримнуло наді мною, щойно я минув останній стос. Здоровенний чолов'яга вискочив з-за стоса, кинувся до мене і перше, ніж я опам'ятався, він уже цупко держав мене за руку.

— Ану, ходім до майстра, — додав той здоровань і потягнув мене вниз у віймку.

Грібов негайно вчинив мені допит у присутності своїх робітників, що зібралися навколо нас, раді перерві й зацікавлені не-звичайною подією. Помітивши цось, що випиналося в мене під сорочкою в пазусі, Грібов змусив мене витягти на світ Божий мою щадниччу скриньку. Вона виявилася розколотою. Це сталося, мабуть, коли я пручався з рук здоровила. Не лишалося нічого, як тільки викинути геть черепки. Грібов з серйозною міною порахував мій скарб.

— 37 капеек чистаганом! — виголосив він по своєму й зареготав. — І ти думав, хлопче, на цей капітал жити в Києві?

Тут уже й уся бригада від усмішок перейшла до широго реготу.

Я не хотів казати їм про моого діда в Києві, не було в тому вже ніякого сенсу. Мене піймано йувесь мій замір провалився з тріском. Тож я тільки стояв, пожнюпившись.

Коли їхній жереб'ячий регіт стих, Грібов почав допитуватися, що ж я такого поганого наробыв дома, що побоюючись карі, пустився світ за очі.

Ну й як же мені було признаватися, та ще й перед усією цією гурмою розвеселених і готових іржати ґевалів, що обступали нас, поспиравшись на свої кирки й лопати? Признаватися в своєму соромному вчинкові? Тоді б уже довелося казати й про те, навіщо тьота вживала воду з пожежних бочок і тим ще й її завдати непотрібного сорому. Не бачивши іншого виходу, я вдався до спасенної брежні:

— Я розбив вазу, — сказав я.

Грібов продержав мене коло себе, не спускаючи з ока, аж до кінця робочого дня. Але я вже й не думав тікати. Увесь мій запал пропав, і я думав про те, що мені лишається тільки понести заслужену кару. І я готувався винести її мовчки, зціпивши зуби. Я заслужив її, мені нема виправдання і хай буде, що буде.

Я покірно йшов поруч із Грібовим, коли він провадив мене після роботи до школи. Там він здав мене тьоті, розповівши, як мене піймано, і скоро пішов собі. Але перше, ніж попрощатися, він не втримався від висловлення своего погляду на надмірну су-ворість моїх батьків:

— Хоч яка вже та ваза дорога, — сказав він, — алеж не можна так жорстоко карати за неї дитину. Може ж він розбив її ненароком, через просту необережність? Ви вже краще не кажіть про те Нестору Павловичу.

Тьотя стримано подякувала Грібову, не розпитуючи про вазу. Тільки коли він уже пішов, вона дала собі волю.

Як же то все вийшло в мене гайдко, підло й ганебно. Напаскудити я вмів, але сміливости, щоб широко признатися у власній нищості, в мене не було. Шкідливий, як кіт, а боягузький, як заець!

Я мовчав.

Охоловши, вона сказала, що батькові не скаже. Її вираз обличчя при тому був точнісінько такий, як сьогодні, коли вона назвала мене ханжею, — думав я собі, доїдаючи свій капусняк. Скінчивши, я встав з-за столу і підйшов тихенько до тьоті.

То ж була одним одна в цілому світі людина, котра жаліла мене. У ту хвилину я постановив собі, що вже ніколи, довіку не завдам їй і найменшої прикорости.

Тьотя, не відриваючи очей від книги, спитала:

— Що тобі? — вона вже мабуть усе забула за свою книжкою.

Томлений розкаянням, я сів на підлогу коло її ніг і поклав свою голову їй на коліна.

Вона відірвалась від книжки, подивилась на мене довгенько, тоді взяла мою голову в свої руки, нахилилась до мене і зазирнула мені в лицє. Не треба було нічого казати їй. Вона й без слів прочитала все в моїх очах. Вона всміхнулася, притягла до себе мою голову, поцілуvala мене в одне око, потім у друге і сказала:

— Ну, ходім до кухні. Я митиму посуд, а ти витиратимеш.

Бабуся, що ввійшла була до їdalyni пізніше, коли вже я сидів за столом, здивовано дивилася на всю цю мовчазну сцену, нічогосінько не розуміючи і старанно розжовуючи м'якушку натертого часником хліба до капусняку своїми голими яснами.

Радісно, з невимовною полегшою звівся я на рівні ноги, почуваючи себе майже зовсім так, як тоді, у Варківцях, після моєї першої в житті сповіді, коли після слів нашого доброго священика: — «Відпускаються тобі гріхи твої!» — мене янголи понесли на крилах, такий я був у той вечір святий і безгрішний. Мені було тоді сім років. Ми верталися з тьотею по вечірній до-дому, і я не знаю, як вона знаходила дорогу. Навколо нас стояв густий оксамитовий морок весняної безмісячної ночі і дороги зовсім не було видно, тільки зорі світилися в темному небі, мов свічечки в нашій варківській церкві.

II

Ми рідко ходили до церкви в Варківцях. Було до неї далеко з-під гори, а може були на те й якісь інші причини. Раз або два ми ходили з тьотею до вечірні, до якої скликав нечастий, величний, малиновий гуд великого мідного дзвоні на дзвіниці. Вона тоді одягала свій чепурний темний костюм і крислатий темний капелюх із чорною прозорою вуаллю, що її вона спускала на своє гарне обличчя, яке від того робилося ще чарівніше. Ми ставали десь у напівтемному кутку майже порожньої церкви, в якій носився запах ладану і таємничо блимали де-не-де свічки перед благообразними ликами святих.

Одного разу я пам'ятаю себе в тій же високій рубленій церкві у великий мороз, замотаного в бабусину теплу хустку поверх пальта і загубленого в тісному натовпі мережаних по пояску, білих, жовтих і зеленяво-чорних кожухів, що густо пахли овчиною. Було то, мабуть, на Різдво.

У Петрівцях церкви не було, і ми ходили говіти за три кілометри до Городища. Після причастя, розговівішися смачними свіжими бубликами, що їх продавали в церковній ограді огорядні бублейниці, я щасливо забув про гріхи і з головою поринув у свої мирські справи.

Наступного року я вже вчився в драбатинській Городській школі і, живши далеко, аж на Заріччі, не був змушуваний щонеділі ходити до драбатинської церкви, що звалася собором і стояла посеред Базарного майдану, за винятком високоурочистих свят, як, наприклад, «Тезоіменітство Його Імператорського Вісочества», коли пузатий драбатинський справник учиняв огляд своїм неповорітким городовикам на спеціальній учті чинів поліції перед собором. У Заріччі теж була церква, але я ні разу й не зазирнув до неї. У парку над Водою було цікавіше.

Та вже на другий рік, коли ми переїхали до Драбатина, щоб нам з братом було близько ходити до школи, щонедільні відвідини церкви стали для нас обов'язком. За невідвідини без поважних причин (і тільки за письмовим поясненням батьків) ставляно четвірку з поведінки, а то був дуже поганий бал.

Ми сходилися вранці до гімназії. Там, у дворі, нас уставлювано по двоє і під наглядом чергового клясного наставника ми в повному порядку йшли до нової великої церкви, що побудувалася одночасно з нашою школою між хлоп'ячою й дівочою гімназіями. У церкві, ще перед початком служби, нас вишковувано в правому крилі кількома рівними лавами, — менші попереду, старші позаду.

Дисципліні пильнував сам директор. Не можна було й поворухнутися. Коли для розваги котрийсь з нас пробував озирнутися назад, на хори, де співала півча, той порушник негайно

ловив на собі колючий суворо-наказуючий погляд нашого побожного директора. Він не минав ні одної служби.

В кінці першої години стояння починали боліти ноги. В кінці другої вже судомило все тіло, потилища нила, в спині був застромлений кілок.

А вони все подавали свої возгласи, перекликаючись із невтомною півчею, входили й виходили з віттаря, відчиняли й зачиняли царські врата, кадили, кланялись, мурмотіли щось незрозуміле собі під ніс і робили багато чого іншого, завжди того самого, в чому я не спроможний був дібрати якоїсь послідовності чи глузду. Неможливо було там молитися.

Їм прислуговували Смірнов і Маценко в стихирцях, обидва з моєї кляси, подаючи кадила, виходячи попереду їх з товстими свічками в руках тощо. Їм було легше і, мабуть, цікавіше ніж нам, у шерегах. Але я їм ні трохи не заздрив. Я міг заздрити тільки п'ятьом гімназистам нашої кляси, що були Мойсейового віровизнання, та Аукштікальнісові, лотишеві з Риги, що був лютеранської віри. Всі вони, щасливці, могли собі робити що завгодно, поки ми там вистоювали свої обов'язкові тортури.

Різні думки крутилися в моїй голові під час того довгого стояння. Дивлячись на до нудоти вивчені лики святих під безконечно повторювані ектенії, я думав про озерце коло дороги перед варківським березніком, у якому між кущами верболозу водилися водяні щурі, і винаходив лук із стрілами, якими я полював на них у думці. Дивна річ! Те озерце, і ті щурі, і той лук, щораз досконаліший, увижалися мені на кожному вистоюванні в церкві. Наче якийсь рогатий і хвостатий коверзун на цап'ячих ніжках невидимо стояв поруч із мною і пустотливо розгортав перед моїм внутрішнім зором ту саму картину в різних варіяントах. Не знаю, чому саме мене обрав він для своїх підступів, але, загадуючи сьогодні ті його витівки, я почиваю, що не маю до нього ні крихти зла. За віщо? Був він до мене ласкавий, і тільки він один допомагав мені вистоювати те примусове благочестя.

Коли вже все, слава Богу, кінчалося й ми за порядком підходили до хреста, я ледве спроможний був переставляти задублі ноги.

На щастя, так тривало тільки два роки, поки ми мешкали в Драбатині, у найнятому в коваля Оврама помешканні. На третій рік було вирішено, що ми вже досить великі, щоб могли ходити до гімназії з хутора Ланського, за три кілометри, де влаштувалась у школі тьотя. Батько теж дістав призначення до нової, прилеглої з того боку Драбатина дільниці повітової медичної служби, і ми всі переселилися у новий цегляний шкільний будинок у хуторі Ланському. Звідти ми вже не зобов'язані були, через віддалу, щонеділі ходити до церкви, і моя думка знову почала звертатися до Бога. Дивна річ! Я найчастіше згадував Його

не в церкві, а десь насамоті з своїми думками, у лісі чи в полі, чи по дорозі до школи й назад.

Регулярно в свій час надходив Великий піст, а з ним капусняк і думки про гріхи й покуту. Нас сповідав наш гімназійний законовчитель. Сповідь відбувалася в актовій залі. Нас поділяли на групки, по п'ять хлопців у кожній, для прискорення, і кожна така п'ятірка підходила разом до аналою отця Трифілія й разом діставала спільне відпущення гріхів.

Коли надійшла черга на мою п'ятірку, я виступив з ряду. Накриваючи епітрахіллю тільки чотирьох хлопців, священик втомлено звів очі на мене:

— А ти ж чого мнешся?

— Я хотів би сповідатися окремо, отче Трифілію.

Панoteць поморщився. Йому треба було висповідати ще понад двісті учнів.

— Ну, тоді стань окремо. Підійдеш, коли я покличу.

Я відійшов набік і в покорі ждав, поки перейшли всі п'ятірки. Тоді отець Трифілій згадав про мене.

— Який же в тебе, сину, тяжкий гріх? — запитав він не без дивування й широго зацікавлення в голосі, коли я став на коліна перед аналоєм, поклавши два пальці правої руки на чималий срібний хрест збоку євангелія, на яке я скилив своє грішне чоло.

Гріх був усе той самий: я не міг любити свого батька.

Я дістав своє розгрішення, але, дивним чином, воно не принесло мені полегші того разу, не знаю чому. Чекавши на сповідь, я стояв збоку, і поки повз мене, одна за одною, під епітрахіль підходили всі ті безконечні п'ятірки, спочатку менші, за ними старші, я ловив на собі здивовані погляди, а не раз і глузливі, в яких я читав:

— Дурню ти, дурню!

То була остання сповідь у моєму житті на довгі-довгі роки.

Важкі, страшні сумніви почали закрадатися мені в голову. Як міг усемилостивий Бог допускати тортури моого дитинства? Як може Він вимагати від мене любити моого мучителя-батька?

А тут ще почалася перша світова війна і, після короткої хвили патріотичного очманіння, у всіх на вустах, у газетах, у листах з фронту були тільки кров, і смерть, і рані, і каліцтва, і утрати батьків, братів, чоловіків, наречених, коханих. Увесь нижній поверх нашої гімназії й новий будинок городської школи були відведені під лазарети і день-у-день поранені, покалічені солдати були у всіх перед очима. Майже щодня, йдучи повз полотно залізниці до школи чи з школи, ми з братом бачили довжелезні санітарні поїзди з намальованим на вагонах червоним хрестом, повні поранених і хворих, повні мук і горя. Через Драбатин потягнулися возами валки евакуйованих з прифронтової смуги біженців, або

виселюваних і гнаних кудись далеко на схід німецьких колоністів.

Одного разу, холодної пізньої осени, я проходив повз один такий табір з возів, що спинився на ночівлю коло тюрми на Ярмарковому майдані. Чоловіки й жінки різного віку поралися коло возів. Їхні заклопотані обличчя були безрадісні.

Скраю, найближче до мене, коло високого воза стояла молода жінка, повернувшись спиною до пронизливого вітру й трусячись від холоду. Вона колихала замотану в щось тепле дворічну, мабуть, дитину й жебоніла до неї щось. Я не міг розібрати спочатку, що саме, аж поки не догадався, що то було не по нашому:

— Marichen, liebe.... Marichen, liebe... — проказувала вона раз-у-раз.

То не було зацікіування. Дитина не плакала. То не була навіть скарга. Але щось було в її голосі безпомічне, щось безпорадно-благальне, неначе вона шукала поради й підтримки в ту холодну хмарну ніч, у той бездомний, безпритульний час у маленької своєї Marichen.

Коли я почув це, в мені перевернулося серце. То були німці, наші вороги тобто, але вони були такі самі люди, як і ми, і в них було те саме велике людське горе.

То вже не було просте скривдження одного чи двох хлопчиків. То вже не був маленький струмок, а ціла неозора повінь страждання. Вона заливалася всю країну і їй не видно було кінця.

— Боже, — молився я, — великий, всемилостивий, всемогутній Боже! Як можеш Ти потурати війні, як можеш терпіти цю велетенську бійню молодих, здорових людських істот? Як можеш Ти дивитися мовчки на це море сліз і горя? Де Ти, Боже? Чи Ти є на Божому світі?

То були страшні думки, і щасливий був Микола, мій брат, який, здавалося, не бачив усього цього, не помічав, беручи життя без надуми, таке, як воно є. Коли батько бив його, він казав мені, ще в слізах після лупцювання:

— Не буду вчитися! Не буду! На зло йому, татаринові. Не буду вчитися!

Я пробував доводити йому, що не вчившись, він пошкодить тільки самому собі. Але до нього не промовляла моя логіка. Він мав свою власну логіку і, підхильстваний ненавистю до батька, він не журився ніякими заповідями і не шукав сповіді в своєму гріху.

Я так не міг. І роздираний своїми страшними сумнівами, я мучився дедалі більше. Мабуть я стояв тоді на краю поважної душевної недуги.

III

Вилікувала мене й вивела з моїх важких сумнівів, зовсім випадково, одна маленька брошура. Я прочитав її одного дня в хуторі Ланському. Знайшов я її на дні старої, густо запорошеної корзини за димарем на нашому горищі.

То була стара, велика, плетена з лози корзина з одламаним віком. Вперше я побачив її, чи, може б краще сказати, відкрив її існування ще в Варківцях. Стояла вона в найтемнішому кутку горища маленької школи під горою, і тоді ще вона не була дуже запорошена. Навколо неї лежали без ладу покидані, заношені до дірок, старі жіночі черевики з покривленими, стоптаними підборами, пара подертих глибоких калош з жіночої ноги, маленька, колись кокетлива парасолька з обснованими павутинням, ламаними ребрами, зелений надщерблений абажур та інший старий мотлох.

Я познайомився з тим горищем одного дощового дня в перший місяць мого перебування під горою, коли поліз до нього драбиною з кухні слідом за тьотею, що неслас нагору велику емальовану миску, повну туго викрученої, щойно вилтратої білизни.

Горище було тьмяно освітлене двома незаскленими віконцями в похилому даху. Поки тьотя вішала простирала й сорочки на мотузяних лінвах, почеплених до кроков і бантин, я пустився досліджувати незвідану територію горища, керований, без сумніву, хоч і в мініятюрі, але тим самим непогамовним духом шукання нових відкритть, який вів колись славного Марко Поло в глибини Азії, а пізніше Васко да Гама повз мис Доброї Надії і Магеллана навколо світу.

Так я думаю.

Знайшлись, правда, деякі дослідники історії людства, котрі відповідно до своєї наперед укладеної теорії, пробували обнізти безстрашний пригодницький дух великих мандрівців указівкою на те, що їх до їхніх небезпечних подорожів за межі знаного світу штовхала, мовляв, жадоба наживи й золота. На доказ своїх низьких припущенень вони навіть наводять цифрові викладки про кількість золота, вивезеного Колюмбом з Вест-Індії, й з олівцем у руках підраховують, наскільки подешевшало золото в Еспанії після відкриття Америки.

Може це й так. Може якась частка правди і є в цих твердженнях. Проте мій розум бунтує проти цілковитого заперечування шляхетніших, романтичніших спонук у діях тих, хто відкрили Європі заокеанські країни. Мені здається підозрілою ця вся балачка про золото і тільки про золото. І я запитую себе, чи не походять ці твердження від тих, кому в усіх діях людських вчувається тільки металевий дзвін золота чи сухий шелест банкнотів, у душі яких навіть на вигляд краси й невинності вини-

кає тільки одно почуття, яке вони цілком вкладають у найзмістовніше для них слово: скільки? Скільки золота чи банкнотів треба викласти на бочку, щоб обійтися її? І чи не подібні вони до того, чию душу, за свідченням Гоголя, мов хробак, обвиває вічна думка про золото? Тільки, на відміну від Гоголя, я думаю, що індивіди з такою душою трапляються серед усіх рас і народів.

У кожному разі я не шукав золота на горищі школи у Варківцях.

— Тьотю! Що в цій корзині? — спитав я з свого темного кутка.

— А-а, там? Там тільки старі журнали й різні папери. Нічого цікавого там нема. Ти краще вилізь звідти, бо забруднишся і наберешся павутиння.

На цьому того дня й скінчилося.

Але мене не переставала інтригувати стара корзина. Вона манила мене, як манив колись капітана вітрильної шхуни недослідженій острів на далекому обрії. Досліджуючи незвідані каньйони варківського провалля (в яких я шукав також, признаюся, і золота), я думав про стару корзину.

І ось, одного дня, ніким не помічений, я ще раз зліз по драбині на горище й навшпиньках, з найбільшою обережністю ступаючи босими ногами, щоб мої кроки не почули внизу, в кімнатах, я пройшов по балках стелі до таємничої корзини.

У ній, на мій тодішній погляд, я не знайшов нічого таємничого. У корзині справді, як казала тьотя, був різний паперовий матлох, одірані палітурки, старі газети, обв'язані мотузкою більші й менші пачки листів, розрізані поштові коверти з штемпельованими зеленими, жовтими й фіялковими марками, з адресами, писаними різною рукою, але майже завжди одинакового зразка, за модою того часу:

Е. В. Б.

Мадемуазель

Е. П. Тарасевичъ

На деяких ковертах, замість літер Е. В. Б., красивим каліграфічним почерком, з кучерявими закрутками, були виведені повністю слова:

Ея Високо Благородию

(Ініціали перед прізвищем походили від російської форми її ім'я й по-батькові — Евдокія Петровна. Французьке мадемуазель заступало відсутнє в російській мові слово для панна, у даному разі — «Панні».)

Листи мене не цікавили. Але в журналах, серед яких найбільше було примірників «Ниави», були малюнки, і я почав їх розглядати. За цим цікавим заняттям минуло зо дві години. Я зголоднів. Тоді з тією ж самою обережністю я підійшов до чотирикутної дірки в стелі, що вела вниз, і вичекавши, поки в кухні не буде нікого, швиденько зліз додолу й потихеньку ви-

йшов надвір. Там я обтрусив з себе павутиння і вернувся до хати забруднений не більше, ніж звичайно.

Я вирішив зробити таємницю з своїх одвідин горища, тим більше, що тьотя не хотіла б, щоб я рився в тій корзині. Це рішення поставило мене, правда, в не дуже зручне положення, в якому доводилося брехати. Але провалля було недалеко, і можна було валити все на нього.

Після того, кожного літа, поки ми жили в Варківцях, я не раз робив свої потаємні вилазки на горище. Вони ставали дедалі частіші по мірі того, як я ставав грамотнішим. Я дедалі глибше розкопував корзину, і знахідки мої ставали чимраз цікавіші.

Мене не цікавили більші й менші брошури в корзині, бо в них не було малюнків. Але на самому дні знайшлося кілька книг. З них дві були в гарних оправах, з малюнками, власне портретами авторів. Вони й привернули до себе мою увагу найбільше. Я розкопав їх у різні часи. Найперше я відкрив ту, що називалася «Чтець декламаторъ». В ній були вірші. Деякі з них я знов, бо ми вчили їх у школі. Але були й такі, яких я не знов. Наприклад: «Отръчемся отъ старого мѣра, отряжнѣмъ его пражъ съ нашихъ ногъ».

Справжнім відкриттям для мене була друга, подібна до першої оформленням, але цілком відмінна від усіх книжок, які мені доти доводилося бачити. Її назва була «Розвага».

Ось я розкриваю її вперше і бачу мініятюрний портрет чоловіка в шапці й кожусі, пожожого й водночас не похожого на варківських козаків. Йому десь так із сорок років. Чималі обвислі вуса. Високе чоло. Великі всепроникливі, всерозуміючі очі.

Під портретом вірш: «Розрита могила».

Дивно! Чому так? Чому не «Разрытая могила», як у всіх інших книжках? Та їх зовсім нема в цій книжці. Нема також яті, фіти (ѳ), іжици (ѵ), твердих знаків. Натомість є кілька небачених літер. Як їх вимовляти?

Читаю далі:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За-що тебе сплюндровали *),
За-що, мамо, гинеш?

О, я вже бачу, як це треба читати. Вертаюся до заголовка «Розрита могила», ще раз перечитую його. О, це легко! Треба тільки читати і як ї. А ну ж ще раз про той світ тихий:

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!

*) Старим правописом.

Зупиняюсь. Україно? Ні, мабуть — не зовсім так. І з двома крапочками над ним мабуть не помилка, я натикаюсь на цю літеру раз-у-раз. Як же її вимовляти?

Побачу далі. І далі листаю книжку:

Ніч похмура над містом стойть.

Стойть. Не «стоитъ», а стойть. Ось воно що! У цій книжці не так, як нас учат у школі. Не так, як говорив Сур, телеграфіст Плоткін, колійний майстер Грібов.

Не так, як говорить тьотя, як говорить батько до неї або до доктора Лебова, коли той приїздить раз або два на рік інспектувати варківський медичний пункт у нашій хаті над ставком.

У цій книжці стойть так, як говорять мої товариші на ставку й під горою. Як скандують образливі вірші хлопчаки, котрі не люблять паничів. Як співають варківські дівчата. Як дід Насик розповідає свою зворушливу історію бідолашної Красної Дівиці, відданої на потраву лютому Цареві-Змію, щоб не хапав людей. За неї заступається святий Георгій Побідоносець і своїм мечем одна за одною відрубує голови стоголовій потворі.

Так само говорила до мене тьотя Гапочка. Так само говорить бабуся, тьотина мама, хоч і трошки чудно, не зовсім так, як у Варківцях. Так може говорити й тьотя, я знаю, тільки вона чомусь уникає так говорити. І так говорить мій батько до баби Насички та до своїх пацієнтів, — обмотаних хустками бабусь, молодиць у єдвабних очіпках, статечних чоловіків, несміливомовчазних хлопчиків і дівчаток. Ось вони входять до батькової приймальні, а водночас і кухні, здіймають шапки, якщо вони мужеська пола, одвішують церемонний уклін і церемонно зачинають свою скаргу на болячки, виразки, біль у поперекові тощо не ними заведеною ввічливою формулою:

— Оце прийшла до вашої милости з ногою ...

Так говорили й Каїн і Авель, як стояло на афіші, хоч насправді їх звали Антін і Калістрат. Вони були рідні брати і посварилися на смерть за батьківську землю в тій «кумедії», як казали в Варківцях, що приїхала була звідкілясь і дала свою виставу у величезній клуні багатого козака Пиндича, на Зарудці, по той бік ставка.

То була незабутня, чудесна кумедія. Вся клуня переживала сварку навіжених братів. Усі глядачі і я з ними сміялися й плачали не раз на протязі дії і всі, як один, здригнулися з жаху, коли Калістрат убив Антона. Ще з самого початку, як тільки розсунулася завіса, я дивувався, захоплювався й не міг зрозуміти, звідки в клуні взялася сільська вулиця, хати й небо. Чи вони прорубали задню стіну клуні? А після перерви село й вулиця зникли, неначе їх вітром змелю, і то вже була середина хати. Як вона вибудувалася так скоро?

То не була, я думаю, манá, як сказала, вжажнувшись і хрестячись, баба Насичка, що сиділа поруч зі мною. Я був схильніший думати, що то була тільки чудасія, як вигукнув, побачивши переміну сцени, дід Насик, ще й тюкнув. Він теж був там, у тій клуні.

І я так залюбки говорю, і я вже знаю, як треба читати «стоїть» і як треба вимовляти «Україна», тобто тихий світ, милий край, що гине за віщось, за віщось сплюндрований.

А ну ж, що там далі?

Ніч безока над містом стоїть.
Візники, пішоходи, майдан . . .
Дрібно сіється дощ. Хлюпотить.
Світло гасне і знов миготить
Крізь туман.*)

Бачу, ясно, яскраво бачу. Я ще ніколи не жив у великому місті і тільки раз побував у Києві з батьком, коли він щойно приїхав був з війни. Але то було весною. Тепер там холодна, мокра осінь. Ніч.

Попід стінню мов тінь я снуюсь,
Наче злодій скрадаюсь у тьмі,
Ока людського, світла боюсь,
Бо я раб,
І ганебно хилюсь
У ярмі.

Це так, як я хилюсь перед моїм батьком. Як покірні воли хилять свої шії в ярмі.

І ось чуються звуки. Десь грає скрипка. А я . . .

Уночі під дощем,
Загорнувшись плащем,
Я ловлю, я хапаю ті згуки,**)
А вони все ростуть,
Мое серденько рвуть
І клубочутися в нім,
Як гадюки.

Боже, як мені жаль того чоловіка й самого себе! З очей моїх ринуть струмені сліз, і літери розпливаються крізь ту воду, але я читаю:

Скрипонько-зрадонько,
Люба принадонько,
Тихо, помаленьку грай.
Серця самотнього, серця скорботного
Вкрай не вражай.

*) З поезій Миколи Вороного.

**) В оригіналі — через «г».

Може поет і не хотів того, але мое серце вражене вкрай. Я сиджу над розкритою книжкою в самоті напівтемного горища, плачу і думаю, що як виросту, то неодмінно навчуся грati на скрипці, щоб люди, слухаючи, плакали й веселились, як веселяться вони на весілях, на яких я вже побував у Варківцях, де грає до танців скрипка і бубон вибиває веселий такт.

Після цього, облегшений щойно пролитою зливою сліз, я перегортаю книжку далі. І ось ще інший вірш:

Аристотель мудрець Олександра навчав
І такий йому вірш у альбом написав:
«Більш ніж меч і огонь і стріла і коса
Небезпечне оружje жіноча краса... » *)

Ага, я знаю, що таке — жіноча краса. Це така непоборна краса, як у нашої тьоті.

І читаючи далі про те, як красуня осідлала чоловіка, я, несподівано для самого себе, уявляю собі тьотю верхи на моєму батькові. Вона підганяє його лозинкою, а він гарцює, мов баский огир.

Кумедна думка! Я такого ніколи не бачив. Але мені здається, що коли б тільки вона моргнула, він би негайно покірно піdstавив свою спину. А потім ще й вистрибував би, як наш вороний жеребчик, коли його, щоб не застоявся, виводжувано з стайні.

А я? Чи вистрибував би? Коли б, скажім, Варка, молодша Маркова сестра, з якою я граюся над ставком, осідлала мене? Смішне питання! Але, подумавши трохи довше, я вже не був певний, чи не вистрибував би. І вже якесь невиразне передчуття починало ворушитися в мені, дев'ятирічному хлопчакові, і воно казало мені й нашптувало, хоч я й не хотів тому йняти віри, що й я вистрибуватиму, коли прийде мій час.

Я закриваю книжку, кладу її знов у її таємний сковок, на сам спід, і засипаю паперами, затираючи свої сліди. Тоді крадъкома вислизаю вниз. Я дуже голодний.

— Де тебе носило так довго? — питает тьотя. — Ми вже давно пообідали.

— У проваллі, — кажу я, не дивлячись їй у вічі. Бабуся вже насипає мені борщу в тарілку.

Так стара корзина навчила мене чогось зовсім несподіваного, але захоплююче гарного. Такого не навчають у школі. Такі книжки ховають на дно старої корзини в найтемнішому кутку на гориці, ще й присипають паперовим мотлохом. Відчуваю, що це не дурно, що це — велика таємниця. Це моя таємниця, але й ще чиясь. Це — тьотина таємниця. І я присягаюся сам собі, що ніколи її не зраджу.

*) Початок «Притчі про красу» Івана Франка.

Тільки одній людині в цілому світі, Семенові Пулинцеві, м'emu сусідові по шкільній лавці й вірному другові, під страшною присягою берегти її свято, я довірю її, та й то тільки частково. Я не розповідаю йому про книжку «Розвага» і де вона є, але пишу для нього вивчені на пам'ять вірші про мілій край Україну, про скрипоньку й про жіночу красу. За одну тільки лекцію навчаю я його нової, легкої грамоти і ми розпочинаємо між собою таємне листування нашою мовою, пишучи про що тільки нам наверзеться. Наші коверти, роблені власними руками з розлінійованого «в три косих» аркуша, вирваного з шкільногого зошита, ми запечатуємо хлібним м'якушем замість сургуча й адресуємо:

Й. В. Б.

Ім'я і прізвище.

Й. В. Б. треба читати: «Його Високо Благородію». Це вже я запровадив таку моду, кажучи, що так усі адресують листи.

Поступово, за кілька разів, я прочитав ту «Розвагу» всю, від палітурки до палітурки, і майже все переказав своїми словами Семенові.

На цьому й обірвалося мое знайомство з скарбами старої корзини в Варківцях. Потім ми переїхали за вже відомих читачеві обставин у Петрівці, де віщано білизну в дощ у пожежній повітці. Не лазив я на горище й у найнятій хаті в Драбатині. І потроху я став забувати про ту корзину.

У хуторі Ланському вже не було ні пожежної, ні якої іншої повітки в шкільному дворі, і розвіщувати білизну на горищі в дощ доручалося мені, як дорослішому. Горище там було велике й порожнє, але одного разу я випадково виявив, що вона стоїть за димарем, знайома стара корзина. Навколо вже не було ні парасольки, ні калош, ні черевиків, ні давнього мотлоху, а тільки сама вона, моя стара добра приятелька.

Я не роздумував, як і чому вона опинилася там. Я тільки зрадів їй. Я підійшов до неї, здійняв її одіране віко, вже добре запорошене осілою за сім років курявою, й почав оглядати старих друзів. Вони всі були там. І тоді мені попалася на очі брошурка, яка того дня перевернула мій юнацький світогляд.

Я не помітив її свого часу в Варківцях тільки тому, що в ній не було ніяких ілюстрацій і назва її нічого мені не промовляла. Її брошуркою можна було б назвати хіба з натяжкою. Було то те, що англійською мовою звуться *folder*, «складанка», як перекласти, тобто складений удвое аркуш паперу, що в такому вигляді має чотири сторінки. Сторінки цієї складанки були формату вісімки. Перша сторінка була титульна, з назвою вгорі чималими літерами з двох слів і з цифрою 1905 внизу сторінки,*)

*) 1905 — рік першої російської революції, коли з'явилася була можливість видавати друковане слово без цензури.

меншим шрифтом. Останні три сторінки були густо задруковані дрібними літерами.

Її назва була — «Свобода совісті», російською мовою.

Я прочитав її. Написана вона була популярно, легко зрозумілою мовою, але я вичитав у ній такі нечувані думки, такі нові для мене, що я перечитав її вдруге і втретє, а потім довго сидів на корзині, роздумуючи.

Я довідався з неї, що не тільки я сумніваюся в Божому існуванні, а є й було у всі часи й серед усіх народів багато людей, які думали, що світ постав і існує без ніякого втручання Вишої Сили. Такі люди зовсім не були якісь виродки чи потвори, як те я вже починав був думати про себе. В складанці наводилося імена давньогрецьких філософів, що заперечували існування богів і надприродних сил, загадувалося Вольтера, Спінозу й інших філософів-вільнодумців новітніх часів. Вільнодумці, як запевняла брошурка, були такі ж самі нормальні люди, як і всі інші. Серед них могли бути добрі або злі, милосердні або жорстокі, моральні або неморальні люди, однаково, як і серед тих, хто вірять у Бога або удають, що вірять.

Тільки становище цих людей у сучасному російському суспільстві за існуючих законів, що вимагали від кожного йожної приналежності до однієї з визнаних релігій, бувало часто нестерпне й понизливе, коли вони бували змушувані брехати, подаючи за себе анкетні дані, або піддаючи себе й своїх дітей різним релігійним церемоніям, як вінчання, хрещення тощо, у святість яких вони не могли вірити.

Наприкінці складанка закликала всіх, кому дорога свобода людини, віруючих і невіруючих підданців Російської Імперії, дотрагатися встановлення в Росії повної свободи совісти для віруючих і невіруючих, запровадження цивільної реєстрації шлюбів, смертей і народжень для тих, хто визнають себе вільнодумцями, і зрівняння їх в усіх правах нарівні з визнавцями тієї чи іншої релігії.

Того разу я злазив з горища зовсім іншою людиною, ніж та, що всього годину перед тим бралася по драбині нагору туди, вішати білизну. Того вечора, лягаючи спати, я вперше, скільки себе пам'ятав, не перехрестив подушки й не перехрестився сам. Молитов я вже й так давно не читав.

Микола, мій брат, що спав зі мною разом ув одному розкладному ліжкові взимку, бо другого не було, а на підлозі спати, як це звичайно робилося влітку, було холодно в цю пору року, — він, мабуть, і не помітив ніякої зміни в мені. Його не цікавили справи, що виходили поза практичні інтереси.

Того вечора я ще не був вільнодумцем у повному сенсі того слова. Але думка моя, звільнена з пут, що до того дня оковували її, почала інтенсивно працювати, оцінюючи й переоцінюючи

мої переконання. І незабаром я побачив себе, свого батька, мої взаємні з ним і з іншими людьми — у зовсім іншому, новому світлі.

Здавалося, навколо мене поволі розвалювалися невидимі стіни тісної тюрми, в якій я просидів усе своє життя, і я виходив на широку волю. Я ставав новою людиною, що починала дивитися на світ новими очима. Я починав вірити в себе і в свої сили і сміливо дивитися в своє майбутнє.

IV

На цьому місці, я думаю, мені слід ще раз, на короткий час бодай, вернутися до Петрівць, де відбулася одна важлива подія, розповідь про яку, я надіюсь, хоч у якісь мірі допоможе мені виправити досить покручену історію моєї родини.

Шлюборозлучна справа моого батька довгенько пролежала в духовному суді Полтавської єпархіальної консисторії, що відала цими справами православної людности. Три рази призначалася її розгляд, але одна з сторін, — моя мама, — ніколи не приїздила за викликом на суд. Нарешті, вже заочно, її визнано було винною в порушенні шлюбної вірності, і мій батько дістав право одружуватися вдруге. Моя мати, як винна сторона, була позбавлена такого права. На неї накладено було так звану епітемію на 10 років, тобто кару покаяння. Протягом цього терміну щороку на сповідях вона повинна була каютися в гріхові перелюбства. Вона була релігійна людина, як я довідався пізніше, і ця кара мусіла завдавати їй чимало моральних тортур. Вона також прирікала її на життя з чоловіком, якого вона любила, в якомусь законом не визнаному й не зареєстрованому шлюбі, що був негожий і сороміцький в очах тодішнього суспільства.

Незабаром після того, як батько виграв цю свою справу, пішли чутки в Драбатині, що фельдшер у Варківцях збирається повінчатися з учителькою, що донедавна ще працювала в тому ж селі. Коли це дійшло до доктора Лебова, він написавувічливого листа до панни Тарасевич, учительки в селі Петрівці, з пильним проханням зайти до нього в кабінет за першої ж народи її приїзду до міста.

Доктор Лебов був старий лікар, найстарший становищем доктор у місті, дуже шанований і люблений у Драбатині й його околицях, і вона думала, що він хотів поговорити з нею про заходи запобігання поширенню епідемічних хвороб серед учнів або про щось до того подібне.

Коли вона сіла на його запрошення в крісло перед його столом, доктор Лебов, після коротенької розмови про те, про се і про ніщо, запитав її, дивлячись їй просто в вічі крізь свої окуляри в золотій оправі:

— Пробачте мені, що я запитаю вас про це, панно Тарасевич, але я хотів би знати: чи правда те, що ви ніби збираєтесь вийти заміж за фельдшера у Варківцях, пана Сагая?

Вона почевоніла.

— Ах, це? Так. Це така приватна особиста справа, що я здивована, докторе ...

— Ну, ну, панно Тарасевич, — перебив її старий. — Тому ж то я й просив вас на початку пробачити мені. Але я лікар, як ви знаєте, і мій лікарський обов'язок велить мені попередити вас ...

— Попередити, докторе? Про що?

— О, не будьте такі нетерплячі, панно Тарасевич, прошу вас. Повірте мені, що я дію в найкращих ваших інтересах. Чи ви ... Чи він розповідав вам, що його здоров'я ... не зовсім у порядку?

— Так, я знаю. В нього є нервова недуга, він казав мені. Алеж ...

— Одну хвилиночку, прошу вас, — перервав він її знов. — Я був його лікарем, я лікував його.

— Ну, і-і ... що ж?

Доктор Лебов глянув на неї. Вона червоніла, видимо почуючи себе ніяково.

— Його недуга невилікувальна.

Вона спустила додолу очі.

— Послухайте мене, панно Тарасевич. Ви молода і вродлива дівчина, дуже вродлива, я б сказав ...

Вона протестуюче глянула на нього.

— Не дивіться на мене з таким докором. Я старий чоловік і я кажу правду. Ви не можете знайти щастя в шлюбі з ним. Його майбутнє моторошне.

— Яке ж воно? — запитала вона, ледве спроможна ворушити губами, майже пошепки.

— Поступове, але невинне паралізування тіла. І в остаточному наслідку — божевілля.

Настало могильна павза.

— Як називається його недуга, прошу вас, докторе? — спітала вона нарешті, видимо силуючи себе говорити, все ще з спущеними додолу очима.

— Це є одинока річ, якої я не можу вам сказати, на превеликий жаль. Моя професійна етика забороняє мені розповідати про таємниці моїх пацієнтів. Але ви не можете мати з ним дітей. Коли б вони знайшлися, вони будуть психічно й фізично хворі з народження і, якщо не помрутъ рано, то стануть горем для своєї матері і тятарем для суспільства. Ні одна жінка в світі не може бути щаслива в шлюбі, не маючи дітей, або маючи неповноцінні діти.

Вона сиділа, не рухаючись. Доктор вів далі:

— Послухайте мене, прошу вас. Облиште вашу думку про одруження з ним. Ви молода особа. Одного дня ви напевне зустрінете іншого чоловіка, вартого вашої до його прив'язаності й любові, якому ви зможете сміло довірити ваше майбутнє.

Доктор ще кілька хвилин говорив усе в тому ж самому дусі. Потім він замовк, думаючи, що виклав усе, що тільки міг, і що справа вже цілком ясна.

Коли він скінчив, вона вже була цілком спокійна, обличчя її було нормальної барви, її збентеження минуло. Рішучість прозирається з її впевненого погляду, і докторові досить було тільки раз глянути на неї, щоб знати, що вона вже зважилася. Але він ніколи не ждав того, що вона йому сказала:

— Дякую вам, докторе Лебов, ви зробили те, що було найкраще на вашу думку. Ваш намір був цілякетний. Ви цілком переконали мене. Я виходжу заміж за фельдшера, Нестора Павловича Сагая.

Доктор зробив нестримний рух, різко вихилившись уперед у своєму фотелі.

— Так, ви переконали мене, що мій шлюб буде саме того роду, якого я бажаю. Я не маю найменшої охоти мати своїх власних дітей, бо діти в мене вже є. Це — два покинуті хлопчики з його першого шлюбу. Якщо майбутнє їхнього батька справді таке похмуре, як ви його змалювали, тоді страшне майбутнє чекає на дітей, якщо... якщо я не вийду заміж за їхнього батька й не врятую їх. У противному разі з них, цілком певно, вийдуть пониженні в зародку людські істоти. Він уже досі позатуркував би їх, коли б не я. Він катує їх, — знаєте? Я не можу його дуже обвинувачувати за це, бо я знаю, що це тільки наслідок його власних страждань. Люди розповідають мені, що він був чудовою людиною і добрим батьком, коли був здоровий.

Вона помовчала. Доктор теж не вимовив ні слова.

— Ось яка мета моого майбутнього шлюбу: я хочу стати їхньою матір'ю не тільки фактично, як я є нею тепер, але й по праву, перед законом. Я не хочу, щоб друга жінка, якій трапилося стати їхньою матір'ю фізично, щоб вона з'явилась одного дня й заявила про свої права на їх, на дітей, яких я виховую, як тільки я спроможна найкраще.

Вона помовчала знов, дивлячись кудись, немов бачуши в далекині якийсь інший світ. Доктор не ворушився.

— А ви ж знаєте, докторе, що земля приречена вмерти колись у кінці, коли сонце випромінить усю свою енергію, через кілька наступних епох. І людська раса тоді вимре. Це неминуче. Чому б же я, як думаюча істота, мусіла бути так нерозумна, щоб давати життя своїм власним дітям, щоб мое потомство було засуджене на жахливі муки під час останніх віків існування землі?

Вона значущо глянула на доктора, але побачивши на його

обличчі тільки крайнє здивування, продовжувала, вже іншим тоном:

— То правда, це майбутнє ще дуже далеке. Але ж воно *неминуче*. Наука ні на крихту не має сумнівів щодо цього. Тож чи не буде справді мудро й шляхетно допомогти двом покинутим дітям стати на власні ноги, якщо в якоїсь жінки є материнські почуття?

Вона підвелаась. Очі її сяяли.

— Прощавайте, докторе. Дякую вам широ!

Доктор все ще був позбавлений дару слова, коли вона простягла йому руку для короткого потиску й повернулася до дверей. Зоставшись знов сам у своєму кабінеті, він, нарешті, здобувся на мову:

— Що за несуспітні речі, — майже простогнав він і з сумом обвів очима кабінет. Він навіть смикнув себе за вуса, немов щоб пересвідчитися, чи не спить він, часом. Потім, неначе бажаючи переконати себе ще раз, пробурмотів:

— Дурниці, чисті дурниці! — і підводячись з крісла, несхвально похитав головою. Він трохи постояв, роздумуючи. Тоді враз ляскнув себе долонею по лобі:

— А-а, пригадую. Я десь читав це варнякання про ще один, уже науковий кінець світу. Це *толстовщина!* Ай-яй-яй! Мудрий був чоловік, а яку дурницю бовкнув! От як часом талановитий і впливовий, з найкращими намірами чоловік може завдати незліченного лиха. Та ще й кому? Своїм же палким прихильникам і поклонникам. А-а, — простогнав доктор. — А все через свої нестримні висловлювання, через оту свою пристрасть повчати!

Старий доктор не помилився. Щось дуже подібне до того «варнякання» можна було прочитати в моралістичних еляборатах старіючого графа Лева Толстого. Він помер усього з пару років перед тим, але лишив по собі тривалий вплив на уми багатьох російських читачів.

Ось так воно й сталося, що одного ранку в Петрівцях, коли тьоті вже зо два дні десь не було, бабуся дала мені в руки кошик і гроші й звеліла сходити до Городища й купити там у «марнопольці», як вона сказала, пляшку горілки.

То було з усіх поглядів не звичайне доручення. Поперше, ніколи доти в бабусі не було грошей, крім хіба кількох мідяків на свічку в церкві та на милостиню старцям на паперті. Але й то бувало рідко. Подруге, горілки в нас не пили й не тримали в хаті. Тільки на уставленому папушниками та іншими великомінами печивами й стравами святковому столі, як і на Різдво, з'являлося кілька пляшок з різними винами, а серед них бліла й пляшка казенної горілки, та й те тільки про людей.

Дивуючись, яка б то могла бути оказія, я рушив у подорож.

Навпростець було до Городища значно близчче. Стежка йшла

долиною, повз луг. Було це десь так чи не в серпні, луг був сухий, і ніщо не розважало мене дорогою, крім моїх власних думок.

Під Городищем якраз будувалося новий залізничний міст через Гнилу Виржицю, і я довгенько простояв там, захоплений видовищем людського мурашника, в якому кипіла спорудна праця. Мою увагу найбільше притягала парова баба, що, пихкаючи, підіймала по рейках угому важенну чавунну довбню, яка потім, зірвавшись, з гуком убивала в дно річки товсту паль. Ряд уже вбитих паль стирчав у дні Гнилої Виржиці, і теслярі, мов мурашки, снували по риштованнях між ними, стукаючи молотками, тешучи сокирами тощо. Стояв збудливий робочий гук. Усе було незвичайне й захоплююче.

Довгенько так потривало, коли це, опівдні, мабуть, парова баба пронизливо засвистала і все, мов на помах чарівної палички, стало, припинивши працю на обід. І добре, що так сталося, бо я був би простояв там до вечора, коли вже й монополька закрилася б і довелося б іти додому з порожнім кошиком.

А так я сходив у Городище і знайшов монопольку. Вона була майже навпроти церкви, з зеленою вивіскою, по якій, під двоголовим орлом, чорними літерами стояло:

МОНОПОЛЬНАЯ ПРОДАЖА КАЗЕННАГО ВИНА

Напис той здавався мені загадковим, бо в монопольці продавалася тільки горілка. Крізь кватирку в загратованому вікні я купив свою пляшку, поклав у кошик і пішов додому. Але навпроти мосту, де вже гупала баба, як став, так і простояв, мов заворожений, майже до вечора, поки знов пронизливий свисток не сповістив про кінець робочого дня.

Я прийшов додому вже пізно, майже зовсім поночі, але в дворі побачив батькову бричку і витяженого з неї нашого вороного жеребчика. Батькові відвідини ніколи не викликали в мені радісних почуттів, тож, похопившись і намагаючись ступати якомога тихше, я з коридора повернув праворуч, до кухні. Бабуся була там.

— А де-сь так довго швендяєв, штурпаку ти їден? — привітала вона мене з докором і радістю водночас, що я таки притеleпався нарещті.

— А тъотя дома? — запитав я замість відповіді.

— Вдома. Але вона вже тобі мама, сьогодні вони звінчалися в Драбатині.

Ага, он чого мене посилали по горілку, — подумав я. Проте ні гостей, ні відвідувачів не було. У тъотініх кімнатах теж було тихо. Ніхто звідти не виходив, і я цьому був широ радий.

Роздумуючи про те, як же воно тепер буде, я подався до клясної кімнати, де ми спали з братом на маті, а бабуся на своїй розклад-

дущі, бо ще був час літніх вакацій. Мій брат сидів там тихесенько, як мишка. Ми мали з ним нараду пошепки й прийшли до одноголосної думки, що мало б бути добре, бо тепер уже тъотя нас не покине й не відішло до батька.

На другий день теж не було ні відвідувачів, ні весілля, тож горілка, мабуть, ні нашо не придалася. Вже пізненсько вранці увійшов до нас у клясне приміщення батько, одягнений по-святковому, хоч то був і будній день, чепурно підстрижений і з гарно підрізаною борідкою, як на портретах Миколи II, що він її запустив, поки ми жили в Петрівцях. Він звелів нам чисто вмислися й поодягатися в наші святкові вбрання, а тоді піти до тъотя в кімнату, поцілувати її в руку і проказати таке:

— Поздоровляємо нашу дорогу маму з законним шлюбом.

То було трудно, назвати її вперше мамою. Якось не повертається язик. І ми не здолали доказати батькову формулу до кінця. Ми насили спромоглися видавити з себе занепалими голосами:

— Поздоровляємо нашу маму...

Далі в нас не стало духу.

Вона не виглядала святково, напівлежачи в кутку старої канапки в своєму ясноблакитному пеньюарі й тюрбаном пов'язаній, того ж кольору хустці. Рука її лежала на поручні канапки й була холодна і мов нежива. Ми ніколи доти не цілували її в руку. Вона не дивилася на нас. Лице її було відвернуте вбік під час усієї цієї церемонії, воно було втомлене, з слідами недавніх сліз, очі були трохи запухлі, губи кривилися гидливо. Ми раді були негайно вийти з її кімнати, й увесь той день лишився в моїй пам'яті з почуттям чогось навіки втраченого.

Чи була її неприємна та вся затіянна батьком процедура з цілуванням руки? Чи може мучив її пізній жаль за своїм вільним дівоцтвом? Чи не жалкувала вона гірко про свій безповоротний крок після нелюбого, мабуть, досвіду першої шлюбної ночі?

Того я не міг знати.

Незабаром настали зміни. Ми переїхали назад у Варківці, до школи під горою, де вже став мешкати й батько. Я успішно склав іспит і вступив до городської школи в Драбатині і став жити під час шкільного року на Заріччі. Батько продав чорного жеребчика, бо тъотя, тобто мама відтепер, боялася баских коней, і купив молоду, щойно об'їдждену, сіру-в-яблуках, плоху лошицю Машку.

Але тъотя, що її ми поволі звикали кликати мамою, лишилася та сама. Толстой чи не Толстой, вона була мрійниця, її думки були далекі від життєвої дійсності. Увесь свій вільний час вона проводила за книжкою. Вона не цікавилася вишиванням чи плетінням, як інші жінки. Проте вона любила рушники, вишиті в українському стилі, і навішала багато їх навколо картина у її двох охайніх кімнатах, які вона прибирала майже щодня, не дозволяючи їй порошині сісти на речі навколо неї. Другим улюбленим

леним заняттям її було варити влітку варення, і вона мала їх кільканадцять сортів у буфеті, бо любила частувати гостей чаєм і варенням на їх вибір.

Її поривання були такі ж чисті, як і її звички. Вона ненавиділа нечесність, недбалство, облудність і брехливість. Вона була доночка бідної вдови, що заробляла собі на життя важкою фізичною працею в тому маленькому містечку Ямполі, де її дочка, Докія, виросла. Але, дивним чином, панна Тарасевич, бідна вчителька сільської початкової школи, мала в своїх звичках дещо з упередженням багатого російського великопанства. Вона, мабуть, на була цього, зачитуючись російською літературою, що в більшій своїй частині була літературою байдикуючої знаті, погірдливої до фізичної праці.

Так одного разу, тільки почавши вчителювати, коли її мама ще не жила з нею, вона просиділа два дні майже без краплині води в хаті, бо стара сторожка (прибиральниця) була ті два дні відсутня. Її здавалося негожим для вчительки витягти відро води з криниці навпроти школи по той бік дороги. Вона б це радо зробила сама, але коли б була певна, що її ніхто не бачить.

Також на її думку було нижче гідності освіченої людини брати участь у купівлі й продажу заради прибутку. «Гендляр», — слово, яке вона прикладала до купців і крамарів, — було лайливе в її мові.

Вона розуміла мене краще за батька й намагалася бути справедливою до мене. Одного разу я загубив черевики, — подія цілком незбагненна для моого батька, хоч вона й була зовсім проста. Черевики були новісінькі, і я взув їх тільки того дня, коли мав складати перший письмовий іспит до драбатинської городської школи. День був хмарний, і коли я вже йшов після іспиту додому, сім кілометрів від міста, пустився дощ. З найпохвалнішим наміром зберегти їх, я роззувся, зв'язав докупи шнурки і, підчепивши пальцем, поніс. Два рази доводилося мені сідати під вербами край дороги, перечікувати рясний дощ. Тоді я клав черевики поперуч із собою.

Моя голова була повна думок, у мені ще буяло іспитове збудження й уява моя знов і знов малювала переді мною видиво великого шкільного двору вранці, перед іспитом, повного гамірливої біганини нестримних міських хлопчаків. Відмінні від них своїм доморобним одягом, сором'язливо-nezgrabni селянські хлопці тулилися попід парканами, боязко поглядаючи на бешкетливих паничів, раді, що ті не звертають на них уваги. Тільки якось миршава пані в облізлій горжетці погордливо розглядала скромних синів землі, тримаючи за руку своє паненя, і пашекувала на цілій двір, нарікаючи на «странные порядки», що вже до городської школи допускають «кухаркиных детей».

Пересиджуючи рясний дощ під густою вербою, що лопотів по

її листі, я знов ненавидів гідку зарозумілу міщенку і знову бажав, щоб її сопливе паненя провалилося на іспитах.

Тим часом дощ перестав і я рушив далі, перевалив через горб і спустився в долину, де було озерце з рідкими кущами верболозу. В кущах метушилися пташки, поміж кущами, ледве вистромивши носа з води, клопітливо плавали щурі, і я довго спостерігав це водяне життя, забувши про іспит.

Тільки дійшовши до березняка під Варківцями, згадав я про дім і про черевики, глянув на руки і похолов, побачивши, що вони порожні.

Перелякано побіг я з усієї сили назад, аж до верб, бо пригадував собі, що під ними я клав черевики на землю. Та їх ніде не було, хтось підібрав їх.

Приплентавшись босий додому, я боявся попадатися на очі батькам, але вони чекали на мене. Ім кортіло знати, як випав мій іспит. Моя дурна втрата була негайно викрита.

Мій батько був просто спантелічений нею. Але «мама», як ми вже її називали, оглянула мене з співчуттям.

— Дай йому спокій, — сказала вона батькові, — він уже й так покараний.

— Але я неспроможний купувати йому черевики що божий день, — гнівно відказував їй батько.

— Це так. Але він це може походити в своїх старих черевиках, вони ще не зовсім погані. У кожному разі, ніяка кара йому не допоможе, я думаю. — Вона оглянула на мене знов і додала з зідханням:

— Він мрійник, знаєш. Він такий уродився і з цим уже нічого не вдієш. Може, — додала вона мрійливо, — може з нього виросте видатний чоловік, учений або мистець, хто зна. Вони здебільшого бувають мрійниками, ще дітками.

Батько не міг погодитися з цим. Я був дурень, розсява, і він міг чекати тільки мізерного майбутнього для мене.

Але «мама» вірила в протилежне цьому. Вона любила мене. Я думаю, що вона справді любила мене настільки, наскільки жінка може любити дитину, народжену іншою жінкою.

Вона пишалася моїми успіхами в науці. Я вчився відмінно без жадних поважних зусиль з мого боку. Виказуючи мені свою прихильність, навіть любов, — я б сказав, — вона намагалася віддавати мені по заслугі і часом буvalа досить сурова й вимоглива, коли, на її думку, я поводився не так, як слід би було. Але я відчував її справедливість і я любив її. Вона була справжня маті для мене. Так я почував.

Я знов, звичайно, що моя інша маті, моя маті через народження існувала десь. Але я майже ніколи не думав про неї. Я її майже не зінав, справді. Я не любив її. Вона була погана жінка, так я

був звик думати. Яка ж то була помилка, думав я, що я народаюся від неї, а не від такої чудової жінки, як Докія Петрівна, моя вчителька, моя вихователька і, з наказу долі, моя мати. І я навіть намагався не згадувати ніколи про мою справжню матір.

Але вона, моя природня мати, думала про мене, і одного дня, коли я був у другій класі гімназії, надійшов лист від неї на адресу драбатинської хлоп'ячої гімназії для мене, разом з грошовим переказом.

Своїм нерівним, непевним почерком учениці молодшої класи, так неподібним до чепурного почерку моєї мачухи, в якої округлі, дрібні, одна в одну літери нагадували рядок перлів, нанизаний на шовкову нитку, — моя мати поздоровляла мене і брата з приводу нашого вступу до гімназії, закликала нас учитися добре і прохала не забувати її й час від часу писати до неї. Гроші, два карбованці, були для нас, ми мали поділити їх порівну і витрачати на що нам тільки подобатиметься. Після багатьох поцілунків, вона закінчувала:

*Ваша любляча
Мати.*

Її адреса була: Любгород, на Полтавщині, Міська лікарня.

Я був збентежений тим листом і не знав, що робити, надто з грішми. То були погані, безпутні гроші. Так само безпутні, як і її лисиця та сильні парфуми за її останніх неприємних відвідин. Так я думав.

Але мій брат, що був тоді в першій класі гімназії, сказав мені:

— Мені байдуже, що ти зробиш із своєю половиною грошей, але я хочу мати свою половину.

Як тільки він дістав свого карбованця, він негайно підійшов до прилавку, на якому кондиторська Кучеренка пропонувала на продаж сандвічі, булочки й тістечка в буфетній кімнаті нашої школи під час великої перерви. Там він купив собі з пару тістечок, а також і кілька тягучок.

Вони завжди були недосяжною мрією для нас, бо нам рідко давано гроші, тобто, звичайно, дрібні гроші, точніше висловлюючись, на наші розваги. Отож, коли траплялося, що якась срібна монетка або й дві діставалися нам до рук, наш шлях неодмінно пролягав до Кучеренкової кондиторської з її чудесними пахощами і з спокусливим видовищем великого вибору різних солодощів. Я понад усе любив м'які тягучки, що були по копійці штука, та тістечка «з заварним кремом», як вони звалися. Ті були по три копійки штука.

Коли я побачив, як мій брат розкошує тими чудовими ласощами, густа слини повінно залила мій безпутній рот, і всі мої чеснотливі наміри, як оком змігнути, потопилися в ній. Мої зі-

псуті ноги самі понесли мене до прилавку чи не вперше за весь час моого перебування в гімназії, бо нам давано щодня саморобні сандвічі з дому. I от я був уже там!

Навіть і сьогодні я пригадую собі неземну солодкість тих тістечок і тягучок! Вони були — сама мрія, що обернулася в дійсність.

Один карбованець складається з ста копійок. То не була велика сума грошей. Але й не мала. То була одна тридцята місячної платні моого батька й одна двадцять п'ята платні моєї мачухи. Селянський хлопець моого віку наймався до багатшого селянина «на строк» з весни й до Покрови, осіннього свята, готовий зі сходу й до заходу сонця робити все, що загадають, у полі, у дворі, чи в городі за одне доморобне вбраниння, пару чобіт, шітих сельським шевцем, і три карбованці готівкою. Він напевне вважав би ті три карбованці за солідні, важко зароблені гроші. Йому ніколи й на думку б не спало марнотратити їх на солодощі. А для мене й моого брата два карбованці могли значити добрий тиждень розкошування тістечками для кожного.

Коли ми йшли додому після нашого лукуллівського банкету коло Кучеренкового прилавку в той перший день нашого багатства, у моїй кишені ще брязкало кілька срібних і мідних монет, разом на суму до 80 копійок. Тепер, коли спокуса була вже позаду, мене роздирали муки каяття. Так само, я певний, почував би себе й кожен інший грішник на моєму місці.

— Знаєш що? — звернувся я до свого брата. — Мені байдуже, що ти зробиши із своїми грішами, але щодо мене, то вони мені не подобаються.

Ми стояли коло першого телеграфного стовпа по дорозі додому, що як завжди йшла здовж насипу залізниці, бо то був коротший і менше курний або грязький шлях.

Не кажучи більше ні слова, я ступнув до стовпа. Той стовп був відмінний від усіх інших, бо мав збоку підпору, через те що в цьому місці залізниця поверталася вбік. Коло тієї підпори я став на коліна, викопав неглибоку ямку кишеньковим ножем, поклав у ямку свої монети й засипав її землею.

Мій брат стояв поруч. Він не сказав нічого.

Мої думки довго не верталися до тих закопаних грошей. Алеж настав колись день, коли мені до зарізу стали потрібні гроші, бо мені треба було конче іхати на адресу, що її подала мені моя мати в її листі, про який я щойно розповів. Того дня я став знов на коліна коло знайомої підпори телеграфного стовпа й почав розкопувати свій сумнівної репутації, як я ще недавно думав, скарб, але він щез. Я копав і копав, але монети немов провалилися крізь землю, зовсім як зачаровані червінці у Гоголевих «Вечорах на хуторі під Диканькою». Якийсь чортяка вхопив їх!

Та, як облишти жарти, то хто міг би взяти їх? Й-право, я не знаю.

Однак сьогодні я пригадую собі моого брата, що стояв поруч, коли я закопував їх, і мені починає здаватися... Чи ж могло бути, що він...?

Ну, якщо він був той чортяка, то він був, справді, практичний дідько.

Я ніколи не відповів на той лист моєї мами. Не думаю також, щоб і брат будь-коли відписував їй. Вона була погана, безпутня мати і найкраще було викинути з голови геть усі думки про неї.

Проте ні до кого іншого, а тільки до неї проліг мій шлях одного дня, коли для мене не лишилося жадного іншого шляху. Того дня я пригадав собі її просту адресу. Я поїхав до неї без будь-яких готовань, зовсім її про те не попередивши. Я виїхав навіть без шматка хліба в кишені, бо був певний, що знайду харч і притулок у тому місці, де вона жила і де мені не доводилося ніколи бувати перед тим.

Бо, хоч-не-хоч, а вона була моя мати.

V

Все сталося несподівано. Події відбувалися одна за одною хутко й без жадної нарочитості, але так, наче хтось невидимий і неприсутній наперед давав їм свій суворий розклад.

Того дня я взяв на плечі вила й граблі й подався на луг — дві десятини, що їх батько орендував щороку — якраз унизу під горбом, як іти з нашої школи, в якій ми жили у хуторі Ланському. Моїм завданням було позгрібати висохле сіно в низокі копиці.

Я вже майже кінчав свою роботу, коли побачив, що батько іде вниз із горба у своїй бричці. Микола, найімовірніше, запріг Машку в неї. Батько іхав, очевидно, сюди, щоб оглянути мою роботу.

Коли він спинив бричку коло перших копиць, які я згромадив, лице його хмурилося. Він ще не сказав тоді нічого, а тільки заходився оглядати мою працю критичними, примруженими очима. Тоді він почав викладати знайдені хиби.

Все було зроблено погано. Покошено — нерівно, тут і там полищено надто високу стерню. Згрібання й згромаджування виконано недбало. Копиці були неохайні, нерівні, гидкі.

Як завжди, що довше він картав, то дужче розпалював свій гнів. І, як звичайно, від конкретних фактів він переходить загально до моїх безпутніх звичок. Я був кляте ледащо, я не го-

дився ні на що, я не здатний був нічогісінько зробити як слід. То була велика помилка, що мене послано до гімназії. Мене слід би було віддати в науку до шевця. Так, так, — до шевця. «Він би тебе навчив сукати дратву — своїм ременем!» То була б однією-одна наука, на яку я заслуговував. І він був би так і тільки так зробив зі мною, коли б не «мама». Приїхала тоді з курсів і зараз: — «До гімназії його, й до гімназії...»

Я стояв усього кілька кроків від брички, тримаючи в руках граблі. То було все те саме, раз-у-раз повторюване вже безліч разів, оте, що він тепер вигукував до мене. Я вже давно знов усе те напам'ять. Проте, як і завжди, воно мені не подобалося. Я відчував, як у мене палають вуха. Він зіпсував мій гарний настрій, у якому я перебував цілий ранок, працюючи з приемністю й найкраще, як я тільки міг.

— Іди сюди, ти, арештант! — вигукнув він. Далі малося бути биття, я знав. Я зробив два-три крохи до брички й спинився, все ще на відстані недосяжній для його кулака. Він пошукав очима по бричці. Він забув дома батіг! Його палиці теж не було на бричці.

— Дай сюди граблі! — прогарчав він.

Я подав йому граблі держалном уперед, не рушаючи з місця, на якому стояв. Він ухопив граблі й смикнув їх до себе, але вони не подавалися. Я тримав їх за другий кінець і не пускав з рук.

Він кинув збентежений погляд на мене. Нічого подібного не траплялося ніколи перед тим. Він звик бачити мене плохим і покірним. Він спробував ще раз сіпнути до себе граблі і знов без успіху. Я цупко тримався за свій кінець. По рішучому виразу моїх очей він міг бачити, що вперше за весь час я не піддавався йому. Після ще кількох гнівних спроб він облишив це.

— А-а-а, — процідив він крізь зціплені зуби, — я бачу. Ти вже убрався в силу і вже пробуєш підіймати свою руку на батька? До чого ж я дожив! Ни, так не буде. Я тебе прожену. Як шолудивого пса! — він потряс кулаком у повітря. — Більше не буде гімназії для тебе. Чекай, ти прийдеш додому! Думаеш, — я вже не маю на тебе управи? Гадаеш, — ти дужчий за всіх? Почекай, лишењь! Я попрошу старосту, щоб він тебе з десятськими взяв і відшмагав тебе привселюдно, перед усім селом, на скоді, за мене.

З цим він поїхав.

Я дивився йому вслід, аж поки бричка не зникла за обрієм на краю горба. Тоді я взяв свої граблі, підібрав з землі вила й улігся за одним із стіжків. У мене пропала всяка охота докінчувати мою роботу.

Я зінав, що я переступив того дня через важливий поріг у своєму житті. Більше вже не буде того биття.

Я не дуже вірив у можливість здійснення його загрози, дати мене відшмагати на сільському сході. Теоретично це було можливе, думав я, бо це було саме в дусі автократичного правління в країні, де батіг був одним з головних засобів забезпечувати послух підданців Його Царського Височества. Але я ніколи не чув, щоб таке сталося в Україні.

А щодо другої його загрози, — прогнати мене з дому, то я почував, що то було пусте нахваляння. «Мама» ніколи б не допустила до такої ганьби. Вона була дуже чутлива, я зінав, до таких речей, як винесення перед очі суспільства родинних скандалів.

Після досить довгого часу я підвівся й докінчив згromаджування стіжків найкраще, як я тільки міг. Тоді я сковав свій реманент під один із стіжків і подався до поблизького лісу, що простягався аж до самої річки.

Коли вже посуетеніло, я наблизився, обережно, до нашого шкільного двора. Надворі не видно було ні живої душі. Вікна були все ще темні; вони вважали, що було ще надто рано світити лямпи. Я крадькома прослизнув до нашого городу й вирвав з грядки дві зеленопері цибулини. Я був голодний. Із тим я подався до кухні.

Там бабуся докінчувала свою dennу працю.

— Дайте мені трохи хліба, бабусю, будь ласка, — попрохав я.

Маленька баба-яга повернулася всім своїм зігнутим тілом на мій голос. Її глибоко запалий беззубий рот усміхався під гакуватим носом. Її темні очі в сітці незліченних зморщок привітно мерехтили на вигляд мене. Це тривало якусь мить. Ралтом її усмішка щезла. Вона оглянула мене з дивною сумішшю задоволення й незадоволення разом.

— Що-сь там наброїв нинька? — зашепотіла вона до мене. — Батько приїхав з луків лихий, як пес. Я ще нігди не бачила його таким лютим.

— Бабусю, дайте мені трошки хліба, будь ласка, хутко, я мушу йти, — прохав я.

Вона почала краяти хліб для мене, шепочучи собі під ніс:

— Чому би-сь не зачав вже раз ся поводити, як належит? Йой, хлопче, надумав би-сь ліпше. Як ти сі гадаєш жити в тому Божому сьвіті, коли не хочеш нараз ся навчити робити все, як ся належит?

Вона бажала мені добра.

— То нічого, бабусю, все буде незабаром гаразд.

Вона дала мені добру лусту хліба, а до того ще й шматочок сала — дуже популярний харч в Україні — і я подався до стай-

ні, знов у гарному настрої, уминаючи на ходу хліб із салом і цибулею. Все було таке смачне!

Машка привітала мене радісним іржанням, вистромивши морду з стайні поверх низьких дверей. Я був у дуже дружніх стосунках з нею. Її купили були молодою лошицею і з того часу я майже невідлучно порав її. Одного разу вона дала мені дуже відчутний доказ того, що вона вважала мене за широго друга.

Сталося це одного дня на тому самому орендованому лузі, де я пас її на тій частині, яку мій батько призначив на пастовень. Він дав мені суворий наказ не пускати Машку на другу половину лугу, що була полищена на оставу. Машка паслася, спутана мотузяним путом, і мені легко було відгонити її від забороненого місця з досить уже високою травою, до якого вона раз-ураз наверталася. На пастовні вже майже не лишалося зовсім неспасеної трави і кожного разу, як я її завертав, вона виказувала мені своє незадоволення тим, що загрозливо підіймала вгору свою морду з оскаленими зубами й прищуленими вухами. Я відчував, що вона має повне право на обурення, алеж не міг я з'ясувати їй, що батько мене покарає, коли побачить, що оставу спасено за визначеню лінією. Якраз того дня я мав досить клопоту з нею, бо мусів завертати її майже раз за разом.

Нарешті одного разу, коли я завертав її, вона ще раз повернула до мене свою розгнівану голову, і в ту ж мить я дістав від неї удар, швидкий мов блискавка, копитом задньої ноги просто мені в живіт. Щастя мое, що то було влітку і вона не була підкована!

Я поточився кілька кроків назад і осів, з руками на животі, на низький бугор коло рову, що становив межу нашого лугу. Я не міг дихнути спершу, але це не тривало надто довго.

Протягом тих довгих секунд, поки я хотів і не міг дихнути, картини недавнього похорону Семена Дзюби пронеслися в моїй голові. Він був учень моєї кляси, син селянина з хутора Високий, по той бік Драбатина. Молодий жеребець, недавно куплений його батьком, ударив його в живіт заднім копитом, і за три дні хлопець помер від запалення очеревини. Ми, учні його кляси, всі йшли за його передчасною труною.

Коли я знов здобувся на дихання, то почав обмащувати свій живіт. Він болів, але не дуже. То, цілком певно, був тільки легенький удар, з Машчиної точки зору, розуміється; мабуть зовсім такий, як одного разу, я бачив, вона завдала своєму першому лошаті, коли воно було ще зовсім мале й дурне, а тому й поводилося неналежно.

Це було, коли на п'ятий день по народженні Машчиного першостка, я вперше вивів Машку з її стайні. Ворончик, що маєть вдався в свого палкого батька з так званого «злучного пункту» Драбатинського земства, непевно й нерівно дібав на своїх смі-

шних довгих ніжках за Машкою, а вона весь час пасла його очима і підбадьорювала час від часу легеньким іржанням.

Та ось ми вийшли (я кажу «вийшли», бо я сидів охляп на Машці) на невеликий вигін перед школою, навпроти якої стояв вітряк, і лоша побігло просто до цього чудернацького дерев'яного птаха, що стояв собі на одній нозі, розправивши свої непрухомі крила. Хто зна, що його манило до вітряка, але на Машчину думку, мабуть, це була недоречна цікавість, бо вона реагувала на неї крайнім збентеженням. Іржання її стало тривожне, воно набуло своєї повної сили й виразності. Можна було безпомилково почути в ньому таке:

— Куди ж ти біжиш, дурненьке ти сало! Вернися сюди, до мене! Вернися, кажу тобі, бо ще напорешся на стовпчика, або на колоду, або й ударишся головою об крило і покалічишся навіки.

А що іржання не помагало, то Машка кинулася до свого же-ребчика з таким самим поспіхом, з яким людська мати вихоплює свою нерозумну дитину з-під коліс авта посеред дороги, даючи йому на бігу ляпанця по м'якому місці. Підбігши поквапним підтюпцем до Ворончика, Машка дала непослухові добре вишіленого в найменш уразливу на удар частину його тіла легенько-го, але відчутного стусана заднім копитом, і плечем випхала його з небезпечного місця на чистий вигін.

Нічого й казати, що я з цікавістю спостерігав усю цю забавну й зворушливу сценку, цілком Машку розуміючи і зовсім по-пустивши її повід уздечки, щоб вона собі мала повну волю.

Я пригадав собі цього Машчиного стусана її первісткові, все ще сидячи на тому місці, на яке відкинуло мене Машчине копито, і все ще тримаючись руками за живіт, не вірячи ще собі, що живіт мій цілий, і прислухаючись до нього, чи не подає він якихось ознак початку запалення очеревини.

Але за кілька хвилин уже до мене вернулася певність, що все гаразд, і я підвівся.

Того дня я дозволив їй, — хай буде, що буде, — робити, що вона тільки схоче. Я ні трішки не гнівався на неї. Зрештою, вона мала повну рацію, давши мені дружнього стусана, якого я цілком за-служив, справді.

Тепер вона ждала своє друге лоша і, як і за попередньої ока-зї, я спав у маленькому закамарку в її стайні, де звичайно трималося овес і полову для неї, щоб бути напоготові в разі наглої потреби.

Я відповів на її дружнє іржання, обізвавшись до неї ласка-во: «Машко, Машко!» і пішов до повітки з нашим сіном, що була в іншому кінці двора. Я набрав оберемок сіна і поклав їй у ясла. Це вистачить їй тим часом, подумав я собі, а пізніше, коли я вже збиратимуся лягати спати, то напхую їй сіном повні

ясла. Я так звичайно й робив щовечора. Машка почала жувати своє сіно, а я вийшов на вулицю.

Там, якраз за задньою стіною Машчиної стайні, лежало кілька великих колод. Одного разу селянин привіз собі ті колоди з лісу, як будівельний матеріал, але все ще не мав нагоди використати його. Ті колоди правила за ряди крісл у своєрідному сільському клубі молодих людей обох статів теплими вечорами, коли не було дощу.

Сидячи на них дозвільно після важкої цілоденній праці в полі, молоді люди розважалися: дівчата здебільшого трималися свого окремого гурту, співаючи одна за одною різні пісні, на які так багата українська народня творчість, а хлопці теж і собі приєднувалися до них у цьому популярному згаюванні часу та розповідали різні байки, казки тощо, а також і про різні смішні випадки з тим чи іншим із них, пускаючи дотепи, не обов'язково пристойні, але завжди привітані загальним реготом.

Мої батьки були принципіально проти будь-яких зносин з нашого боку з грубим сільським людом, але практично не могли тримати нас від нього на віддалі, поки ми жили в селі. Вони, без сумніву, заперечували б проти того, щоб я брав участь у тих вечірніх сходинах на колодках. Але я мав і досить поважне виправдання на це: наш учитель російської словесності, як то називалося, заоочував нас збирати різні фольклорні матеріали під час наших літніх вакацій, а там я мав змогу навчатися народніх пісень і прислів'їв. Другий резон був той, що на колодках я поліпшував своє знання німецької мови.

Бо то був саме час першої світової війни і кілька австрійських полонених працювало по селянських дворах, замість власників, що були мобілізовані на фронт. Вони жили в порівнянні свободі, майже так, як звичайні наймити. Господиня двору була тільки суверо зобов'язана негайно повідомити поліцію в разі втечі полоненого, приписаного до її двору. Але в хуторі Ланському такого ще ні разу не сталося. На колодках вони заступали відсутніх папубків, котрі всі були на фронті. А я — одинока особа в хуторі, спроможна бути перекладачем, — у розмовах з австріяками мав добру нагоду поліпшувати свою німецьку вимову й набувати нові слова. Ми цю мову вчили в школі, а я завжди мав велике зацікавлення до чужих мов. Але, крім усього, я просто зазнавав утіхи від перебування між молодими людьми, тільки трохи старшими за мене.

Я вже цілком забув про всі неприємні події того дня, коли до мене долинув голос моєї мачухи. Вона кликала мене, я почув своє ім'я, з-за рогу стайні, де була густа тінь ясної місячної ночі.

Я підійшов до неї. З тону її голоса я вже знов, що було щось не так. Коли я наблизився на кілька кроків до неї, вона мовччики кивнула мені, щоб я йшов слідом за нею. Коли ми ввійшли в

порожній двір, вона стала й повернулася до мене. Я ясно бачив її гнівне обличчя в яскравому місячному свіtlі.

— Слухай, Іване, — вимовила вона голосом, який не обіцяв нічого доброго. — Я тільки що перевірила, як ти виконуеш той маленький обов'язок покладений на тебе. Я знайшла тільки малій віхоть сіна в Машчиних яслах і вона, як виявилося, хотіла води.

— Але я... — спробував я виправдуватися, та вона не дала мені говорити. Гнів її був надто великий.

— Нема жіякого вибачення за це, — перебила вона мене, — і не може бути. Яка ницість! Покинуті бідну безпомічну тварину голодною й спраглою у хліві після її цілоденної важкої праці. Замість того, щоб зробити трошки тієї роботи, нагодувати й напоїти її, ти волієш проводити час у тім товаристві, — вона зневажливо підкреслила те слово, — втішаєшся їхніми дурними не-пристойностями.

Вона спинилася тільки для того, щоб набрати в легені повітря. Вона ще не докінчила.

— Тепер я бачу, що твій батько мав рацію у своїй оцінці твого характеру. Я бачу, що справді ти тільки невдячна тварина, безсоромний брехун і останнє ледаць. Більше того: ти нікчемний дармоїд. Ти не заслуговуєш хліба, який тобі дають.

Тепер вона сказала вже все. Вона повернулася й пішла з двору.

Навіть коли б вона постояла трохи довше, я б навіть і язиком не поворужнув на свою оборону. Це безпрецедентне гнівне обвинувачення позбавило мене мови. На кілька довгих хвилин я обернувся в соляний стовп. То не було обвинувачення, то була просто потворна несправедливість.

Тільки одного разу доти трапилося мені бачити, щоб вона говорила так, як сьогодні, не тямлячи себе. То сталося того зимового вечора, коли вони з батьком знайшли нас за теплою грубою в кутку почекальні на драбатинській станції, де ми чекали на поїзд, щоб утекти до Києва.

Того разу я приїдався до свого брата, коли він сказав мені на хвіртці нашої гімназії після лекцій, що він не піде додому, бо дістав три двійки у так званому шкільному щоденнику, де щотижня виставлялося бали з різних предметів і який щотижня мали підписувати батьки. То був наслідок його ухвали не вчитися.

Було дуже холодне пізнє пообіддя, якраз перед заходом сонця, і морозний вітер навскрізь продував наші дешевенькі шинельки. Ми обидва трусилися від холоду. Мій брат був такий малій і безпомічний на вигляд хлопчик! Лице його посиніло з холоду, він позапижав руки глибоко в рукави своєї шинеліни. Сльози стояли в його очах. Я просто не міг покинути його самого.

— Ну, тоді їдьмо до Києва, — сказав я, і ми пішли на стан-

цію. І я не знаю, що сталося б з нами далі, коли б наші батьки не знайшли нас за тією грубою, бо в нас зовсім не було грошей і ми не уявляли собі, як то ми будемо іхати.

Коли вони привезли нас додому, вона прийшла до нас у нашу маленку напівтемну кімнатку (ми тоді жили в найнятому помешканні в місті) і вичитала нам про те, що вона назвала нашим «підлим» і «боягузницьким» заміром. Вона відмовлялася вірити, що наша мета була Київ. Вона була певна, що ми тікали до нашої матері. Ревнуючи нас до неї, вона не шкодувала чорних фарб, малюючи нашу матір, як пропащу, розпусну жінку.

— Твій батько навіть думає, — говорила вона до мене, — що ти не його син, а такого собі цигана, до якого вона бігала на любосні побачення під вітряк перед лікарнею, перше ніж твій батько зглянувся на неї й оженився, давши їй шанс стати порядною жінкою.

Я тільки гнувся під її словами, що падали на мене, як удари. Але я їй не вірив. Не було ні однісінського вітряка в цілому Драбатині, і просторий Ярмарковий майдан перед лікарнею був цілком порожній, за винятком міської в'язниці посередині його.

— Ти повинен знати, — пронизувала вона мене своїм поглядом далі, — ти вже досить дорослий, я думаю, щоб розуміти, що то значить, коли я скажу, що твоя матір не багато краща за ті жалюгідні створіння, котрі торгають власним тілом.

Я був досить розвинений хлопець щодо розуміння людських стосунків, бо я багато читав і мое важке життя змушувало мене думати. Я знов, що то значить. І саме тому, що я знов, я не міг повірити, що мою матір можна було б прирівняти до однієї з тих.

Тепер, після останнього вибужу моєї мачухи в тому дворі, де я ще стояв, приголомшений її останніми словами, я пригадав собі ту гідку сцену в напівтемній кімнатці нашого колишнього драбатинського мешкання і був цілком певний, що не правда, а злість промовляла тоді її язиком.

Наступного ранку я рано підвівся з своеї простої постелі на підлозі фуражної комірчини стайні, так наче хто розбудив мене. Я хутко наносив Машці повно сіна в ясла, добре напоїв її водою, намішав їй щедру порцю мішки вівса з половою, покропленою водою й присмаченої чималим ковшем дерти, квапливо почистив її стегна й коліна і розчесав її воронясто-сіру гризу. Коли я скінчив усе, я обняв її за шию, притягнув до себе її морду й поцілував у костику щоку.

— Прощай, Машко! — сказав я, стримуючи слізози.

Вона глянула на мене своїми розумними чистими очима й шумливо зіхнула, неначе розуміючи, що тут відбувається. Я

поплескав її по теплих плечах і вийшов з стайні, а за тим і з двору.

Цілий ранок я пролежав під низьким гіллям густого куща в порожньому панському саду на краю хутора, перебираючи в умі згадки про мої попередні спроби тікати з дому.

Я побачив себе в думці десятирічним хлопчиною, що прокрадався попід лінією залізниці на Київ, притримуючи в пазусі саморобну скриньку на заощадження з капіталом у 37 копійок у ній, поки мене не перехопив колійний майстер Грібов.

У друге ніхто не бачив нас, двох хлопчиків, тієї літньої місячної ночі, коли ми, притримуючись залізниці, тікали на Київ. Ніхто тоді не перехопив нас. Ніхто не зловив. Просто ми потомилися скоро й нам стало боязко самим на широкому нічному просторі, і ми повернулися назад, до того самого дому, з якого тікали.

І ось тепер я знову думаю про Київ. Я вже дорослий хлопець. За два дні мені сповниться шістнадцять років. Я вже напевне зможу собі заробляти на хліб у великому місті, як Київ, продаючи газети десь на розі вулиці, як то я знаю з книжок — робили колись Едісон і Карнегі, коли ще були хлопці.

Довгий час моя уява малює для мене картини моого вільного життя в Києві. Я пригадую собі те місто, як я його бачив, коли батько брав мене туди з собою незабаром після того, як він повернувся з війни. Він ще тоді носив військову уніформу. Я бачу перед собою музей недалеко від Царського майдану, показний гарний будинок з двома величими кам'яними левами обабіч високих сходів, що ведуть до входу з колонадою як у Партеноні на ілюстрації в підручнику стародавньої Греції. Я бачу себе в його залах. Я тримаюся за руку моого доброго ніжного батька. Ми оглядаємо старовинні монети під склом та чучела різних тварин і птахів.

Потім настає вечір, і ми вже в Старому місті, на вершку бугра, в столиці давньої Київської Руси. Ми щойно оглянули руїни Золотих воріт, а тепер стоїмо коло стрункого легкого Андріївського собору під срібними банями. Звідти ми йдемо вниз крутым Андріївським спуском, викладеним великим бруковим камінням.

Спустившись до чималого сквера з садком, до якого дожо-дять електричні трамваї з Хрестатика, ми сідаемо на конку, зелений вагончик на рейках, що його тягнуть коні, і йдемо до діда, на Куренівку.

Я пригадав собі все те дуже яскраво. Я був певний, що як тільки опинюся в Києві, я сам знайду туди дорогу, нікого не розпитуючи.

Тоді я згадую про свою гімназію. Яка шкода, що то вже буде кінець моєму навчанню! Більше половини курсу вже за мною. Лишається тільки три роки, а тоді університет . . .

Ні, краще пошукати іншого виходу. І тоді я згадую собі одну адресу, що залишилася в моїй пам'яті через свою простоту.

Спочатку моя нова ідея неприємно вражаває мене. Це ж бо щось дуже подібне до зради! Але що ж інше можу я вдіяти? Тож чималенько часу знадобилося мені, щоб нарешті виснувати якісь певні плянни. Тільки аж у ту пору, коли сонце досягло найвищої своєї денної точки на небі, я вже знат, нарешті, що мені робити.

VI

Було десь так о пів на першу, коли я облишив свою скованку і попрямував додому. Від стрічного хлопця на вулиці я дізнався, що мій батько, «мама» і брат поїхали бричкою до міста. Отож шлях тепер був вільний для мене.

Бабуся зустріла мене довгим поглядом і похитала своєю головою в хустині. Вона почала ставити тарілки на стіл, але я сказав їй, що я не їстиму. Я не сказав їй чого, алеж ясно було, що я *не хотів їсти той хліб, якого я не заслужив*.

Почуввши про мою відмову, бабуся закипіла з обурення. Що за дурниці! Воно, бачте, не хоче їсти (вона перекривила мене, показуючи, як на її погляд я говорю), воно, адіт, почуває себе ображеним своїми батьками! Ні, ти краще попоїж, а тоді пробуй бути справним хлопцем, і все буде гаразд.

Фактично, я був голодний, як вовк. Отож, приймаючи до уваги, що бабуся не брала участі ні по чийй стороні в моїй незгоді з батьками, я присів до столу і з насолодою поїв усе, що тільки вона переді мною поставила.

Тоді я встав, узяв у свої руки її похилену голову, поцілував її міцно в її поморщені щоки й сказав:

— Дякую вам, бабусю, широ-ширенсько! Ви люба, добра бабуся. Вона усміхнулась.

— Знаєте що? Я зараз піду до міста. Після завтра розпочинається новий шкільний рік. Я хочу купити собі кілька підручників. Чи не могли б ви позичити мені трохи грошей?

Ні, в неї не було грошей. То була правда, я те знат.

Тож я зібрав мої невживані зошити, що їх у мене було кілька десятків, додав до них два нові, вже куплені підручники й одягся в мою шкільну уніформу.

У маленьку кишеньку на пояску штанів я встремив свій чудовий алюмінієво-білий годинник. То був недавно присланий подарунок моєї рідної мами до дня мого шістнадцятиріччя; присланий на адресу батька, годинник той викликав у нашій родині в хуторі Ланському новий вибух роздратовання й злости. Микола дістав одночасно так само новий, але в чорній оправі годинник.

Він був так захоплений тим подарунком, що ніколи не розлучався з ним і раз-у-раз витягав його з кишени, — поглянути, котра година. Як на ту біду, одного темного вечора господиня того двору, в якому ми орендували стайню для Машки, застукала його на своїй груші. Боячись бути пійманим на тому, що було власне крадіжкою, він сплигнув з дерева й чурнув навтіки через пліт, а вже коли був у безпеці, лапнувши за кишеною, дізнався, що згубив у тому саду свій годинник. Господиня так і не поскаржилася батькові, хоч вона напевне пізнала була малого злодія, але годинника вже не було під грушою другого дня.

Я не носив моого годинника всюди, хоч і дуже пишався ним. То була справді дорога, дуже дорога й гарна річ. Я ні за що не хотів би розлучатися з ним.

Тоді я сказав бабусі «прощайте» й подався до Драбатина. Я був певний, що не стрінуся з бричкою, бо моя стежка пролягала оподалік від проїждjoї дороги, в залізничній виїмці. Коли я дійшов до знайомого телеграфного стовпа, я згаяв трохи часу, розкопуючи ямку коло його підніжжя. Але мій невеличкий скарб зник без сліду. Після цього залишалася ще тільки маленька надія, що я може розживуся трохи грошей у Петька.

Він був мій товариш по клясі, син багатих батьків. Я пішов до нього додому, розповів йому, що дуже потребую грошей і запропонував, щоб він купив у мене зошити й книжки. Він охоче це зробив, щоб мені допомогти. Я вийшов з його дому з невеликою сумою грошей у кишени. Чи вистачить її на залізничний квиток?

Так, мені пощастило. Лишилося ще навіть 18 копійок. Дуже маленька сума, справді. Але я був радий, що маю вже квиток від Драбатина до Любгорода через Прядку й Миродан. Пізніше я дізнався, що було ще й інше, трохи коротше залізничне сполучення Драбатина з Любгородом через Рахнич, але мені вже так судилося, щоб усе, що я здобував, діставалося мені найменш легким шляхом. Вечірній поїзд, на який продавалося квитки, йшов на Прядку.

Сидячи в пасажирському вагоні, я застокоївся й відчув, що я голодний. І не диво, бо останні два дні я не обідав і не їв регулярно, а тільки перехоплював шматок чи два при нагоді. Тому на станції Прядка, де треба було чекати 20 хвилин поки прийде поїзд на Миродан, я купив собі пару булочок, трохи ковбаси і склянку чаю в станційному буфеті. Ця витрата лишила мене повним банкрутом, без копійки в кишени.

Миродан був недалеко від Прядки, і мій поїзд прибув туди в сутінках того ж вечора. Але потяг на Любгород мав прийти тільки за 23 години, як сказав мені залізничник на станції. Така невдача!

Я проспав ту ніч на твердій лавці в почекальні з кулаком під

головою, замість подушки. Яскраве проміння серпневого сонця збудило мене рано, і мій шлунок дуже скоро нагадав мені, що я голодний. Однак я нічогісінько не міг собі зарадити. Лишалося тільки тугше стягнути свій поясок і намагатися відтягати свої думки подалі від іжі. Та всі мої зусилля були даремні, бо люди, що чекали своїх поїздів на цій вузловій станції, тільки те й робили, що їли й пили. Вони насолоджувалися своїм їдженням цілісінський день, без перерви. Цілий світ, здавалося, не мав ніякого іншого діла, крім тільки жувати різні смачні речі, від самого вигляду яких у мене в роті котилася слина.

То був довгий, довгий самотній і голодний день, уперше в моєму житті, що я зазнавав справжнього голоду.

Мій потяг припхався, як і належало, перед заходом сонця. Він складався з обшарпаніх вагонів четвертої кляси, яких я ніколи до того не бачив. Але в вагонах були суцільні полице в три поверхі й я негайно заліз на саму гору й випростався, влігшися. Не було чого більше робити, тож я почав прислухатися до простенької мелодії польської пісеньки, слова якої я розумів тільки наполовину. Її співали дві чепурненько одятнені дівчинки, сидячи поруч своєї матері на нижній полиці якраз під мною. Мої зусилля зрозуміти значення слів цієї слов'янської мови, яка здавалася чуднобу на мое вухо, допомагали мені забути тортури моого порожнього шлунку і незабаром та пісенька пристала мене, мов колискове лулі.

Мені ніколи більше не довелося ще раз чути ту пісеньку, і я ніколи не міг згадати її слова, але кожного разу, як я перевував у потязі під час його руху, прислухаючись до ритмічного стуку коліс, навіть багато років пізніше, та проста польська мелодія виникала знов у моїй голові й нагадувала мені мою першу довгу самостійну подорож.

Міцний сон завжди був моїм найкращим другом, і ніде я не спав так міцно, як у поїзді під час його руху. Незвичайний гамір у вагоні збудив мене тільки на станції моого призначення. Поїзд далі не йшов, тож усі мали виходити з вагонів.

Надворі було темно. Була приблизно година по півночі. Не могло бути й мови про те, щоб іти в незнайоме місто. Доводилося чекати на станції до світанку.

Станція Любгород була повна-повнісінська людей і не було ніде й найменшого місця, де можна було б притулитися й передрімати до ранку. Надворі ж, однаке, було надто холодно для мене, одятненого в літню уніформу і навіть без шинелі. Тож я мусів ходити взад і вперед по перону, щоб хоч трохи зігріти-ся рухом.

На південному кінці перону, за баком з киплячою водою під гонтовим дашком, стояв ряд яток із горами свіжого хліба, ковбас, шинки та інших смачних, спокусливих наїдків. Була саме війна,

то була вузлова станція, і на ній товклося сила голодних людей, що обіцяло добре прибутки дрібним крамарям міста, котрі тортували харчами. Я був, поза всяким сумнівом, найголодніший з них усіх тієї ночі, та — горенько! — не могло бути й найменшого гандлю зі мною. Я міг тільки облизуватися на вигляд усього того добра. Сонному й голодному мені лишалося тільки штовхатися поміж усім тим натовпом таких самих, як і я, сонних незадоволенців.

Серед них був один, на якого я звернув особливу увагу. Він був молодий єврей, всього пару років старший за мене, з досить приємним інтелігентним обличчям. Він не сідав ні на хвилину, але енергійними кроками ходив назад і вперед вузьким і звивистим проходом між пасажирами, що сиділи на своїх скриньках і корзинах, з руками в бічних кишенях його короткої куртки. Він не дивився ні на кого, похиливши голову, занурений у власні думки. Він, мабуть, був продавцем у якісь поважній торгово-вельмі фірмі, як можна було виснувати з його вигляду. Я думав, що він міг би купити в мене одну річ певної вартості, без якої я міг би обійтися. Коли б я хотів, звичайно, ту річ продати. Але я того не хотів і годинами сперечався сам із собою, розриваний двома протилежними бажаннями: одно — задовільнити свій голод, а друге — залишити ту річ у своєму посіданні.

Вона дісталася в мої руки дуже незвичайним шляхом і я не міг не вбачати в тому свого роду провіщення.

Одного дня, приблизно місяць перед тим, я їхав нашою бричкою до Калинового Мосту, іншого хутора, приблизно три кілометри від нашого дому. Там було гарне місце в річці, куди можна було заїхати бричкою і добре її помити, а також покупати Машку. Це й було метою моєї поїздки.

Ідучи туди, недалечко за нашим хутором я наздогнав старого жебрака з хлопцем-поводатарем.

Професійні жебраки в моїй країні були, в основному, селянського походження. Здебільшого то були каліки з народження, нездатні до важкої праці на полі, а тим самим приречені жебрати милостиню на прожиток «Христа ради», ходячи з села до села, з ярмарку на ярмарок. Вони були паріями з паріїв у суспільстві того часу, де соціальні різниці були суворо дотримувані.

Коли моя бричка порівнялася з жебраком, я стримав Машку і пустив її кроком. Щось ворухнулося в моєму серці. Бричка була, практично, порожня.

— Добриден, діду! — привітав я ввічливо жебрака. — Може вас підвезти? Я іду до Калинового Мосту.

Старий босий сліпець у брудному лахмітті з жебрацькою торбою через плече і непокритою головою, на знак своєї приниженності, сказав щось потихен'ку до поводатаря. Діставши відповідь, він голосно сказав:

— Добридень, сину. Дякую тобі, ми теж ідемо туди.

Я спинив Машку, допоміг старому злізти на бричку й посадовив його поруч із собою на шкіряному сидінні. Хлопець сів спереду, на рептусі з сіном. Я смикнув за віжки й ми поїхали.

Помовчавши деякий час, старий почав говорити своїм співучим голосом:

— Це гарна бричка, — сказав він, — на пружинах, — він певне хотів сказати на ресорах. Далі він запитав мене, де я жив і чий син я був. Незабаром наша розмова, що складалася з його запитань і моїх відповідей, вичерпалася. Машка йшла повільним кроком.

— Ти вчишся в школі, я думаю? — запитав він після досить довгої мовчанки.

— Так, я вчуся в гімназії.

— Ага. Ти будеш колись учений.

Я не сказав нічого.

Він запхав свою руку у власну пазуху і, подлубавшись у ній деякий час, виудив з неї річ, якої я ніколи не міг би сподіватися в людини його положення.

— Це мій подарунок тобі, — промовив він урочисто, простягнувши мені ту річ, — бо ти добросердий хлопець. Ми знайшли це на дорозі, але нам воно ні до чого. Бо я, як бачиш, темний, а мій хлопець не митикований у писанні.

Я промурмотів «дякую вам», зворушеній і червоніючи з того, що приймаю подарунок від жебрака, але глибоко йому вдячний. Тож бо була моя мрія мати таку чудову ручку й олівець разом, з накривками з обох кінців і з гаком збоку, щоб закріплювати це знаряддя в кишені. Я бачив такі ручки в Гінзбурговій крамниці писемного приладдя; вони були тоді новиною і коштували надто дорого для мене, понад 50 копійок. Чи ж знав старий жебрак, що він зробив мені королівський дарунок?

Я так любив чистий папір і різне гарне приладдя до моого улюбленого писання!

Пізніше, згадуючи про ту незвичайну подію, я доходив у своїй фантазії до думки, що той подарунок від жебрака був підбадьорливою вказівкою долі, чудесним дарунком від моєї улюбленої музи, бо моїм честолюбним бажанням було стати письменником.

І ось саме цю річ, так дорогу моєму серцю, я збирався тепер продати, щоб наповнити свій порожній шлунок. Я зловив хвилину, коли мій єврей ішов у напрямі до мене, і підступив до нього з запитанням:

— Пробачте. Чи не хотіли б ви купити ось це? Я продам не-дорого.

Я червонів, бо то був перший випадок у моєму житті, що я брався до гандлю, найзначливішого заняття з усіх, як мене навчено думати.

Він крутко спинився, глянув на непрожаного продавця незадоволено і з недовір'ям. Але коли швидкий погляд його з мене перенісся на ручку, яку я тримав у руці перед ним, його вираз обличчя змінився. Він ще раз жутко зиркнув мені в лицьо, потім оглянув мене з голови до ніг:

— Що ви хочете за це?

— А скільки ви дасте?

Він узяв перо в свої руки і пильно його роздивився.

— Досить буде 25 копійок?

— Так, — поспішив я погодитися.

Коли мій шлунок наповнився свіжою білою булкою й молоком, гірке каяття знов заповзло в мое серце. То було каяття того роду, яке, мабуть, міг мати тільки біблійний Ісав після того, як він продав неоціненне своє первородство братові своєму за миску мізерної сочевичної юшки.

Як міг я так легко віддати той дивний подарунок богів? Чи ж не був то ще один доказ безпутності моєї натури? Чи може то була гнітюча призвістка того, що я буду й надалі скильний віддавати перевагу своєму повному шлункові перед посвятою своєї музі? Ці думки мучили мене.

Тим часом почало розвиднятися. Ще одна година, і я вийшов на вулицю. Все ще було дуже рано. Але дарма, досить з мене тієї штовханини на станції. Мені кортіло поглянути на місто.

Мрячило. Любгород зустрічав мене нерадісно. Якомога поволі йшов я здовж порожньої вулиці. Серединою її тягся огорожений сквер, засаджений двома рядами дерев; таких я доти не бачив. То були японські клени, як я дізнався пізніше. Найперший зустрічний перехожий указав мені дорогу. То не було далеко, перша ж вулиця з правого боку.

У величезному дворі лікарні, будинок якої нагадував замок у модерному стилі, оточений парком, якась жінка в білому халаті вказала мені на будинок, у якому, вона сказала, жив доглядач лікарні, пан Топірко.

Я вийшов у незамкнені сіни за низеньким ґанком і підніс кулак, щоб постукати в двері, оббиті товстою повстю.

Протягом кількох хвилин простояв я так, з піднесеним кулаком, готовий постукати, але не зважуючись на це. За тими дверима, я знов, чекала на мене моя доля, і мені хотілося відтягти фатальну мить зустрічі з нею так довго, як тільки я міг.

Там була моя мати, моя погана, безпутня мати за тими дверима і мені хотілося дурити самого себе, що я все ще був вільний повернутися спиною до дверей, і до моєї матері, й піти собі геть.

Нарешті, я тихенько постукав.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

I

Любгород було місто чи не в чотири рази більше за Драбатин. Воно височіло на стрімкому горбі — природна фортеця, мабуть, за повних небезпек середніх віків, — між двома річками, що зливалися коло його підніжжя. В добу Гетьманщини і пізніше то був осідок чималого щорічного ярмарку, славного навіть і за кордоном. Потім, на початку цього століття, ярмарок перенесено до Полтави, головного міста провінції, і величезний правильний квадрат Ярмаркового майдану з церквою в його центрі — лишився порожній. На ньому поросла буйна трава з біло-жовтими польовими ромашками, золотими жовтцями, рожевими липкостеблами гвоздиками, блакитними волошками й усюди присутньою кульбабою, але натовпи тріумфуючих демонстрантів, що протягом весни й літа 1917 року невтомно святкували щойно народжену свободу і вітали демократичний лад, витоптали всяку рослинність, і вона відступила в кутки, створені суцільним рядом крамниць по чотирьох сторонах квадрата.

Тепер, улітку 1919 року, густу курячу майдану збивали, маршуючи, ноги так званих продармійців, коли вони вирушали в похід проти сіл або верталися із здобиччю зерна та інших харчових продуктів, гвалтом і зброею відібраних від селян, та частин військ ЧК, що провадили на майдані свою муштру. Мешканець міста уникав тепер переходити через майдан, обернений у табір ворожої армії, з порожніми крамницями по чотирьох його сторонах, використовуваними як касарні. Велика церква посеред майдану була глуха й німа, важкий замок висів на її масивних дверях. Оголошення поруч із замком, з печаткою ревкому з серпом і молотом, неначе на сміх проголошувало церковний будинок власністю народу. Над ним була косо наліплена на дверях цитата з Карла Маркса. Її великі червоні літери можна було прочитати здалеку: «Релігія опіум народу».

Збоку, між майданом і урвищем, на краю горба розташований був старий Міський сад із літнім театром у ньому. Там що-

вечора, крім понеділка, місцева трупа давала свої вистави. А під кручкою, на дні урвища, зараз за садом, місячними ночами ЧК розстрілювала свої жертви.

Не зважаючи на це, дерев'яний театр був завжди повен глядачів.

Це могло б здаватися дивним. Місто жило в постійному страху. Ніхто не знав, хто буде наступний. Процедура була проста й ефективна: арешт у темряві ночі, короткий допит на місці з двох-трьох запитань про ім'я і прізвище, а тоді скорий марш під важким конвоєм на дно провалля. Одиноким відступленням від раз заведеної порядку було застрілення на місці, коли жертва робила спробу втечі. Вони рідко садовили мешканців міста до тюрми, заповненої заложниками з сіл.

Постійне жахливе чекання мучило людей і забути його можна було тільки в довгому дерев'яному будинку в тінистому парку. Там, на яскраво освітлений сцені, вони бачили й переживали інше життя, в іншому світі. Там не було ні ЧК, ні нічних арештів, ні вічного страху. А головне, — життя на сцені було українським життям, бо то була українська трупа, і вона ставила п'еси українських драматургів.

Деяких ночей, коли кінчався чарівний сон на сцені і глядачі мали виходити з саду, невблаганий кошмар дійсності підстерігав їх на його воротях. Навколо парку стояв кордон із солдатів. Ненависні чекісти, з пістолями в руках, перевіряли особисті папери. Іхні колючі погляди обмащували обличчя. Горе тим, у кого не було паперів! Смерть тим, кого вони хапали — з паперами чи без паперів! Ім була тільки одна дорога — на дно провалля.

Тоді зловісне слово «облава!» перелітало з вуст до вуст. Тоді заклопотаний шептітчувся в глибині неосвітленої алеї під старими кленами. Тоді тріщав паркан під важким тілом, чулися викрики: «Стой! Стой!», часта гупотня важких чобіт, рушничні постріли, а іноді й смертельний зойк і стогін.

Однак облави були не регулярні. А найважливіше було те, що вони ніколи не турбували глядачів під час вистав. Тож у театрі можна було почувати себе в безпеці.

Мені запропонували в ньому роботу суфлера. Не маючи іншого вибору, я прийняв пропозицію і не жалкував за тим. Життя в театрі — багате емоціями. Актор живе на сцені чиїмсь життям. Я жив тим самим життям у своїй будці. Щоночі я закохувався, ревнував, брав участь ув інтригах, перемагав і зазнавав поразок.

Іноді я так захоплювався грою, що забував подавати слова. У комічних сценах, замість шептаніх слів, нестримний регіт виривався з моєї будки й комічний актор, позбавлений моєї допомоги, зберігаючи на обличчі вираз веселощів, мусів гнівно тупати ногою об сцену, щоб я скаменувся і узявся знов до вико-

нання моого обов'язку. Але то були дрібниці. Актори загалом любили мене. Я теж любив більшість із них.

Вони становили талановитий гурт. Основне ядро їх складалося з колишніх акторів славного театру Садовського в Києві. Голод і нестатки життя в великому місті в час революції й війни загнали їх до цього провінційного міста, де можна було легше дістати харчі на нелегальному чорному ринку. Решта були місцеві аматори, включно з хором і струнною оркестрою. Пан Топірко брав участь у виставах як резонер. Моя маті теж дуже любила театр, але глухота, що рано розвинулася в ній, перешкодила їй грati на сцені. Театральні подiї були чи не найчастішою темою розмов у родині, якщо не згадувати клопотів з приводу неспокiйного часу.

Там, у тому старому саду, одного дня я закохався. То була сильна, пристрасна емоція. Вона тривала роки й напевне тривала б цiле життя, коли б її не вбило втручання з зовсiм несподiваного боку. Але перше, нiж це сталося, це захоплення втягло мене в «дивнi й несподiванi пригоди» (якщо було б менi дозволено покористуватися стилем автора Робiнзона Крузо), в яких я замалим не згинув.

То була...

Був ще один дерев'яний будиночок у саду. До революції вiн був клюбом для мiсцевих заможних громадян, де вони грали вечорами в карти. Тепер її колишня заля зборiв була обернута в майстерню театрального декоратора, який мешкав у меншiй кiмнатi за нею.

Це сталося пiд час стану облоги, проголошеного в мiстi пiсля того, коли загiн Продармiї вернувся до своiх касарень з пораненими й убитими, замiст здобичi, зазнавши засiдки на нiого славної Марусi.

Вона була командиром одного з десяткiв украiнських партизанських загонiв, якi боролися з бiльшовицькими вiйськамi, а серед них i з Продармiєю. Остання становила спецiальну армiю червоних загарбникiв, що мала своiм завданням реквiзувати харчовi продукти в украiнських селян, щоб годувати голodne населення великих росiйських мiст, як Петроград i Москва. То був наслiдок бiльшовицької полiтики скasування й переслiдування нормальної торgiвлi, як «kapitalistичного способу обмiну продуктiв працi».

Нiхто не знав, хто була справdі та Маруся. Говорили, що була вона колишня вчителька i що її чоловiк, старшина украiнської армiї, був скопленiй червоними на вулицi в Києвi пiд час їхньої першої навали 1918 року й жорстоко замordований. Вона начебто заприсяглася на його могилi присвятити своє життя боротьbi за Украiнську Народну Республiку.

Пiд час другої червоної навали її обрано командиром партi-

занського загону з добровільців, одного з багатьох, які мали зв'язок з українським урядом у західній частині країни. Її загін пересувався швидко, з'являючись у найбільш несподіваних місцях. Її вояки виказували чуда хоробрості. Вони билися зброєю, відбитою у ворогів.

Більшовицькі власті міста поховали вбитих продармійців у братській могилі у міському сквері між двома рядами японських кленів. Похоронна церемонія проведена була з великою помпою, під спів «Вы жертвою пали» та «Інтернаціоналу». Були промови. Проклиналося гідру української контрреволюції й приєгaloся відтяті всі її голови. Впалі «борці за справу робітників і селян» мали бути відомщені.

Побоюючись наїзду «Марусиной банды» і повстання в самому місті, ревком оголосив стан облоги з забороною для мешканців з'являтися на вулицях після заходу сонця. Озброєні патрулі ходили по місту день і ніч.

Оголошення про стан облоги було видруковане на брунатному обгортковому папері й поналіплюване по стінах і парканах цілого міста.

На другий день після похорону ще один брунатний папір з'явився на парканах. То був «Декрет ревкому про заходи щодо придушення контрреволюційної буржуазії і куркульства і запобігання всякої контрреволюційної діяльності». Всі закладники в міській тюрмі з села, коло якого стався напад на «добрехих бійців продармії», мали бути розстріляні «за співучасть з ворогом». На додаток по одному заложникові з кожного іншого села повіту мали бути також розстріляні на пострах і попередження в майбутньому. Нових заложників малося посадити в тюрму на місце розстріляних.

Через стан облоги, вистави в нашому театрі відмінено, і одного дня, не маючи чого робити, я подався до Міського саду. Він був порожній. Блukaючи по ньому без цілі, я підійшов до задніх дверей кімнати декоратора. Коло ганку стояла діжка без віка. Проходячи повз, я зазирнув у неї. Діжка була повна зеленясто-синявої вогкої глини.

Двері були відкриті. Перш ніж я подумав, добре то було чи зле, я зазирнув до середини. В ту ж мить я завмер, уражений, відчуваючи дивне солодке передчуття.

Зовсім гола жіноча постать стояла на чомусь подібному до п'єдесталу. Не важко було пізнати в тій зеленяво-синявій глиняній статуй нашу граційну примадонну.

Мабуть із цілу хвилину простояв я там нерухомо, потім відступив задки кілька кроків так само нечутно, як я й був підійшов.

Ідучи додому, я забув про заложників, розстріли, стан облоги і про все на світі, за винятком того, що я тільки що побачив.

Але не голе жіноче тіло з усією його хвилюючою звабливістю спричинило мое збудження. Я був надто цнотливий хлопець тих днів, щоб убачати в ньому будь-що, крім краси. Мистецтво, ось що змусило мене думати і хвилюватись.

Дивно! Чи ж не прагнув я до нього, хоч і несвідомо, з найперших моїх днів? Чому іноді мене опановувало пекуче бажання надати свою власну форму шматкові дерева, як тільки ніж опинявся в моїх руках?

Ні, треба мені спробувати своїх сил.

Того ж самого дня я ще раз сходив до Міського саду й по-прокав у декоратора грудку його глини. Він охоче дозволив мені це. До часу, коли стан облоги було знято, моя перша скульптура на праця була скінчена. Я приніс її, загорнену в папір, на критичний огляд моого мистця.

Він був сам один у своїй кімнаті, умебльованій тільки письмовим столом і диваном. По стінах висіли його ескізи. В одному кутку біліла відлита з гіпсу голова Шаляпіна, теж його праця. Маленькі скульптурні ескізи, ліплени з темно-зеленого воску, красувалися на полиці. Посеред кімнати стояла статуя, замотана в вогке ганчір'я. Запах сирої глини висів у повітрі.

Він запросив мене поставити мій твір на стіл, а сам сів верхи на стілець, опершись руками на його спинку. Протягом кількох хвилин він критично розглядав мою працю примурженими очима. Час від часу він поволі повертає мій твір, щоб бачити його з усіх боків. Я ледве дихав, так хвилювався. Потім він сказав:

— Це ваша перша спроба, чи ж не так?

— Так.

— Вона несподівано добра для першої спроби. Є, звичайно, — він усміхнувся, — деякі поважні хиби в ній, але перш за все я спинюся на її добрих сторонах. Вона має схожість з оригіналом. Кожен пізнає в ній портрет пана Топірка. Чи ви ліпили з натури?

— Ні, я користався з фота.

— Так. Але треба завжди працювати з натури.

Він сказав мені про мої хиби. Їх було багато, але вони були звичайні для всіх початківців. Він радив мені присвятити увесь мій вільний час скульптурі, пропонуючи свою допомогу і пораду. Я міг собі брати глини, скільки хотів.

Його слова занесли мене на сьоме небо. Я осмілів настільки, що попрохав його показати мені його останню працю. Мені хотілося побачити її знов, насолодитися баченням її без поспіху, запам'ятати майстерність виконання, навчитися оцінювати її.

— Недобре показувати будь-кому недокінчену працю, але для вас, брате скульпторе, — він усміхнувся, — я вже зроблю виняток.

Він обережненько поздіймав ганчірки, бо глина була зовсім м'яка. Її треба було б по закінченні відлити з гіпсу або принаймні

з цементу, коли б ці матеріали можна було знайти тепер у Любгороді, сказав він мені.

Протягом кількох хвилин мовчанка панувала в кімнаті скульптора і водночас театрального декоратора. Ми обидва сиділи, розглядаючи статую. Вона здавалася мені шедевром.

З того дня мій ментор виказав щире зацікавлення моїми дальшими спробами. Він показав мені свої книги про великих скульпторів з чудовими фотами їхніх творів. Ті книги познайомили мене з Мікель-Анджельо Буонаротті, Бенвенуто Челліні, з Менеє і з Огюстом Роденом. Останній став моїм ідолом.

Він розповів мені про своє перебування перед війною в Парижі. Він побував тоді в Роденовій студії і бачив славного мистця. Він малював мені принадні картини чудової Франції, Парижу, її столиці, в якій можна було забути про прозу життя й віддатися мистецтву.

То було те, про що я почав мріяти. Увесь мій вільний час я присвятив їй, моїй пристрасті на довгі роки. Скульптура було ім'я тієї, що схвилювала мою кров у старому парку у неспокійний і непевний для життя час червоного терору.

II

Серед багатьох поклонниць нашого театру, що їх можна було часто бачити в глибині неосвітленої залі під час наших денних проб, була одна, на котру я звертав стільки ж уваги, скільки й вона на мене, тобто, як мені здавалося, майже ніскільки. Але одного дня пані Андрійко, так її звали, недвозначно виявила до моєї скромної особи свій інтерес. Без жадного вступу вона запросила мене сісти поруч неї на лавці у головній алеї Міського саду після проби. Повз нас якраз проходили веселою юрбою наші хористки і майже кожна з них робила в наш бік великі очі жартівливого здивування з прозорим, легко вгадуваним натяком. Пізніше вони однодушно поздоровляли мене, кокетливо, з приводу моєї «зміни на краще», як вони висловлювалися, щодо моого ставлення до прекрасної статі, чого, як вони твердили, вони ніколи не спостерігали раніше. Бо я був завжди, як одна з них сказала, якийсь «не від миру сього».

Пані Андрійко була гарна молода жінка, лише яких пару років старша за мене. Вона одягалася скромно, але з смаком, наскільки те дозволяли скупі умови революційного часу. Їй, маєть, допомагало те, що її чоловік, службовець любгородської філії Полтавського Споживчого Товариства, мав змогу діставати для неї деякі сорти матерії і взуття, яких було обмаль або й зовсім не було на ринку. Вона дивилася на мене дуже серйозно сво-

їми карими очима, що в них світилася іскра розуму. Я завжди любив, признаюся, тих гарненьких молодих пань з тією іскрою в очах. Тож я дивився на неї уважно, не без моєї звичайної нesміливості.

Її балачка була патріотична. Серйозні, — вона наголосила це слово, — серйозні молоді люди, такі як я, повинні більше думок присвячувати тому часові, в якому ми жили, і долі нашої країни. Тож бо був час великого самовизначення для кожного. А це було найважливіше для молодих людей, як я, чиє майбутнє було перед ними. Чи брав я будь-коли в житті якусь участь у політичній діяльності?

Ні, не брав.

О, мені слід би було брати. Незабаром будуть збори Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії, власне Незалежної групи її, недавно створеної. Щиро запрошуємо вас прийти на збори. Ви прийдете?

Я не міг її відповісти «ні». Я не наважувався розчаровувати її в її вірі, що я серйозний хлопець. Я сказав «так».

Та в кожному разі, чому б мені не глянути на політичні збори і на політиків зблизька? Справді, то було б щось нове для мене. Мені подобалися нові, недослідженні речі й положення.

Збори відбулися наступної неділі вранці в клюбному будинкові Міського саду. Трохи понад три десятки присутніх було на зборах, більшість приблизно мого віку, серед них кілька дівчат. Пана Андрійко обрано секретарем зборів. Головував незнайомий мені чоловік із невеличкою, рівно підстриженою борідкою à la Винниченко. Портрети цього видатного письменника й політичного діяча були загальновідомі. Головним промовцем був пан Андрійко.

Він був коротенький панок із круглим голеним обличчям і культурними манерами. Я думаю, що він того дня з нагоди зборів убрає на себе своє найкраще літнє убрання, вийнявши його зі скрині з пересипаними нафталіном іншими речами, що ще залишилися від кращих часів.

Його промова була вислухана з належною увагою. Я не був, мабуть, народжений для політики, думав я, бо ніяк не міг убачити багато глупду у довгих промовах. Мені завжди здавалося, що те саме можна було б висловити простіше, зрозуміліше і коротше. Але пан Андрійко, мабуть, думав інакше. Як справжній політик, він виголосив довгу промову. Та я нудився на довгих промовах і тільки одне, що я міг собі пригадати пізніше, були слова «або-або», що їх він раз-у-раз виголошував.

Коли б я спробував був докласти трохи більше зусиль, я міг би, мабуть, помітити серед багатослівних і нарочито затемнюваних висловлювань промовця його обережні натяки, що Незалежна група Української Соціал-Демократичної Робітничої Пар-

тії підготовляє безпечний ґрунт до «переходу на совєтську плятформу», вираз, який мені трапилося почути. Той «перехід» був уже в умах ватажків групи. Іншими словами, вони шукали безпечних шляхів зрадити Українську Народну Республіку, приваблювані надією, а може й якоюсь півобіцянкою на портфель, «а мо' й два» у марionетковому уряді так званої Української Соціетської Соціалістичної Республіки, принесеної на Україну з Росії на вістрях багнетів Червоної армії.

Та думки мої були далекі від політики. Я спостерігав людей. Я вивчав їхні обличчя й уявляв собі, як би я виліплював з глини ті з них, що здавалися мені цікавими. Отож коли чоловік з бордюкою Винниченка запропонував резолюцію, що всі присутні погоджуються вступити в групу, я підніс свою руку, як і всі інші, з цілковитою байдужістю. Тим самим я став членом політичної партії.

Як тільки збори скінчилися, я забув усе про політику, так немов вона й не існувала зовсім.

А проте вона існувала і час від часу давала мені про себе знати. Мої ж реагування на неї були емоційні, бо розум мій був зайнятий іншими речами.

Одна дотична до політики подія, хоч і як звичайна в тій атмосфері терору, коли часті розстріли на дні провалля за Міським садом уже давно перестали бути незвичайною новиною, врахила уми мешканців міста, а серед них і мій. Сталося це, мабуть, через нещоденно драматичні риси тієї події.

Одного дня на світанку службовець міської лікарні набрів на чоловіка в закрівленій білизні, що лежав непритомний на садовій доріжці недалеко від головного будинка лікарні. Сердечний ще дихав. Службовець повідомив доглядача, пана Топірка, і пораненого негайно ж перенесли до операційної палати. Черговий лікар подав йому першу допомогу, перев'язавши кілька стрільних ран, що ні одна з них не була смертельна. Неборака втратив чимало крові, але був тепер уже поза небезпекою, тобто поза небезпекою вмерти від уже одержаних ран. Однак була ще інша небезпека для бідолахи і він благав сковати його. Він не спроможний був рухатися сам без сторонньої допомоги. Його поклали в окрему маленьку палату.

Не минуло й двох годин, як уже ціле місто говорило про чоловіка, що був розстріляний разом з іншими і кинутий у спільну яму, але за деякий час опрітомнів і виліз з могили. Кати були, мабуть, надто ледачі, щоб засипати яму землею як слід, а може вона була ще не досить повна трупами й вони хотіли використати її для наступної партії розстрілюваних. Той чоловік тепер лежить у лікарні.

Дехто, найбільше жінки, були готові бачити чудо в тій події. Чоловіка вбито, поховано, а він воскрес. Інших хвилювало пи-

тання: чи будуть вони його розстрілювати вдруге? Романтично настроєні, і я серед них, почували, що його треба помилувати. Він уже зазнав покарання, переживавши власний розстріл.

Тим часом у головному будинкові лікарні суперечка йшла по іншій лінії. Головне питання було: повідомляти чи не повідомляти владу? Відповіdalьна особа, головний лікар д-р Вовк, провів цілий ранок у болісній боротьбі з самим собою. Страх велів йому повідомити, але сором заперечував проти цього. Уже надійшло й пообіддя, а він усе ще не міг прийти до якогось рішення, коли чекіст з'явився в його кабінеті. Він вимагав негайного побачення з лікарем.

— Але ж доктор якраз робить обхід палат, — заперечували йому.

— Нехай він його перерве, — домагався чекіст.

Коли доктор Вовк увійшов у свій кабінет, чекіст грубо присівся до нього. Він хотів знати, хто дав докторові право подавати допомогу ворогові робітничо-селянської влади?

— Ви відповіdalьні за переховування контрреволюціонера в публічній установі, — гарикнув він просто в лицезрі докторові.

Доктор Вовк густо почервонів. Він не звик, щоб до нього зверталися таким тоном і в такій манері. Він випростався. Страх його десь дівся.

— Я лікар, — промовив він з гідністю, — і мій обов'язок зберігати життя людей, а не вбивати їх. Тут, у лікарні, я не знаю ні революціонерів, ні контрреволюціонерів. Всі вони тільки пацієнти для мене. Ми не переховуємо нікого, а тримаємо тих людей, що потребують медичної допомоги.

Чекіст лютував. Він кричав про гнилу буржуазну мораль тощо. Але лікар тільки презирливо кривився. Нарешті чекіст став вимагати, щоб пораненого негайно перенесено до трупарні. Доктор відмовився дати розпорядження про це. Тоді кат вискочив у коридор і впіймав сестру, чия цікавість спонукала її підслухувати під дверима кабінету. Він силою змусив її повести його в палату до пораненого і там він і застрелив сірому.

Ні, то було не життя, то було пекло жити під робітничо-селянською владою. Нікто не міг би витримати того довго. Повинна була настати зміна, така чи інакша. Мусів настати кінець цьому нестерпному перебуванню в постійному страху.

На щастя, не все ще було втрачене. Емісари українського уряду час від часу прибували нелегально з правого берега Дніпра, де ще чимала територія України перебувала під владою Української Народної Республіки. Вони приносили підбадьорливі новини й проклямації, вони живили надію.

Ми чекали звільнення з заходу. Не могло бути, щоб зміна не настала.

III

І зміна настала. Але прийшла вона з іншого боку.

На південному сході, поза територією України, антисоветські сили збиралися вже довгий час. Тепер вони розпочали рішучий наступ. Величезна армія білого російського генерала Денікіна рушила на Україну. Білі росіяни невпинно натискали на червоних, використовуючи досвід своїх генералів, здобутий в останній великий війні, і необмежений запас зброї та спорядження, надсиленого їм з-за моря. Вони навіть мали до послуг повітряну розвідку. Такої розкоші не знала жодна інша сторона в громадянській війні.

Коли перші три брітанського виробу літаки з'явилися одного дня в чистому небі над нашим містом, кожному стало ясно, що денікінський рух мав за собою поважну підтримку могутніх і багатьох західних держав. То був сигнал, що дні більшовицької влади були вже полічені в нашему місті.

Охоплений нетерплячкою, я подався на луг, за Рулу, і там пролежав цілий день, не зводячи очей з колії залізниці і мосту через річку, якими на близькій віддалі, один за одним, відкочувалися на північ потяги з відступаючими більшовиками. Було ясно, що нова влада прибуде до Любгорода незабаром.

Ми майже не спали вирішальної ночі, прислухаючись до розсіяних черг з кулеметів і рушничних залпів десь у напрямі міського кладовища на південному краї горба над залізничним мостом через Рулу. Після півночі довжелезна валка возів з відступаючими частинами залоги міста рушила в напрямі Куквина, передмістя за річкою Любкою. Залізні шини коліс валки гуркотіли по нерівному камінні бруку на нашій вулиці майже аж до світанку.

Вранці напруженна тиша запанувала над містом. Любгород зачайвся, притаївши дух.

Збудження не давало мені спати і, як тільки розвиднилося як слід, я не міг опертися спокусі вислизнути в місто на розвідку.

Вулиця за ворітми лікарні була порожня. Я був певний, що навряд чи хто в місті спав, але кожне воліло залишатися за замкненими дверима й позачиняними вікнами. Кожен двір виглядав, немов маленька фортеця в облозі.

Я повернув праворуч і вже наблизився до незграбного двоповерхового будинку Просвіти, — українського культурного й виховного центру і опікуна нашого театру, — коли два вершники, донські козаки, як виявилось, коли вони під'їхали ближче, виїхали з-поза будинка.

Молодший з них, десь так коло моого віку, спинив свого маленького кудлатого коника.

— Ей, малый, где здесь жиды и коммунисты?

Я не зінав про комуністів, за винятком одного присяжного по-віреного, знайомого пана Топірка, який саме ховався в нашій хаті. Він цілісіньку ніч без перестану викладав свої страхи, що чи не доведеться йому розплачуватися життям від руки нової влади за свою слабодухість, через яку він поступився переконуванням і домаганням попередньої влади вступити до їхньої партії. А щодо жидів, то вони становили не менше чверті міського населення.

Стримуючи крайнє здивовання, я знизав плечима:

— Не знаю.

Молодий козак дивився на мене з виразом, який не обіцяв нічого доброго. Ale його товариш, старший вусатий козак, сказав йому щось потихеньку, і вони поїхали собі. Коли вони зникли з моєго поля зору, я швиденько побіг додому іншою вулицею й розповів своїм рідним про те, що я дізнатався про нову владу. Перспективи були далекі від близьких, така була одностайна думка всіх. Наш повірений просто захворів, почувши принесені мною новини, і то було дуже вчасно, справді. I певно, що лікарняна палата була для нього кращою скованкою. Ми всі з полегшою зідхнули, коли його повели до лікарні.

Пізніше, того самого дня, я сходив до дядька Максима в Куквин, довідатися, як там стоять справи.

Мій дядько, його жінка, тобто моя дядина, і її брат, були всі ще бліді й пригнічені. Вони всі жили разом у старому довгому одноповерховому будинку, рубленому з довгих колод, під солом'яною стріхою, побудованому в минулому сторіччі ще за панщини. То був родовий маєток дядини та її брата. Садиба була досить велика, з старим занедбаним садом за домом і з широким порожнім двором спереду, на якому було дві чи три клумби з жоржинами, а решта поросла дрібною аптечною ромашкою. Мабуть розмір тієї садиби та її місцеположення зараз за мостом для возів через Любку були відповідальні за нічні одвідини вояків Червоної армії.

Вломники продержали моєго дядька і дядиного брата під цівками рушниць понад годину, перелякали дядину майже на смерть і пограбували родину, забравши все золото й срібло, яке тільки змогли з них вимучити, включно з вінчальними обручками і срібними ложками.

Коли я вернувся додому з новиною про їхні нічні переживання, моя мама вибухнула:

— От, Господи! Та невже ж вони не могли провести небезпечну ніч у нас або принаймні принести нам на сков своє золото й срібло на перехідний час? Яка дурість!

Ми обмінялися поглядами з сестрою і не могли не посміхнутися. Наша мама завжди дуже добре знала, що треба було зро-

бити, зовсім як той поляк в українській приповідці, мудрий по ішкоді.

Днів за два по тому місто наповнилося молодими людьми приблизно мого віку, деякі в новісіньких англійських уніформах кольору жакі, а інші все ще в своїх шкільних уніформах, що марщували або й просто тиналися по вулицях, горлаючи пісень про свою «Русь святую». Ходили чутки, що офіцери на підпітку вимагали від ресторанних музик грati «Боже, царя храни», зненавиджений гімн колишньої Російської імперії. Справи дедалі гіршли, і незабаром жахлива новина приголомшила місто.

Одного дощового пообіддя видатні українські громадські діячі були арештовані, і коли їх вели до тюрми, то один з них, капітан Левченко, кинувся набік в одчайдушній спробі тікати. Він дістав удар козацької шаблі по черепу, але спромігся вскочити в найближчий двір і там десь заховатися. Але старого Василенка на місці зарубано шаблями.

Ясно було, що тим оголошуvalося війну всьому українському.

Капітан Левченко, старшина царської армії у першій світовій війні, переховувався ввесь час, поки в Любгороді перебували більшовики, бо вони вважали кожного колишнього офіцера за свого ворога і розстрілювали їх без милосердя, як тільки спромогалися кого з них зловити. Левченко вийшов із своєї скованки тільки коли прийшла нова влада. За ним був також період служби на посаді військового начальника за недавньої української доби в історії міста.

Тієї самої ночі поранений Левченко спромігся прокрастися в темряві до нас. Я бачив його, як він увійшов у наш передпокій, притискаючи закривлену кишенську хустку до голови. Пан Топірко швидко промів його рану і забинтував, як належало. Рана була неглибока й небезпеки від неї не доводилося побоюватися. Після того він допоміг Левченкові обголити вуса, дав йому переодягтися в одно з своїх убрань і провів його до одного певного місця, де він міг би далі переховуватися. Ніхто про те не знав, тільки Топірко і я.

Василенко був старий чоловік понад 60 років, голова місцевої Просвіти. Він належав до старої української Громади і зазнавав переслідувань за царя. Більшовики не чіпали його через його вік і популярність серед українців. 1919 року більшовики де в чому були поблажливі до українців, надто до інтелігентних кіл.

Тепер же саме на ці інтелігентські українські кола денікінська влада спрямувала свої репресії.

Незабаром на Ярмарковому майдані були споруджені ширениці. Троє повішених уже гойдалося на них. Мені огидна була вже сама думка їти і дивитися на них. Я пригадав собі той самий Ярмарковий майдан, повний тріумфуючих юрб, коло двох років тому.

Першого травня 1917 року населення міста радісно святкувало Свободу. Не шибениці, а трибуни для промовців височіли тоді над людьми на майдані. Повз їх маршували стрункі колони демонстрантів.

Найбільша частина їх, на чолі демонстрації, становили українці під своїм жовто-блакитним прапором. За ними йшли євреї під синьо-білими прапорами з Давидовою шестикутньою зіркою на них. Далі, під червоно-білими прапорами, йшли поляки. Досить значна кількість їх, бувши евакуйовані з тих частин Польщі, що були окуповані німцями, обрали собі за тимчасовий осідок Любгород, бо тут був католицький костел. Небагато росіян замикали процесію. Вони йшли під червоним прапором революції. На тому прапорі були не серп і молот, а надихаючі слова: Свобода, Рівність, Братерство.

Тільки два роки проминуло з того дня, і яких же химерних перетворень зазнав за цей час старий Ярмарковий майдан! Військовий муштровий майдан для одних, місце публічних кар на горло для інших. Одні й другі були чужинні загарбники, тож майдан, здавалося, тужив за своїм справжнім господарем, котрий спорудить на ньому монумент Свободі. Та господар усе ще барився десь за Дніпром.

Тих гнітючих днів багато з мешканців міста запитували самі себе, котре з двох зол було менше, червоне чи біле. І не могли вирішити. Вибору взагалі не було. Чужі армії приходили й відходили, встановлюючи свої суперечливі режими. Вони не запитували схвалення у любгородців. І мешканець міста, байдуже якої національності, міг тільки замкнутися в своїй огорожі за різного роду засувами й замками і сидіти тихо, тремтячи з страху, бо ніякі замки і ніякі засувки не давали забезпеки від насильства і беззаконня.

Життя, практично, спинилося в місті. Базар був порожній. І наш театр, звичайно, був закритий. Бо то був український театр.

IV

Минуло тільки два тижні після останньої нашої безсонної ночі під час зміни влади, коли настала інша ніч, повна страхів і тривог, що позначила важливий поворотний пункт у моєму житті.

Я, здавалося, тільки що добре заснув, коли пан Топірко вже розбудив мене:

— Вставайте, Іване, більше нам не доведеться спати соніч.

Я відігнав від себе сонливість. Будинок наш був неосвітлений, але досить місячного сяйва промінилося крізь вікна, щоб я міг бачити, що пан Топірко був зовсім одягнений і мав капелюха на голові.

Я встав і хутенько одягнувся.

— Що сталося?

— Погані справи, Іване. Денікінці гвалтують дівчат десь недалеко від нас. Вони можуть навернутися й сюди. Ми повинні захистити наше жіноцтво.

Він вийняв нагана з кишені і вручив його мені.

— Цей для вас. У мене є ще один для себе.

Я коротко його оглянув. Барабан його був повно наладований патронами.

Ми вийшли надвір. Ніч була залита розсіяним світлом від півмісяця за клаптями тоненьких прозорих хмарок. Було дивовижно тихо. Мовчазна ніч немов прислухалася до чогось очікуваного. Та ось її раптом пронизав різкий жіночий вереск звідкись здалеку. У ньому чувся тваринний страх смерти. Я відчув, як волосся заворушилося в мене на голові. Ми обидва прикипіли до місця. Ще один! Близьче! Тоді багато їх заразом, чоловічих і жіночих, витя людського табуна.

Після того знов запала тиша. Кров молотком стукала в мої вухах.

— Де Раї і мама? — запитав я, стискаючи колодочку моого револьвера з такою конвульсивною силовою, що в мене заболіли пальці. — Я краще піду й побуджу їх.

— Ні, не треба цього робити. Раї ховається в кущах з іншими дівчатами. А ваша мама спить. Добре, що вона не чує цього жаху. Краще нежай вона спить, поки ще нема безпосередньої небезпеки для неї. Ви ж знаєте, яку колотнечу вона підійме, якщо її розбудити.

Я кивнув.

Топірко інструктував мене, що нам робити. Ми повинні були стерегти територію лікарні. Він узяв на себе перед, а я мав стерегти задню частину. В разі наскоку, дати два попереджувальні постріли. Він навчив мене спеціального тихого посвисту, що був знаком для дівчат, коли хто з нас наблизився до них, що ім нічого боятися.

Я знайшов їх, — невеличкий переляканій табунець, — як вони стояли, готові кожної миті бігти, у густих тінистих кущах за головним будинком. В іншому кущі ховалася ціла єврейська родина з сусіднього двора. Я сказав їм, що безпосередньої небезпеки не було. Тоді я розпочав свій обхід. Найдужче я мав пильнувати задніх воріт. Вони виходили на скил бугра за містом, тож був то шлях до відступу в разі необхідності.

Вереск і крики чулися ще кілька разів з різних напрямків. Тоді знов западала тиша. У лікарняному саду було тихо. Нарешті ніч затихла. Здавалося, що небезпека минулась.

Але нічні тривоги не обминули мою матір. Вона прокинулась перед світанком і знайшла ліжко Раї порожнім. Вона почекала

трохи. Тоді, стурбувавшись, вийшла квапливо в вітальню, де я мав спати на дивані. Вона знайшла, що і моя постіль покинута. Те саме було і у спальні Топірка. Всі, крім неї, облишили дім перед ночі. Вона не знала, що й подумати, і швидко накинула на себе денний одяг. Лікарняний двір був, здавалося, теж порожній. Вона кинулася до головного будинка і там Топірко побачив її та постараався заспокоїти. Але вона вже теж не могла спати решту тієї ночі.

На світанку бородаті дідусі з єврейської громади привезли до лікарні віз поранених і напівмертвих. Одна родина була цілком вирізана, розповідали вони. Роза, красуня 19 років, у четвертому дворі від лікарні, була з'валтovanа і по-звірячому замордована разом з батьками. Тільки десятирічний хлопець, Розин брат, заховавшись десь, уникнув замордовання.

Колотнеча зі збуджених почуттів і уривчастих думок наповнила мою голову, коли, поволі й обережно, я йшов хідником порожньої вулиці рано-вранці після тієї ночі.

За рогом вулиці я майже наштовхнувся на дві знайомі постаті. Я ніколи не сподівався побачити їх у Любгороді. З першого ж погляду я вже знат, що нічого доброго не вийде з тієї зустрічі.

Я помітив їх скорше, бо вони були зайняті розгляданням міста. Я мав у своєму розпорядженні кілька секунд на те, щоб зникнути за рогом вулиці, з-за якого я щойно вийшов, перше ніж вони побачать мене. Але гордість не дозволяла мені втікати, мов боягузові.

Бож то було мое місто і моя країна. I з холодним викликом у очах я крокував назустріч їм. Я звернув увагу на погоны «вольноопределяючих» (однорічників), пришлі до їхніх гімназіяльних блуз. Це пояснювало все.

Наступної миті вони теж побачили й упізнали мене. Вираз зацікавленості байдукоючих туристів зник із їхніх облич, вони стали напружені ворожі. То були два єдинонеділімські учні моєї класи в гімназії, Тукалов та Іваненко. Бракувало ще тільки Смірнова, а то б вони були вже й усі там.

Вони стали. Я підходив напруженим кроком. Ніхто з нас не промовив ні слова звичайного привіту. Вищий із них, Іваненко, сказав із злобною радістю:

— Ну, як справи? Де твоя Україна? Ще не вмерла, ти співав. Але вона вже вмерла, і ми копаємо їй яму, навіки. Що ти на це? — Він говорив, природно, російською мовою.

Я став, дивлячись холодно в його очі, налиті ненавистю.

— Цей день ще не останній, — відказав я по-українському. Я знат, що вони обидва чудово розуміли українську мову. Іваненко почервонів.

— Справді? Ми можемо зробити цей день останнім для тебе.

Ось тільки заявити в контррозвідку. Я це охоче зроблю для тебе і твоєї України.

— Спробуй! — відрізав я.

Його загроза не була порожня. Контррозвідка була для Денікіна те саме, що ЧК для Леніна. Вся моя істота була насторожена. Я добре знов місто і був готовий перескочити через найближчий паркан у разі небезпеки. Але вулиця була порожня, крім нас трьох, і я бачив, що вони не мали при собі зброї.

Тукалов, росіянин, білолицій і в пенсне, втрутився.

— Перестань говорити цим тоном, Олександре, — сказав він до свого приятеля. — Ти покажи нам дорогу до станції, Іване. Добре? — Голос його був досить спокійний. Це охолодило мене.

— Треба повернутися за ріг і тоді... — Я вмовк. — Ні, я краще проведу вас до станції. У кожному разі, — я тут свій.

Моя гордість не дозволяла мені відступати ні на крок. Проте, я був насторожі, готовий до всякої несподіванки. Але ми нікого не зустріли на вулицях у цю ранню годину. То було не дуже далеко. Я провів їх до того місця, з якого видно було в'їзд у станційний двір.

— Он станція, — сказав я, вказуючи на неї і продовжуючи тим же кроком іти собі далі своєю дорогою. Вони почали переходити вулицю. Ми не обмінялися прощальними словами. Ми були вороги.

Я знов, що на станції був відділ контррозвідки. Але я також знов, що недалечко був ріг поперечної вулиці. Коли вони входили в ворота станційного двору, я завернув за ріг вулиці й пішов з усією найбільшою швидкістю, на яку я був тільки спроможний. Недалечко за рогом, вулицю перетинав глибокий яр, через який був перекинutий міст. Яр був порослий дикими кущами, і на дні його дзюркотів струмок, званий Буховцем, що значно далі, за містом, впадав у Рулу. Я стишив свою шалену ходу тільки тоді, коли опинився на дні яру, захований від людських очей густим чагарником. Але я не спинявся. Збудження гнало мене далі.

Я міг пробачити Тукалову. Він був росіянин і цілком природно було для нього боротися за його Росію. Зовсім інша справа з Іваненком. Він був українець по крові. І він виказав таку ненависть! Однак і то була не так уже й надзвичайна річ. Всі відступники такі.

Мені пригадалися яничари, середньовічні тілоохоронці султанів Отоманської Порти, найзліші вороги християн. Їх набирали до того спеціального війська з християнських хлопчиків, захоплених у полон мусулманськими арміями за насококів на сусідні країни. Одне з найбільших джерел здобування християнських полонеників становила середньовічна Україна з її незахищеними природою кордонами, відкритими для набігів крим-

ських татар, що були васалами стамбульського падишаха. Певно, що Іваненко був сучасний яничар, огідний відступник від своєї нації.

Майже в кінці яру, перед тим місцем, де він виходив на недалекий уже звідти берег річки, я видерся нагору й тепер ступав енергійними кроками здовж головної вулиці міста без ніякої певної мети, а тільки прагнучи ще дужче віддалитися від станції. Збудження все ще володіло мною, але мої думки були вже в порядку.

Вони йдуть, думав я, воювати за свою Росію, за Росію в обсязі недавньої імперії, в якій Україна знов була б тільки провінція, тільки колонія. Вони готові ризикувати за це своїми головами.

А ми? Ми сидимо, мов ті «німії, підлії раби», як Тарас Шевченко картав ув однім із своїх полум'яних послань до мертвих, і живих, і ненароджених земляків своїх *). Це він до нас промовляв, до моого покоління. На що ж ми чекаємо? На яке чудо? Республіканська армія України зазнає втрат у боях десь за Дніпром. Вона розpacчливо потребує поповнень. А ми сидимо ось тут і тільки хилимось перед червоними і білими напасниками, котрим треба тільки нашої землі і нашого хліба, котрі прагнуть уярмити нас знов.

— Ні, так не може тривати далі. Ми повинні піти!

— Так. Цілковита правда. Ми мусимо піти до Симона, — знецінцька почув я голос.

Що то було? Відлуння моїх слів?

Я озирнувся.

Парубок моого віку стояв недалечко. Його карі очі під чорними бровами дивилися на мене серйозно і водночас дружньо. Лице його здавалося мені знайомим, а проте я не міг собі пригадати, де я його бачив.

— Я кажу, що саме час нам вирушити до Симона, — повторив він.

Я дивувався і не зінав, чи він вичитав мої думки в мене на обличчі, чи може я непомітно для себе висловив їх уолос. Але так чи інакше, то не мало значення. Головне було те, що він був мій друг. Він думав так, як і я.

— Гаразд, — сказав я, — ми вирушимо сьогодні, зараз.

— Гаразд, — луною відгукнувся він, — але перше ходім побачимося з паном Андрійком.

Я кинув на нього здивований погляд. То була несподіванка для мене. Але я не перечив. І тут я згадав: він був один із тих, з ким я голосував разом на зборах незалежників у Міському саду.

— Так, — сказав я, — але почекаймо одну хвилинку.

*) У даному разі в поезії «Юродивий».

Ми стояли коло церкви в кінці Полтавської вулиці на краю крутого схилу до Зарулля. Я любив це місце через розкішний краєвид на широкий простір за рікою. До цього місяця привела мене несвідомо моя задумливість того дня.

— Бачиш наш прапор там? — запитав я, вказуючи в далину.

— Де? — здивувався він.

— Он ті жовті піски і сині ліси над ними коло обрію? — вказав я ще раз. — Того прапору нашої незалежності й свободи вони безсилі відняти в нас.

— Так, — вимовив він задумливо. — Так, я бачу.

— Давай же заприсягнемо на вірність йому, — сказав я. — Постіймо хвилинку мовчки задля цього.

Ми стояли струнко, з непокритими головами, не відриваючи очей від живих барв прапора нашої батьківщини. Я в думці присягався бути вірним йому до самої смерті. Я був певний, що й він робив те саме.

Тоді ми поодягали свої кашкети і, повернувшись на місці, ноги покрокували до міста.

V

О, молодосте, молодосте! На які несподівані пориви буваєш ти здібна!

Тепер, коли я пишу ці рядки, моя молодість давно минула. Разом із сріблом сивини безплідний скепсис став притаманністю моого покоління. Але пригадуючи собі ту мовчазну присягу двох палких юнаків над широкою долиною, на якій між стінами зеленого очерету блищаю сріблом чисті води Рули, я знов відчуваю урочистість моменту, яка не часто трапляється навіть під звуки промов і фанфар, на зборицях велелюдних юрб.

Словнені піднесення, ми швидко йшли пружким узгодженим кроком, властивим вояцькому маршеві. Він не тривав довго.

Ми застали пана Андрійка в так званому Панковому ряду, у тій невеличкій частині величезного квадрату з крамниць навколо Ярмаркового майдану, яку так революція, як і контрреволюція ще терпіли, як осідок управи і канцелярій кооперативного товариства. Він був сам один у кімнаті, повній полице́ із покажчиковими картками.

Пан Андрійко витлядав дуже відмінно від того самовпевненого чоловіка, промову якого я вислухав був на партійних зборах у Міському саду одного дня. Його тодішній лиск злінняв, одяг його був обношений, лице пом'яте. Не лишилося й сліду від його колишньої красномовності. Він насили спромігся продихнути крізь поблідлі губи своє тремтливе «заходьте» у відповідь на наш стук

у двері. Було ясно, що він із страхом чекав на відвідувачів зовсім іншого сорту, і його округле зблідле лице освітилося кволою усмішкою полегші, коли він побачив не їх, а нас, як ми входили в кімнату покажчикових карток.

— Ми йдемо до Симона, — заявив мій товариш йому просто, без жадного вступу. — Що маєте ви передати їм там?

Він глянув на наші обличчя здивовано. То була несподіванка для нього. Хіба ми не належали до його партії? Чи ж не вислухали ми тоді його програмової промови? Що було в наших думках?

Наше запитання не було загадкою для нього. Симон Петлюра був герой української національної революції і головний отаман республіканської армії. Його ім'я знала кожна дитина на Україні.

Він вичитав відповідь із наших обличч. Якийсь неспокій з'явився в його притильниках очах. Він засовався в кріслі, потім підвівся. Він чогось шукав. Якийсь покажчик негайно, мабуть, знадобився йому в його невідкладній роботі, бо він підійшов до поліці і почав ритися в її величезній збирці карток.

Ми почекали кілька хвилин. Він усе ще бавився собі в своїх картках на полицях. Мій товариш значуще глянув на мене. Я відповів йому тим самим. Ясно було, що пан Андрійко ніколи не знайде те, що він загубив. Тож ми повернулися до виходу.

І що міг би він передати через нас Симонові? Що він уже зрадив його справу? Продав її тому, хто здавався йому вже переможцем у війні за Україну?

Нам ніколи було багато роздумувати про це. Як тільки ми опинилися знов на вулиці, ми зазирнули один одному в вічі.

— Тепер ходім кожен до себе додому. Захопимо трохи харчів і пару білизни на зміну і якнайскорше на станцію.

— Гаразд, — луною відізвався він. Ми розійшлися.

— Мамо, — сказав я, щойно переступивши поріг нашого дому. — Я йду до Симона. Дай мені трохи харчів, днів на два, і пару білизни на зміну.

Вона втупилася очима в мое обличчя, бачучи по ньому, що то не був жарт.

— Що ти собі втвікмачив у свою дурну голову? До Симона? Де ж він?

— Так, — сказав я діловитим тоном. — Будь ласка, поквапся, мамо. Я мушу бути на станції якомога скорше.

У розpacні вона намагалася відговорити мене від моого наміру. Та її слова тільки дратували мене. Коли це зненацька знайшовся в мене несподіваний союзник.

— Слухай, мамо. Ти не розумієш, — втрутилася моя сестра. — Якщо Віктор Шаталов збирається вступати в денкінську ар-

мію, то чому б нашому Іванові не вступити в українську. Хтось же мусить боротися за українську справу!

То була правда. Віктор був син аптекаря нашої лікарні. Я теж чув, як він розповідав, що добровольці Білої армії дістануть нагороди земельними маєтками після «визволення Росії».

Моя мати, українка збентежена, тільки переводила свої очі з одного на нас на другу. В цю хвилину пан Топірко ввійшов у напівосвітлений передпокій, де відбувалася наша суперечка. Рада його появлі, вона звернулася до нього, щоб він, як мужчина, наставив мене на розум. Бо я собі зовсім здурів із своїм Симоном!

Топірко уважно глянув на мене.

— Ви це серйозно? — запитав він.

— Так, серйозно, — відказав я спокійно.

— Як так, — звернувся він до моєї матері, — то я нічим не можу вплинути на нього, як міг би, може, його батько. Та коли б я й був його батько, не знаю, чи почував би я, що мені слід відраджувати його. Згідно з тим, що я чув, уся молодь незабаром буде змобілізована до служби в денкінській армії. Чи ж не почесніше було б йому служити під українськими прaporами?

Він спинився на мить.

— Ви йдете сам один?

— Ні, в мене є товариші.

— Хто він? Як його прізвище?

— Його прізвище? — я спинився. — Я ще не знаю. Учень реальності школи з нашого міста. Гарний хлопець у кожному разі.

Пан Топірко посміхнувся:

— Це в вашій манері. Ну, то побажаю вам вояцького щастя, Іване!

Приблизно одну годину пізніше, після нашвидку поданого обіду, я був уже готовий. Моя мати сказала:

— Сядьмо на хвилину, як завжди робили наші предки, збираючись у велику подорож. Це приносить щастя.

Ми всі посідали на мовчазну хвилину. Коли ми встали, я взяв невеличку торбу з тим, що мати приготувала мені, і здійняв з вішалки свою гімназіяльну шинелю. Не лишилося нічого, тільки сказати «прощайте». Я озирнувся. Вони були тут, чекаючи на мое останнє слово прощання, пан Топірко і Раїя, моя сестра. Та де ж була мама? Відповідаючи на мое мовчазне запитання, пан Топірко вказав поглядом на двері, що вели до спальні моєї матері. Звідти вона й вийшла одну хвилину пізніше, тримаючи перед собою в обох руках маленький образок пресвятої Діви Марії, який, я знов, висів звичайно над її ліжком.

Пан Топірко глянув на мене допитливо і в той же час з че-

канням і сардонічна усмішка зазміялася на його досить повних губах під руськими пишними вусами. Він зінав, що я був вільно-думець, і його забавляло бути свідком моїх частих виступів проти марновірських уявлень про магічну силу слів і жестів, властивих моїй матері. Та його сподівання обдурили його цього разу.

Бо я стояв спокійно, чекаючи на маму, що наближалася до мене повільним поважним кроком. Сльози блищали в її очах, але вона не плакала. Було щось у її вигляді таке, якого я ніколи доти не бачив. Її метушливість щезла і вроциста поважність була на її худому обличчі, надхненному піднесеними почуттями. Вона виглядала майже вродливо в ту мить.

— Сину, — промовила вона голосом, словненим глибокого почуття. — Цим образком моя покійна мати благословила була мене, коли я збиралася розпочинати своє доросле життя. I... — вона спинилася на хвилинку. — Мій сину. Подумай про це. Подумай про незліченні покоління матерів, котрі до мене прощалися з своїми синами. Я одна з них. Нехай пресвята Діва хранить тебе. Боже, благослови тебе... — I вона перехрестила мене маленьким образком.

Я стояв перед нею з головою, похиленою в благоговінні.

Потім вона поцілувала мене і сльози ринули по її зів'ялих щоках. Я поцілував її в руку й обняв її. Пан Топірко випростав до мене руку для останнього мужнього потиску. Тоді я звернувся до моєї сестри. Я хотів поцілувати її на прощання, але вона вивернулася убік від мене. Вона не радо приймала такі «ніжності». Замість того вона подала мені руку для потиску. I я вийшов. Вони не провожали мене до воріт, як вони напевне б зробили це за інших часів при такій нагоді.

Він був уже на станції. Оце вірний друг!

— Довго чекаєш? — спітав я.

— Ні, щойно прийшов.

— Як тебе звати, друже?

— Павло, — сказав він, — Павло Олійник. А тебе?

Я назвав себе.

— З цього часу ми побратими з тобою, Павле.

— Ні, — сказав він, — трохи раніше. З моменту нашої присяги там.

Ми міцно потиснули один одному руки.

Нам щастило. На задній колії товарний поїзд стояв з паротягом на захід. Ми поспішили до нього, і як тільки ми влізли на відкритий вагон-платформу, поїзд рушив, так наче машиніст чекав тільки на нас.

VI

То був порожній товарний поїзд. Ми думали, що він будейти без зупинок, але як тільки ми спустилися з горба, він ставякраз на мості через Рулу. Ми визирнули через борт плятформи. Кілька чоловіків того спеціального вигляду, який вони виказували тих днів незалежно від того, кому вони служили, — ЧК чи контррозвідці — йшли здовж поїзда, відсугаючи дверівагонів і зазираючи всередину.

— Вони вишукують у поїзді жидів, — сказав похмурий чоловік із стомленим неголеним обличчям, один із кількох, із ким ми були разом на одній плятформі. — Як вони кого знайдуть, то кинуть його просто з мосту в річку.

Той чоловік мабуть зновував чисто все. Інші не сказали нічого. Кожне тільки тулилося ще тісніше до свого кутка. Наш вагонстояв майже посередині мосту.

Однак нічого не сталося. Принаймні ми нічого не бачили, бо вже ніхто в нашому вагоні не наважувався більше визирати знього. Та ми могли б напевне почути крики. Проте все було тихо. Перш ніж обшукувачі дійшли до нашого вагона, поїзд ізнову рушив. Кожне в нашому вагоні зіджнуло з полегшею.

Наш поїзд почав торохтіти колесами жутко і перед вечором ми вже були в Кременчуці. Станція була оточена кордоном з салдатів. Контррозвідники перевіряли папери пасажирів. Ми не мали жадного клопоту з ними. Наши учнівські посвідки були найкращими вірчими грамотами.

Нам пощастило також сісти на другий товарний поїзд і перед заходом сонця ми вже були за Дніпром. Коли наш поїзд спинився на першій його зупинці, бічні двері критого вагону, в якому ми сиділи, хтось знадвору відсунув, і залізничний кондуктор зазирнув усередину.

— О-о, — протягнув він з удаваною несподіванкою, але й з усмішкою, — в нас повно пасажирів! Якої ж кляси цей вагон, другої чи першої? — пожартував він. Тоді він уліз усередину і поїзд поїхав. — Ваші квитки, прошу! — сказав він діловим тоном. Його поважна міна показувала, що він цього разу не жартує.

То було нахабство. Жадних квитків не продавалося в квиткових касах, ні будь-де інде, і він мусів би був про це добре знати. Обурене мурмотіння пасажирів було відповіддо на його абсурдну вимогу. Квитків не було ні в кого.

— Ну, тоді діставайте гаманці, — вишкірив він свої криві зуби. — Двадцять карбованців з носа.

На наших залізницях ніколи не водилося, щоб кондуктори збирали від пасажирів платню за проїзд. Його намір був зрозумілий: він вимагав грошей для себе. І то був справжній грабу-

нок. Вигуки протестів послідували за його вимогою, мій голос був, мабуть, найчутніший, бо я стояв поруч із ним.

Кондуктор оскаженів. Його гнів обрушився майже виключно на мене. Але пасажири стояли за мною. Вони заявили йому, що на найближчій зупинці вони підуть до начальника станції і викажуть його, як безсorомного вимагача того, що йому не належить. Це змусило його замовкнути. Але на найближчій станції, коли він злазив з вагона, він заприсягся, що повернеться з контррозвідниками. Вказуючи на мене, він погрозив:

— Вони вже дізнаються, що ти за цяня.

Ми не чекали його повернення і в темряві, що вже настала, вислизнули з вагона, трохи пробігли здовж поїзда, який ще стояв, а тоді злізли на дах іншого вагона в тому самому потязі.

Навряд чи ще в якій країні світу люди уявляють собі, що дахи залізничних вагонів зроблено на те, щоб на них їздити. Пасажири колишньої Російської імперії теж так не думали аж до 1917 року, коли величезні юрби салдатів, демобілізованих або й таких, що самовільно покидали окопи зненавидженої війни, бажаючи дістатися додому якомогаскорше, зробили відкриття, що дахи пасажирських і товарних вагонів були вже не так і погані, якщо тільки щастливо знайти собі місця на них. Треба було тільки триматися цупко і бути обережним.

Пізніше, коли більшовицькі декрети припинили скасовану ними вільну торгівлю і кожному довелося самому дбати про здобування харчів для себе й родини на Україні та по інших далеких краях, де хліб іще був, дахи вагонів зарясніли людьми і мішками. З'явилось нове слово «мешочник», революційний російський неологізм, що означав людину з мішком. Серед мешочників на дахах були люди всякого віку, роду й статі. Спеціальні «загороджувальні загони» з чекістських військ стягали їх з дахів, спиняли поїзди серед чистого поля, відбирали в них мішки, проганяли мешочників геть, залишаючи їх напризволяще за багато кілометрів від станції, проте ніщо не могло спінити голодних людей у пошуках харчів. І, звичайно, день і ніч на залізницях траплялося з мешочниками багато нещасливих випадків і смертей.

Тепер, коли голода Росія була відрізана денкінським фронтом, дахи поїзда були порожні. Я вже мав досвід подорожувати на них, тож я інструктував Павла лягти долічевера посередині даху вздовж поїзда, головою до паротяга. Я ліг попереду його, мої ступні були недалечко від його голови.

Ніч була тепла. Густі хмари закривали небо, і місяць був усе ще за обрієм. Було дуже приемно випростатися, відчуваючи рівномірне коливання вагона під супровідне цокотіння коліс. Я дуже скоро заснув.

Мое прокинення було вельми неприємне. Знайомий кондуктор був на даху. Він огидно лаявся. Його хриплкий голос був перепов-

нений злобною радістю. Я був тепер у його владі. Він погружував, що зараз скине мене з вагона на повному ходу поїзда. Щоб надати ваги своїм словам, він дав доброго стусана кулаком просто мені в лиці.

Це розлютило мене. Я підвівся на повний зрист із колін, на яких я стояв. Я був трішки вищий за нього.

— Що ти собі вбив у твою дурну голову, ти, безголовий бовдур? — проревів я до нього. — Та ти знаєш, хто я такий?

Мій гнівний запит був несподіванкою навіть для мене самого. Хто ж я був? Просто собі парубчик. Однак значущість і погроза, що їх моя лють уклала в мій голос, зробили своє. Його поведінка різко змінилася. Він неначе ковтнув свій язик, приголомшений моїм образливим і презирливим тоном. Протягом довгих років своєї служби на залізниці він звик був принижено поступатися на подібні тоном зневажливі домагання презирливої до простого робітника російської знаті. І він почав відступати задом, з лицем до мене.

Я не знов, як довго потриває несподіваний для мене самого ефект моого випаду, і можливо за хвилину-две він міг би опам'ятатися і згадати, що вже минув час на подібне з ним поводження, але в цю мить я добачив щось попереду в тъмяному свіtlі ночі. Я стояв лицем до паротяга.

— Падай ніць! — вигукнув я скільки сили голосно і сам кинувся долілиць на дах вагону, бачучи, що й мій кондуктор робить те саме. Наступної миті темна маса низького моста через залізницю прошуміла майже над нашими головами. Нас обгорнула густа хмара диму з паротягу.

Коли дим розвіявся, ми підвели голови, мій ворог і я, майже одночасно. Його голова майже дотикалася до моєї.

— Дякую, — вимовив він третмливим голосом і почав повзти задки, не пробуючи навіть ізнов ставати на ноги. Коли він мав уже зникнути за краєм вагону і видна була ще тільки його голова, він гукнув до мене:

— Гей, слухай! Ви можете обидва йти собі безпечно до вагону, якщо хочете. Квитків непотрібно.

— Дякую, — гукнув я до нього. — Нам цілком добре й тут.

— Ну, тоді бажаю щасливої подорожі, — вигукнув він востаннє і голова його щезла за краєм вагона.

Заду до мене підліз Павло. Лежачи поруч, ми обговорили цю подію. Він був, звичайно, готовий захищати мене, коли б справи стали поважні. Він не бачив наближення мосту, і мій застережний викрик урятував також і його життя. Не було ніякої потреби залишати дах. Ми покурили і попробували заснути знов.

Свіжість ранку збудила нас, коли наш поїзд підходив до чималої станції. Як виявилось, то була Біла Церква, пункт на ма-

пі, з якого, як ми собі виснували, нам слід було розпочинати пішту подорож. Ми сподівалися натрапити на український фронт десь недалеко від того міста.

VII

Наші тіла так задубіли від нерухомого лежання на даху, що ми ледве спроможні були рухатися, злазячи з вагона. Наш одяг і наші обличчя були вкриті сажею. Але не було безпечно спинятися на станції, щоб умитися й почиститися, тож ми постара-лися якнайскорше вийти за межі залізничої території. Незабаром ми вже були за містом, ідучи по першій же дорозі, яка вела на захід.

Якийсь старий чоловік ішов у тому самому напрямі попереду нас. Ми поспішили, щоб наздогнати його. Він виявився селянином із найближчого села, сім кілометрів від міста. Ми розпитали його і здобули від нього важливі нам відомості про назви сіл попереду нас на тій дорозі. В разі необхідності, ми повинні були мати готову відповідь на запитання, куди ми йдемо. Ми йшли поруч нього, наслідуючи його гойдливу ходу і незграбні жести людини важкої праці, намагаючись якомога більше скидатися на сільських парубків.

Ми були вже на півдорозі до села, коли нас наздогнала розвідка з Білої Церкви. То була так звана тачанка, шарабан із двома сидіннями, озброєна важким кулеметом, укріпленим на задньому сидінні, винайдений військового ватажка анархістських загонів Махна, але дуже скоро прийнята, як сильна і маневрова збройна одиниця у громадянській війні так червоними, як і білими.

На тачанці було два денікінці. Один керував парою коней, а другий пильно спостерігав місцевість крізь бінокль. Вони оглянули нас, але, мабуть, не добавили в нас нічого підозрілого. На краю скилу, що вів до села, тачанка повернула назад.

Ми з Павлом обмінялися значущими поглядами. Було ясно, що ми були вже на тій лінії, яку можна було б назвати фронтом, тобто недалеко від нашої цілі.

Але вже незабаром наші висновки виявилися хибними.

Коли ми спустилися вниз по дорозі, в селі перед нами було тихо. Ми минули кілька крайніх дворів і спинилися коло одного двору, навпроти якого йшла в бік одна з вулиць села. Нам просто здавалося, що той двір виглядав якось привітніше за інші. У дворі була молода жінка, і ми попрохали в неї дозволу набрати води з колодязя, щоб трохи вмитися. Вона охоче дозволила нам це.

Коли ми повмивалися, наша господиня поставила на спориши перед нами глиняну миску, повну свіжої сметани, і по великій

скибці щойно спеченої паляниці на широкому капустяному листі, замість тарілки. Мисок було, мабуть, не так уже й багато в її хаті. Івші ту смачну перекуску, ми відповідали на розпитування нашої цікавої господині, що стояла біля нас, підперши щоку рукою. Вона хотіла знати, звідки ми йдемо, і куди, і чого, і хто ми такі. Наші відповіді були вже приготовані наперед, вони звучали правдоподібно, і наш прихід до цього села виглядав зовсім невинно.

Ми попоїли, подякували і вже збиралися йти собі, коли раптом село наповнилося гармидером: викрики, скріп багатьох возів і непристойна російська лайка почулися на вулиці. Немов злякана пташка, наша господиня майнула в свою хату. Ми з Павлом лишилися сидіти на спориші.

Довга валка возів із селянами за погоничів під'їздила до нашого двору з того боку, куди ми мали йти, і завертала в вулицю, навпроти нашого двору. На возах було повно запорошених чоловіків, із рушницями напоготові в руках. Револьвери, ручні гранати і пояси з патронами висіли на них. Серед них було й кілька жінок відразливого вигляду. На возах можна було бачити грамофон із різоколіровою трубою, кравецьку машину, кілька вельосипедів і одне велике дзеркало.

Це все виглядало так, немов раптовий вихор улетів у село. Ale в вузьких покрученіх вуличках він майже влігся. Віз за возом спинялися, хоч загальний рух не припинявся ні на хвилину. Була, мабуть, якась зовнішня сила, що натискала на безладну мішанину людей і майна, та й пхала її вперед.

Ми й далі сиділи на траві, відчуваючи інстинктово, що то було найкраще, що ми могли зробити, і хоч як ми були перелякані, мовчки спостерігали цей гармидер і рух із прибрано байдужим виглядом сільських байдикарів. Наша господиня обережненько визирала з сінешніх дверей із зацікавленим і стурбованім виглядом.

Два озброєні бородачі сплігнули з свого воза й ускочили в наш двір. Від їхнього несамовитого вигляду в мене похололо всередині. Проте, їм було не до нас.

— *Малачка, скарей малака, хазайка!* — один із них викрикував, підбігаючи до відра, яке ми залишили коло колодязя. Вони поспіхом узялися обмивати свої запорошені обличчя. Тим часом вози почали знов скріпіти на дорозі. З возів до них кричали:

— Скарей! Скарей! Єдем!

Наша господиня ще барилася в хаті, але їм було ніколи чекати на її молоко. Один з них, що витирав широке обличчя рукавом своєї темної сорочки, кинув погляд у нашому напрямі і промурмотів, біжучи до воріт, немов шукаючи нашого співчуття:

— Вот так всю дорогу ат самой Адеси. Удірай, лібо гібні!

Наступної мілі вони вже обидва були за ворітми. Вози пої-

хали швидше і незабаром у селі було знов тихо, тільки поволі осідала збита в повітря курява. Навіть не вірилося, що всього короткий час перед тим одчайдушна banda головорізів прошуміла селом.

Ми ще раз подякували нашій гостинній господині і подалися далі в напрямі на Сквиру, невеличке містечко. Ми не мали і найменших сумнівів щодо політичного кольору bandи, яку ми щойно бачили.

Приблизно через годину пішого ходу дорогою, на якій ні жivoї душі не йшло і не їжало, ми були на дні широкої долини. Коли ми після того наблизялися до найвищої точки протилежного схилу, так звана «прольотка», тобто екіпаж того типу, що ним користувалися візники по містах, з'явилася на лінії обрію, посуючись нам назустріч. У ній сиділо двоє. Нам нікуди було відступати, не було й де ховатися. Доводилося тільки йти своєю дорогою.

Прольотка їхала вниз досить хутко, а все ж нам лишалося трохи часу на здогади, що за люди могли то бути. Від правильної розгадки цього могло залежати наше життя. Ми були на землі поза законом, на пустельній дорозі.

То не була розвідка, ні, вона не скидалася на це. Також ніяка ділова справа не могла б потнати когось ризикувати своїм життям у цій нічій землі, де не було і не могло бути взагалі ніяких ділових справ. На іздцях був напіввійськовий одяг. Та в цьому не було нічого надзвичайного. Вся країна доношувала те, що залишилося після війни, під час якої вироблювано тільки уніформи. Вони могли мати при собі зброю, однак вони не носили її відкрито. У них були обличчя міщан, і погляди їхні були суворі, насторожені й допитливі. Вони не зводили з нас очей. Наблизившись до нас, прольотка притишила їзду, потім стала.

- Хто ви такі? — один з них запитав суворо.
- Учні, — дав я найневиннішу з вигляду відповідь.
- Документи! — зажадав той самий чоловік.

Це домагання навело мене на слід. Тепер я знав, хто вони були. Була тільки одна з усіх влад, що хутко зміняли одну одну, прибічники якої завжди завзято бралися перевіряти особисті посвідки.

Вивчаючи наші шкільні посвідки, наш допитувач високо підніс свої брови у підозрілому здивуванні. Ця особлива манера підіймати брови дала мені ключ до здогаду про його національність. Тепер я вже знов, що йому казати.

- З Полтавщини? Що ви тут робите?
- Ми тікаємо від денкінської реакції. Вони вчиняють погроми і силують молодь вступати до їхньої армії.

Його вид пом'якшав. Він окинув нас з ніг до голови швидким поглядом.

— Ви могли б приєднатися до нашого війська, що відступає від Одеси. Я думаю, ви бачили наших у селі, — він показав рукою на село, яке ми щойно лишили за собою.

— Так, — сказав я, — ми бачили їх. Вони вихорем прото-рохтили крізь село й ми не могли догадатися, хто вони були.

Він вишкірив зуби в ухмилці. Я посмілив:

— Чи не могли б ви сказати нам, хто там? — я махнув рукою в західному напрямі. — Може ми могли б приєднатися до першого ж загону Червоної армії, який нам стрінеться? — Я застосував мої найкращі акторські здібності, кажучи це.

Його підозріливість, здавалося, щезла.

— Червоної армії ви там уже не зустрінете. Хіба тільки банду Махна, можливо. Махно йде слідом за нами.

Я спустив додолу очі, немов у сумовитому роздумі, а насправді, щоб приковати свою радість, що цих двоє були вже останні червоні, яких ми бачили.

— Ну, нам треба їхати, — промовив наш допитувач і вони поїхали собі.

— Нам пощастило, — сказав Павло, коли ми трохи відійшли від того місця. — Я побоявався, що вони постріляють нас. Той другий, — пильнував кожного мого й твого руху й увесь час тримав руку в кишені, мабуть мав там револьвера напоготові. Але ти їм сказав саме те, що їм треба було. Хто вони були, як ти думаєш?

— Не можу сказати напевне. Члени ревкому, можливо, а може навіть і чекісти. У кожному разі вони були двоє хитрунів, котрі не хотіли встрявати в бої, що їх можна було б сподіватися під час відступу їхньої банди. На прольотці їм і зручніше і безпечніше, бо на ній вони не так впадають в око і не скидаються на військових.

Павло глянув на мене з визнанням. Він уже й так під час усієї подорожі полішив на мене виплутуватися з трудних становищ. Це сталося якось само собою, мабуть через те, що я скоріше вихоплювався з відповідями й поясненнями. Він був добрий товариш, завжди готовий підтримати, і я знов, що він ніколи не зрадить.

Перспектива зустрінутися з бандою Махна стурбувала нас. Найкраще було б нам десь сковатися, поки вона проїде. Але навколо була гола місцевість, ні кущика, ні ярка, тож ми з чималою обережністю виткнули свої голови, дійшовши до краю рівнини, що відкривалася на вершику горба. Але нічого підозрілого ніде не було видно. З кілометр перед нами виднілося велике село чи містечко і ми поспішили до нього, бо там ми могли б переховатися якнайкраще.

То було містечко Сквира, як виявилося. Хоч до вечора було ще кілька годин, але безпечніше було спинитися і розпитати

місцевих людей. Ми просиділи до вечора в дворі одного гостинного селянина, який і запросив нас переночувати у нього в клуні. Він запевнив нас, що Українська армія вже недалеко, і вказав нам дорогу наступного ранку, яка, як він думав, незабаром доведе нас до нашої цілі.

І справді, він не помилився. Приблизно за дві години ходу ми помітили здалеку перед нами поблискування ламаних ліній.

Ми вирішили, що то могло б бути поблискування добре на-мащеної поверхні рушниці з її прикладом, що відбивали сонячне проміння мов дзеркало. Наше припущення виявилося вірним. Ще за одну годину ходу ми почали наблизатися до групи солдатів, двоє з котрих були верхи на конях. Що ближче ми підходили, то дужче серця наші сповнялися радістю. Салдати були в сірих австрійських уніформах, що вказувало, що то були галичани, українці, що ще недавно були під владою Австро-Угорщини.

Салдати відповідали на наші радісні привітання стримано. Але обличчя їхні засвітилися усмішками, коли вони дізналися від нас, що ми — добровольці з Полтавщини і хочемо вступити до Української армії. Їхній підстаршина наказав одному з піших вояків провести нас до штабу в недалекому селі.

У штабі двоє молоденьких старшин вчинили нам формальний допит. І цього разу вийшло так, що я вирвався вперед, бо мали допитувати вони нас поодинці в окремій кімнаті. Я охоче відповідав на всі їхні запитання. Тоді вони почали між собою говорити німецькою мовою, обмінюючись враженнями про ширість моїх відповідей. Але я скоро перервав їх розмову, сказавши теж німецькою мовою, що коли б вони хотіли щось поговорити між собою потаємки від мене, то краще їм обрати якусь іншу мову, бо цю я розумію. Ця моя заява зовсім усунула рештки їхньої недовірливиності, вони потисли мені руку як своєму, вже Павла навіть не допитували. Вони наказали салдатові, що супроводив нас, провести нас до місця постю чоти, де ми мали трохи перепочити і попоїсти, бо вже сьогодні ми мали йти до Головної Квартири УГА.

Як ми насолоджувалися тим відпочинком і дружніми розмовами з вояками! Ми були серед своїх. Ми були поза засягом сил ненависті, підозрілості і гноблення. Ми були в нашій дорозі, вимріяній Українській Республіці. Вони розповіли нам, що українська армія перебуває в наступі, і Київ, наша столиця, от-от буде захоплений.

Проте того дня ми не рушили від наших нових друзів нікуди. Мабуть у штабі передумали. Ми провели спокійну ніч у клуні разом з ними, добре виспались і відпочили, а вранці, після військової каві з чорним хлібом, ми розпрощалися з ними. Нас мав супроводити один вояк із рушницею і з червоною опаскою на руці каві з написом: ПОЛЕВА ЖАНДАРМЕРІЯ. Нас неприємно врази-

ло останнє слово того напису, бо воно в'язалося із зненавидженою царською жандармерією. Однак наш галицький жандарм не мав нічого спільногов в своєму вигляді з вусатим і грубим слугою царського режиму. Виявився він товариською людиною і з ним ми приемно розмовляли дорогою, розпитуючи його про Галичину і розповідаючи йому про нашу Полтавщину.

Десь так опівдні дісталися ми до великої вузлової станції Козятин у містечку тієї ж назви. Головна Квартира УГА містилася в одному з пристанційних будинків. Нас недовго розпитували там і настанку сказали, що зараз передадуть нас до Головної Команди Наддніпрянської армії.

Це було відкриття для нас, що українська армія не єдина, а має дві незалежні команди. За той день, що ми провели зі стрільцями галицької частини, ми встигли полюбити їхню скромну армію. Приємно було бачити її високу дисциплінованість. У ній не було того гультяйського вигляду, який свідомо чи несвідомо надавали наддніпрянським частинам її картинно одягнені козаки й отамани, часто з запорізькими вусами, оселедцями та іншими аксесуарами історичних п'ес українського театру. Може кому те все здавалося й дуже національним, але я любив театральність тільки в театрі. Крім того, нас з Павлом цікавили й самі галичани, як українці ще невідомого нам гатунку. І ми обидва стали прохати штабного старшину, який розмовляв з нами, що ми хотіли б служити в одній з галицьких частин. Він був здивований цим і заперечував, кажучи, що всі наддніпрянці мають служити у своїй армії.

— Алеж Галицька армія це теж Українська армія, — палко заявив я тому старшині. — Я чув, — вів я далі, — що в усіх арміях однорічники та ще й добровольці мають право вибору роду зброї. Ми дуже просимо зважити на наше цире бажання служити саме в Галицькій армії. Ми почуваемо, що вона для нас є так само своя армія.

Наші домагання чули кілька інших старшин, які з моменту нашої появи в тому штабі дуже цікавилися нами, як добровольцями, що пройшли ворожі фронти до рідної армії. Збоку, за окремим столом, сидів, мабуть іхній генерал, з невеликими сивими вусами. Він підвісив після моїх останніх слів, підійшов до нас і поплескав кожного з нас по плечі.

— Славно, полтавці, славно! — сказав він. — З такими, як ви, Україна переможе.

Ми тільки виструнчилися, як могли, у відповідь на це. Ми відчували, що прожання наше вже задоволене.

Незабаром нам виготовили і дали на руки проїзні документи, і, відсалютувавши по галицькому, як ми вже навчилися того, спостерігаючи поведінку галицьких стрільців, ми подалися на станцію. Як написано було в нашему подорожньому документі,

ми мали право користуватися всіма родами транспорту, маючи дістатися до Вінниці і зголоситися до штабу 14-ої бригади УГА. Справжнього поїзду не було на Вінницю, але мав іти туди скоро паротяг без вагонів. На його тендер і на платформу спереду, довкола казана, вже дерлися вояки.

Ми вчинили за їхнім прикладом і незабаром уже сиділи перед сиро уніформованого вояцтва з самого переду паротяга, звисивши ноги вниз, між рейками, лицем уперед. Над нами, почеплений до труби паротяга, гордо майорів наш рідний жовто-блакитний прапор; могутня парова машина, міцно похитуючись, несхильно мчала вперед; безконечна стрічка рейок летіла нам назустріч; яскраво сяяло сонце і душі наші ширяли в нечуваному піднесенні.

І ось навколо нас залунала нова для нас, велична пісня. Вона, як ніцо більше, відповідала нашим з Павлом почуттям, і ми теж уже пробували брати в ній участь, підтягуючи:

А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну гей-гей розвеселимо . . .

ЧАСТИНА П'ЯТА

I

Вінниця була повна вояцтва, серед якого переважали сірі австрійські уніформи Галицької армії, хоч не бракувало й хакі російського типу та коротких сірих і синіх жупанців армії УНР. Нам не доводилося розпитувати дорогу до нашого штабу, бо скрізь на перехрестях були вказівні стрілки з написами і номе-рами частин. На дверях одного будинка напис «МУЖВА» нетри-ємно звернув на себе нашу увагу. Був то, очевидно, витвір якогось невдахи перекладача-формаліста, котрий не відчував того, що слово те, переклад-калька з німецького Mannschaft, було також українським відповідником до презирливого російського «мужи-чъє» і як збірна назва простого вояцтва звучала ще більш зне-важливо, ніж дореволюційне російське *нижний чин*. Тепер, після демократичної революції 1917 року, те огидне слово «муж-ва» було просто нестерпно недоречне. То не було тільки наше з Павлом відчуття, бо, як виявилося незабаром, ніхто не вживав того слова в практиці, а тільки «стрільці» чи «стрілецтво».

Наша бригада розквартирована була в одній з кількаповерхових, так званих Кримських касарень, що були на околиці міста. Нам указано було наше місце на довжелезному голому полу (нарах), що в два ряди тягнувся майже від стіни до стіни великої залі істановив одиноке її умеблювання.

Три тижні проспали ми з Павлом на тому полу, зовсім не від-чуваючи твердості його голих дощок, відполірованих до близку тілами солдатів Російської імперії за недавньої першої світової війни. Три тижні від світанку до смерку ми тільки те й робили, що навчалися виконувати вправи з рушницею, шикуватися, мар-шувати, безвідмовно й чітко діяти, мов автомати, на подану ко-манду. Ця сувора муштра забирала в нас усі наші сили. Ніколи було думати, та не було й сили на те. Час летів скоро й без-думно. Єдиним відпочинком було для нас, коли наш вусатий, австрійської школи фельдфебель наказував нам сідати і почи-нав велемудро розкривати нам таємниці конструкції простої і

зручної австрійської рушниці *Манліхер мүстер дер'ятдесят шістъ*, як називав її він.

Ми були спочатку дещо розчаровані тим, що новобранці, з яких складалася наша частина, були не галичани, а мобілізовані селяни з Вінниччини. Але командири наші були галичани і муштра була незвичного для нас з Павлом, австрійського типу, пристосована не до рівнини, як російська, а до вузьких гірських стежок. В основі стрілецького ладу була так звана «чвірка», що становила найменшу самостійну військову одиницю. Як і у всіх інших арміях, від нас вимагалося завжди байдорого вигляду. Одного разу, стомлені муштровою, ми не спромоглися негайно розпочати спів на команду, коли верталися до касарні на обід, і наш фельдфебель завернув нас на місце наших вправ на додаткові пів години «ходом руш!», «бігом руш!», «стій!», «ляг!» тощо. Після того ми вже ніколи не барилися зі співом.

Одного разу нам видали були квитки до театру. Вінницький театр був великий, із партером, ложами в кілька поверхів і гальоркою. Мені ще ніколи доти не доводилося бувати в такому великому і гарному театрі. Але сидячи в другому ряді гальорки, я вже на середині першої дії відчув, що дуже хочу спати. Замість розваги, мене тільки дратувала метушня акторів на сцені. Ледве досидів я до перерви, а тоді відпросився в командира рою, щоб пустив мене «додому», тобто до касарні, і як тільки я доплентався до моого місця на касарняному дерев'яному полу, я негайно заснув краще, ніж інші на перині.

Одною з гарних рис наших командирів, як і всієї Галицької армії, було те, що вони ніколи не вживали гідких лайок, таких звичайних на вустах російського салдата з його нерозлучним матюком. У порівнянні з останнім, галицьке «най би тя ясний шляг трафив» або «тумане ти вісімнадцятий» були зовсім пристайні, і в той же час «міцні» вислови, і ми з Павлом скоро перекопили їх.

На четвертий тиждень нашого перебування в касарнях нас із Павлом викликано до канцелярії нашої сотні і оголошено нам, що як однорічники (тобто салдати з середньою освітою) ми підлягали наборові до старшинської школи.

То була честь для нас і ми це відчували. А проте невеселі чутки про відступ від Києва зараз же після його захоплення дійшли до нас і нам здавалося, що в той момент кожен наявний вояк був дуже потрібний на фронті. Ми про це сказали поручників, що командував нашою сотнею. Він був приємно здивований нашою щирою заявовою, але запевнив нас, що старшини ми будемо варті багатьох простих стрільців і що Україна потребує старшин.

На другий день ми виїхали з подорожніми документами на руках до Кам'янця. На станції в Кам'янці нам дано докладний

маршрут, через які села нам треба було йти до збірного пункту в одному фільварку. Ми дійшли туди пішки на другий день. Протягом наступних трьох днів до фільварку підходили групами по троє чи четверо інші майбутні викованці на старшин. І нарешті, вже чималою групою, ми дісталися після недовгого маршту до місця нашого призначення.

То був чималий поміщицький біломальований дім з великою верандою. З неї відкривався краєвид на зарослий бур'янами сад і на глибочений круглий яр, над краєм якого стояла панська садиба. На дні яру, поміж великими валунами, виравав чималий струмок, майже невеличка каламутна річечка, через яку вбірд переходила немощена дорога, що перетинала навскіс той яр. Протягом нашої подорожі з Кам'янця до того місця нам довелося перейти через кілька таких ярів. Таких глибоких і вузьких ярів немає на Полтавщині, нема там також і каміння по дорозі, що його так багато було скрізь тут, на Поділлі. При в'їзді до маєтку стояла табличка з повною назвою нашої школи під українським гербом:

СТАРШИНСЬКА ШКОЛА ПІХОТИ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ

У домі не було ніяких меблів; як звичайно того часу, меблі були розібрани під час революції навколошніми селянами. Тільки в чималій кімнаті за верандою стояло кілька простих столів з такими ж лавами, очевидно приготованими для нас командуванням школи. У тій кімнаті ми обідали, там таки й відбувалися наші теоретичні навчання з тактики, читання map, балістики, вивчення схем окопів тощо. Більшість цих предметів викладав оглядний, поважного вигляду поручник понад 30 років віком, із повними чорними вусами.

Такого ж віку був і чепуристий, педантичного вигляду інший поручник, що командував нами на руханці, якою ми розпочинали свій день о 6 годині ранку щодня, незалежно від погоди. Він же провадив навчання нас умінню командувати роєм, чотою й сотнею на огляді, під час руху, в бою тощо. На тих навчаннях ми за чергою або на виклик перебирали на себе ролю командира своїх же товаришів. Педантичний поручник поправляв нас при тому і давав свої вказівки рівним коректним тоном. Але коли з'являвся сотник Драган і перебирає команду в свої руки, він гrimів, перекривляв, висміював кожного, хто подавав команду не досить чітко, на його думку, чи не досить голосно.

— Команда повинна і мертвого поставити позір, — напучував він нас.

Найбільше перепадало мені. В присутності сотника я починав поспішати, мій клятий голос переходив чомусь у фальцет, і варто було б послухати збоку, як сотник перекривляв мене, називаючи мене *паненкою*, а я від того тільки ще дужче ніяковів і перетво-

рювався на справжнього недотепу. Ясно було, що сотник мало вірив у те, що з мене може колись вийти добрий старшина.

Але був ще один молоденький, чорнявий, веселий поручник, що був завжди дуже привітний до мене і навіть одного разу подарував мені майже новий примірник співаника усусусів «Червона Калина», коли я відбував свою чергу цілонічної варти в нашій канцелярії. Той молоденький поручник провадив діловодство школи, а також показував нам, як треба рити окопи і будувати бліндажі.

З усіх чотирьох наших старшин сотник Драган, командант школи, був, без сумніву, найкольоритнішою фігурою. Було йому, мабуть, не більше 30 років. Був він, як казали, гуцул з походження, високий, гнучкий, хвацького вигляду, скорий на окріп і зневажливо-глузливе якесь гуцульське слово. Насміхатися з усього було, мабуть, його пристрастю. Навіть викладаючи нам про різні роди зброї, він не міг утриматися, щоб не поглумитися з слова *кріс*, що було в Галицькій армії офіційною назвою рушниці, яке вони запозичили в гуцулів, казав він, коли ще ті мали рушниці з кременем, з якого треба було викресати іскру, щоб видобути постріл.

Його настрій у дану хвилину чи не найкраще виказувало його невелике сіре австрійське кепі з простим чорним козирком. Здебільшого він носив його посадженим хвацько набакир, але не раз воно мало не падало йому з самої потилиці або було насунуте на самісінький ніс. А одного разу під час так званого рапорту, що відбувався регулярно о 12 годині дня, розгніваний на неповороткість того з нас, що віддавав йому звіт, колишнього підстаршини ще австрійської армії, він зірвав те кепі з голови і штурнув його з ганку, на якому стояв, просто під ноги винного і зайшовся зливою німецьких лайок:

— Himmel-Mordia, Sakra-mento, Tausend Hexen, Donner Wetter, Kreuze-fixe . . .

Це ринуло з його вуст суцільним рубаним каскадом, аж поки він не вичерпав усього духу, скільки мав його в грудях. Тоді, серед мертвої тишині, не дивлячись на закам'янілих у шерезі майбутніх старшин, великими кроками він непостіхом зійшов униз із ганку, нахилився перед виструнченим винним підстаршиною, неначе вклоняючись йому в ноги, одним помахом правої руки згріб у жменю своє кепі, зійшов тим же розгніваним кроком на ганок, повернувся лицем до нас і обома руками натягнув своє кепі собі мало аж не на вуха. Тоді набравши знов повітря, повним сарказму і водночас грізним тоном запітав:

— І ти мав бути рахунковим у ціарсько-королівській австрійській армії?

Колишній рахунковий був справді трохи незграбний парубок, але вже після того прочухана він повертається й салютував

із точністю заведеного автомата. А відсалютувавши сотникові після того рапорту, він так торохнув кованим підбором об підбор, що луна, здавалося, пішла по цілому яру, як од пострілу.

Ось як сотник Драган знайомився з нами, коли ми вперше стали до рапорту на другий день після нашого прибуття до школи. Довгий, худий, він оглядав нас звисока грізними очима і зневажлива усмішка кривила його тонкі губи, коли ми виструнчилися на травнику біля дому школи. Кожен із нас мав виступити один крок уперед, коли надходила його черга, відсалютувати сотникові, голосно проказати своє ім'я, прізвище, військову рангу і звідки він. Вони називали назви містечок і сіл, яких я доти ніколи не чув, і я дивувався, чи маю казати йому, що я з Драбатина, де я вродився, чи з Любгорода, звідки я прийшов. Ale я був непевний чи ті назви щось говоритимуть йому. Поки я це думав, мої сусіди зправа в шерезі вже рапортували:

— Василь Ярош, десятник, з Ярослава.

— Осип Гмітрасевич, вістун, з Камінки Струмілової.

— Іван Ткачук, старший стрілець, з Надвірної.

Декого, хто рапортував не досить чітко чи не досить голосно, сотник змушував рапортувати відруге.

Все йшло досить гладко, зрештою, аж поки не надійшла моя черга.

— Іван Сагай, стрілець, з Полтавщини.

Мені здавалося, що таке окреслення місця моого походження було найкраще.

— Звідки, звідки? З якого села? — переплитував він мене, думаючи, що недочув.

— З Полтавщини! — ще раз гаркнув я.

— Польтау? Кальмукі? — вирячив на мене очі сотник, розглядаючи мене, мов якусь дивовижу.

— Ніяких калмиків, тільки українці там, — коротко, як міг, відрапортував я додатково.

Сотник насупився і його причіпливий погляд сковзнув по мені, простудіювавши мене з голови до ніг.

— А то що? — глумливо запитав він. — Жіночі черевики? Чи вони там усі носять жіночі черевики на високих обcasах у Полтаві?

Я почервонів. Мої черевики, в яких я прийшов із Любгорода, дійсно мали досить високі підбори за модою в нас того часу. Були то невеликі цивільні черевики з м'якої шкіри, але жіночими вони, на мою думку, не були. Я бачив, що він просто глузує з мене, з моого невійськового вигляду. Проте, я не був винний, що в Галицькій армії нам не видано було доти нічого, крім сірих кашкетів. Я не ремствував на те, бо знов, що нового обмундировання УГА не мала. Навіть сотник Драган мав на собі досить ношений мундир австрійського фронтового старшини і виглядало, що то було

й усе, що він мав. Але чого ж іпити? Краєм ока я бачив ледве стримувані усмішки на обличчях моїх товаришів у шерезі. Я почервонів ще дужче і мовчав.

Але йому й не треба було моєї відповіді. Він задовольнився тим, що за мою нетактовну, мабуть, на його думку, поправку до його відомостей з географії зазбручанської України він відплатив кличами. Він теж помітив усмішки й одним тільки своїм грізним поглядом, яким він провів по шерезі, мов мітлою змів веселоці з облич моїх товаришів.

Далі рапортував мій сусіда з Винників. Вишикувані відповідно до зросту, ми не стояли з Павлом поруч у шерезі. Коли ж дійшла його черга, його рапорт уже не викликав коментарів сотника, а тільки вигук:

— Ше їден з Полтави!

І після кутного огляду:

— Але ти маєш цілком пор'єдні черевики.

Я був щасливий, що Павлові старі робочі черевики повернули хоч частково добру славу полтавцям.

Маючи нас усіх за хлотських синів, сотник Драган, говорячи до нас, не дуже перебирав висловів, а навпаки, любив ужити якесь влучне слівце без огляду на його пристійність.

— Шо там пезгякаєш? — міг він вигукнути на невдалу відповідь одного з нас. (Я перепрошую на цьому місці тих вельмишановних панів гуцулів з-посеред моїх читачів, що може знають дійсний зміст цього гуцульського слова. Для мого полтавського вуха звучало воно приблизно як «варнякаєш» і тільки).

Іншого разу на спеціальній лекції для нас про те, як повинен себе поводити старшина на відміну від простого стрільця, він казав нам, що кожен вояк повинен бути готовий до думки, що в бою йому може доведеться й умерти.

— Але вважайте, — наказував він нам, — аби-сьте вмирали, як старшини, а не як хлопи. Хлоп, перше ніж умерти, мусить ще й обов'язково пе... Старшина вмирає без цеї музики.

Грізний був сотник Драган і на сам уже вигляд його ми мимоволі виструнчувалися. Та був він грізний не тільки для нас. Одного дня, коли ми стали до рапорту, два вояки привели збентеженого вигляду молодицю з села, що було коло нашої школи, і поставили її на наш лівий фланг. Бачивши те, ми чекали чогось надзвичайного. Сотник вийшов на веранду і поглянув на свого кишенського годинника. Була точно 12 година.

— Позір! — подав команду наш черговий. Усмішки передчування кумедного наче вітром змелю з наших облич. Сотник оглянув нас по черзі з голови до ніг. В кінці свого огляду він хмурився.

— Шо там таке, на лівому фланзі? Я не бачу належного рівняння! — він мав на увазі молодицю.

Зніяковілий, але не подаючи вигляду, черговий пішов на лівий фланг і з дуже поважною міною на обличчі заходився працювати кулаком, як то звичайно робить підстаршина, випро-стуючи легенькими поштовхами живіт і плечі новобранця.

— Гаразд! — гаркнув сотник. — До рапорту!

Черговий вернувся на правий фланг і витолосив докладний рапорт: — Стільки саме вояків і одна молодиця! — такі були його кінцеві слова.

— Як ся називаєш? Там, на лівому фланзі!

— Гелена Пшедаковска, — почувся тремтливий голос.

— Полька?

— Так ест.

— Так відповідаеш? Не знаєш, що треба казати: «Так есть, пане сотнику?» Тож запитую ще раз: полька?

— Так ест, пане сотніку.

З нотації, що її вичитав тій польці сотник, виходило, що вона сказала щось образливе на адресу Української армії. Але жила вона на українській землі і мусіла шануватися. А як ні, то по-сидить наступного разу довгенько в льоху. На цей раз буде й того з неї досить, що постояла на рапорті.

— А тепер, — закінчував сотник, — ще раз: Позір! Кроком руш, назад до свого обійтія і більше не пащекуй.

Тут ми вже не могли стримувати своїх усмішок, коли та пащекувата Гелена чимчикувала собі з нашого двору додому.

Нам було заборонено заходити в двори, а тим більше в хати до селян, та купувати в них молоко, масло та інші селянські ласощі.

— Галицька армія не жебрає! — мотивував свою заборону сотник Драган. — Не маєте великих розкошів, але маєте все необхідне.

Нам досить смачно варили два кухарі, то правда, надто мадярський ґуляш, але подавали скрупо, і молоді наші апетити після щоденних руханок, бігань та різних інших вправ були невситими. Вовчий апетит, непоборна принадність забороненого плода, а може й що інше були причиною того, що Гута Чугорська вабила де-кого з нас не менше, мабуть, ніж давніх аргонавтів казкова Колхіда з її золотим руном. Неділями, після рапорту, ми мали вільний час, і тоді не раз гуртками, а то й поодинці, декотрі з нас вешталися вулицями села, поглядаючи носталгічно на хати під зворушливо-рідною стріхорою, вдихаючи з дитинства знайомий, жвилюючий запах свіжого кізяка і ловлячи на собі палкі, цікаві, спокусливі погляди сільських сирен з-поза плотів.

Ось так воно й сталося, що самотній галицький аргонавт одного разу спокусився переступити заборонену лінію воріт, але тільки на часинку, як казав він сам собі, не відриваючи палких очей від звабливої сирени у вигляді молоденької кругленької вдо-

вички, що запрошуvalа його, стріляючи в нього спокусливим поглядом. За лінією воріт була лінія хатнього порогу, та він і ту перешкоду подолав. А в хаті був чисто накритий стіл під образами. На тому столі негайно з'явилася червона глиняна миска з пахучою жовтою мамалитою і брунатною підливою з сущених слів, а потім щойно спечені хрусткі пшеничні коржики, посыпані мацом, до густої білої сметані. Знайшлася в молодиці й добра чарка самогону. Та поцілунки її виявилися п'янкиші, і губи були ніжні і пахли вони свіжо здоєним молочком, як він присягався потім, розповідаючи про пригоду.

А на полу в хаті лежало й руно, хоч не золоте, а чорне, зате густе, на простеленому догори вовною кожусі. Воно було негайно накрите чистим білим рядном і після влежаної підстилки з соломи, на якій ми всі спали на підлогах у нашій школі, здалося воно нашому чорнявому і гарному з себе аргонавтові королівською постіллю. На ній було досить місця на двох і ось так воно й сталося, що його тільки часинка перетворилася на цілу ніч. Отямився він аж уранці і побіг, сердега, чимдуж до школи, та було вже пізно, ми вже виконували наші руханкові вправи.

Довелося йому відсидіти в хурдизі рівно добу, від рапорту і до рапорту.

Тих вечорів, після недільного пообіднього відпочинку, коли ми влягалися на своїй стовченій соломі з торбою або рукзаком під головою й укривались шинелею або цю, хтось із нас подавав команду:

— Байка наверх!

То був сигнал розпочинати оповідання, одиноку розвагу, що її ми могли мати. Спочатку то були здебільшого розповіді про витівки якогось фелебера (тобто фельдфебеля), котрий любив розважатися тим, що наказував новобранцеві з глухого гірського села лізти на стіл і під регіт касарні дмухати на електричну лямпочку, щоб її погасити, та інші, часто неприйтні і заяложенні анекdotи, успадковані ще з австрійської армії. Та вони незабаром набридли всім і скоро вичерпалися.

Нас із Павлом найбільше цікавили не анекdotи, а те, як наши товариші жили в себе дома, в Галичині, які там були звичаї, як виглядали їхні гімназії тощо. В свою чергу ми розповідали їм про нашу Полтавщину. Ми з Павлом лежали поруч, а з іншого боку в мене лежав Василь Ярош, що був старший за нас двох на кілька років. Він був непоганий оповідач і від нього ми багато чого дізналися про ту частину України, що була для нас незвіданою країною. З усіх його оповідань історія його кохання здалася нам найкращою. То було чисте, палке кохання, що може тільки раз на віку випадає людині. Але він не одружився з нею, бо вона була полька.

Ми довгенько ще лежали, коли він скінчив, роздумуючи про нього і про неї і жалючи їх обох. Василь час від часу зідхав. Потім, енергійним рухом змінивши позу, він сказав:

— Але я думаю, що як застану її по війні ще панною, то таки скажу їй, «давай одружимося!» і най би вона варила мені кулешу.

Вже кінчалася тепла пора і надходила холодна, мокра осінь. Разом з нею прийшла і наша перша втрата. Один з нас захворів і лежав цілі дні на своїй соломі. По ньому висипали якісь плями. Похмуре слово *тиф* почулося в розмовах. У хворого почалася гарячка з маячинням і одного дня він помер. То був той самий аргонавт, що переночував у Гуті Чугорській на кожушаному руні, не знаючи, що в ньому тайлася його скора погибель.

Другого дня наша школа відпроваджувала покійного в останню путь. Труну, накриту живто-блакитним прапором, несли по черзі його товарищі. В окремому рої почесної варти з рушницями на плечах чіткий крок відбивав і я. Іван Ткачук читав похоронні молитви. Незвичайно, майже по-українському звучали для нас із Павлом знайомі церковно-слов'янські слова в його вустах. Коли проказане було останнє слово молитви і на труну впали перші грудки української землі, несподівано з уст усіх присутніх, крім мене й Павла, залунала нечувана для полтавців тужлива пісня «Чуеш, брате мій, товариш мій...» про великого дужого птаха, що не долетів у вирій. Стоячи струнко в шерезі моого почесного рою, я переживав ту пісню всією моєю істотою. Чи не було то пророцтво, що й над моєю труною пролунає ця пісня прощання навіки з українським вояком, що і я «заки море перелечу, в чужині умру»? Нарешті була подана команда і гуркіт *салъви*, тобто залпу нашого рою закінчив похорон.

Недовго після того судилося нам ще пробути у Гуті Чугорській. Перебуваючи в тому глухому подільському закутку, ми нічого не знали про хід подій, від якого залежала доля Вкраїни і наша з нею. Ми не знали, що останній день нашого перебування в будинку над глибоким яром уже стояв на його порозі.

То був дощовий осінній день, коли після кількаденної відсутності приїхав звідкись наш сотник і наказав негайно виступати в пішій похід. Для чого й куди, — ми не знали і не випадало воякові допитуватися про це. Але недобре передчуття вже обгортали нас, коли ми навіки покидали притулок нашої школи, в якому ми прожили короткий діяльний час, готуючися до свого подвигу збройної боротьби за вільну, самостійну, народну Україну.

То був суровий, повний злигоднів, щасливий час нашого життя.

ІІ

Сумний був той день, сумний і похмурий, коли я волікся пішки засніженою польовою дорогою чотири місяці пізніше. Я ступав по українській землі, та вона знов була не своя. Невідомість читала на мене спереду. Поляки чи росіяни були навколо, — я не знав.

За мною були місяці суворої муштри, спання на голих дошках і все аскетичне життя салдата, що підлягає правилам дисципліни й наказам. Та як і всі мої товариші, я ніколи не нарікав на те. Ми всі були раді відмовитися від усіх вигод і готові були пожертвувати своє життя за звільнення нашої країни.

Наш піший марш, що розпочався на наказ сотника Драгана в Гуті Чугорській, тривав чотири дні. Ми йшли весь час на північ. І тоді настав той день, якого я ніколи потім не міг забути.

Нам наказано було полищити на дорозі кілька возів з нашими торбами і вийти у двір допоміжної водогінної станції. Ми виструнчилися в рівних шерегах, як звичайно, і стояли в повній мовчанці, коли сотник Драган, командант нашої школи, вийшов і став перед нами, щоб довести до нашого відома те, що тільки він один доти знатав: Українська Народня Республіка практично перестала існувати; українські військові частини, не маючи на бой, одягу, харчів і ліків, масово вимирають від епідемії тифу. Армії поляків і білих росіян, добре постачені західними державами, стали зухваліші. Незліченні армії червоних росіян натискають із півночі. Українське військо опинилося в трикутнику смерти, з якого не було виходу.

Ці жахливі новини були для нас громом з ясного неба, бо ми вже давно не мали змоги знати, що діється в білому світі.

В теперішньому стані наш командант бачив тільки одну можливість, яка ще залишалася: рятувати життя викованців нашої школи від непотрібного винищення. Ті життя ще, може, колись знадобляться Україні.

— З цього моменту ви вільні від вашої присяги, — заявив він. — Кожен з вас нехай сам вирішує свою долю. Рідний дім для більшості з вас не дуже далеко звідси. Ми зараз є на віддалі всього трьох кілометрів від Кам'янця. Ще кілька кілометрів за Кам'янцем і ви вже могли б бути за старим російсько-австрійським кордоном. Але дістатися туди можна тільки перейшовши через фронт. У Кам'янці поляки і вони надзвичайно ворожі.

Ми стояли, мов остояні. Було ясно, що ми знаходимося на чорній раді, на вічі подоланого війська. Я майже почував палючу спеку безводного степу навколо військового табору під Солоницею, коло Лубенъ, у якому обложені козаки готувалися до останнього опору за оборонним валом із волових возів. Століття минули, а Україна все ще була в обложеному таборі. Цього разу

не спека, а морозний москаль, північний вітер, палив наші обличчя й руки, висушував губи. Слова нашого команданта морозили нам душі:

— Ті з вас, котрі не воліють благати милосердя у поляків, мають ще альтернативу, хоч і без жадної обіцянки, — приєднаніся до головних сил УГА. Вони мають бути десь у вузькій смузі здовж лівого берега Дністра, яка ще й досі не в руках денікінської армії. Ви можете спробувати приєднатися до них і поділити їхню долю, хай яка вона буде.

Погляд сотника спинився на Павлі й мені. Ми стояли цього разу в шерезі поруч.

— Є два наддніпрянці серед вас. Ви обидва маєте шанс пристати до наддніпрянських військ УНР. Вони провадять переговори з поляками. Можливо, що поляки потрактують їх ліпше, ніж нас, із Галицької армії.

Він скінчив.

— Тепер кожен з вас хай зробить свій вибір. Даю вам на це десять хвилин. Спо-чинь!

Ми стояли в гніточій мовчанці з очима, спущеними додолу. Кожен боявся глянути в вічі своєму сусідові. Сотник дивився на свій годинник.

— По-зір! Хто вирішив іти додому, — десять кроків вперед руш!

Приблизно третина групи виступила вперед.

— Спо-чинь! Ви вільні йти собі.

Вони мовчки помахали нам руками на прощання і вийшли на дорогу. То вже не був військовий загін, вони йшли, як отара. Серед них був Василь Ярош, що вирішив шукати свою кохану польку, і наш дженджурістий поручник.

— А що надумали ви двое, наддніпрянці?

— Залишатися до кінця з нашими товаришами, — за нас двох відповів Павло.

Так розпочався наш безнадійний рух на південь. Ознаки програної війни траплялися нам дедалі частіше: трупи загнаних коней лежали там і тут, гурти солдатів ішли в обох напрямах, зовсім безцільно, здавалося. На другий вечір Андріевський, один з наших товаришів, розпрощався з нами. Він вирішив приєднатися до чималої групи наддніпрянців, що зустрілася нам. Він умовляв і нас із Павлом зробити те саме, але ми лишилися вірні своєму слову. З Галицькою армією до кінця зв'язали ми свою долю.

Ми знайшли той кінець, кожен свій, в імпровізованому шпиталі без лікарів і без ліків. І для багатьох із нас, то був вічний кінець.

Але нам ще треба було до дна випити нашу чашу. Найперше нам довелося пережити зраду того, хто доти був у наших очах

взірцем і прикладом вояка. Наступної ж ночі сотник Драган утік нишком кудись, покинувши нас напризволяще. Тоді ж зник і начальник канцелярії, молодий поручник. Ми дізналися про це вранці і тяжко занепали духом. Але тоді скромний і непоказаний поручник із повними вусами, останній з наших чотирьох старшин, прізвище якого я, на великий мій жаль, не можу згадати, зібрав нашу зневірену людську отарку і заприягся, що не покине нас. І він свого слова свято дотримав.

Увечорі того ж дня я відчув, що дуже хворий. Навіть і без лікаря діагноза була ясна: епідемія тифу шаліла по селах. Ми могли захопити заразу в кожній хаті, де тільки ми очували з того дня, коли вийшли з Гути Чугорської. Павло теж почував себе недобре. Ми вже не могли йти і нас посадовили на воза. Його немилосердно підкидало кожного разу, як тільки колесо наїздило на камінь, і здавалося, що з нас витрусиТЬ нутроЩІ. Ми проклинали подільське каміння, рясно розсипане по немощечних дорогах, і благали стрільця, що поганяв коні, притишити їзду. Але він не міг цього, треба було якомога скоріше дістатися до шпиталю, казав він. Коли ми доїхали до нього, більше половини вояків нашої групи були вже дуже хворі.

Бачивши безнадійний стан нашої групи, наш новий командант подбав знайти десь поблизу підхоже приміщення, в якому можна було б спинитися на довший час і перш за все покласти там хворих. Він знайшов покинутий поміщицький дім у селі Глібові, приблизно сім кілометрів убік від головної дороги. Двоповерховий цегляний дім був порожній, меблі, як звичайно, порозтягали селяни. Нашому командантству пощастило дістати віз соломи і з допомогою тих, хто ще міг рухатися, її розтрусили по підлогах кімнат, як постіль для хворих і всіх інших.

У тому домі, в колишній пишній вітальні, стіни якої до половини були обшиті темним дубом, була тепер найбільша палата для найтяжчих хворих. Вона була на першому поверсі і в ній був великий камін англійського типу, в якому інколи горіли великі поліна дров, але холод від того, здавалося, не меншав, надто по кутках. Там, у тій залі, де всього ще з рік тому гrimіли шалені краков'яки й мазурки, а по кутках ясно-свінцоні паничі палко нащиптували любосні признання слічним паненкам, я перележав щість нападів поворотного тифу. Нормально бував їх три. Мабуть, тільки суворе спартанське життя за моїх попередніх років допомогло мені пережити їх, та ще моя гімназіяльна шинелька, яку я дбайливо оббирав від паразитів, коли тільки мав трохи сили.

Тих днів, коли, між приступами, у мене бувала нормальна температура, я брав свою торбу і йшов, похитуючись від кволості і ледве дibaючи, на село в надії роздобути щось поживніше за ріденьку юшку, що нам її давано у шпиталі. І завжди знаходилася якась милосердна селянка, що закликала мене до хати,

нагодовувала мене, ще й давала на дорогу пляшку молока чи грудку масла або сиру. Я ділився тим дарунком з Павлом. Він робився дедалі кволіший і вже не вилазив з-під свого кожуха. Він роздобув його десь під час нашого відступу від Кам'янця і дуже був йому радий, бо наставав морозний час. Та в шпиталі кожух, я думав, ставав його погибеллю. В його густій вовні почали множитися воші, — прокляття всіх північних армій. Вони спивали його кров. Винищили їх у наших умовах було неможливо. Не було нічого іншого, чим можна було укривати моого хворого побратима, бо свою шинеліну він покинув у тій стайні, в якій здійняв з кілка того кожуха. Він зробився дуже худий, лице його було зелене. Здавалося, не лишилося в ньому ні крохвинки.

Я теж був дуже, дуже кволій. За кожної кризи я обливався рясним, смердючим потом, проте я був йому радий, бо за ним наставав крутий спад температури разом із крайнім виснаженням, а на другий день я почував себе краще і вже пробував підводитися, і брався бити воші в своїй шинелі.

Після третього приступу я був уже такий виснажений, що за кризи я почав бачити видива, лежачи з розплющеними очима в сутінку ночі. То були галоцинації, явища, як я дізнався пізніше, що супроводжують недокрів'я мозку у наслідок хвороби або глибокої старости. Я був ім радий. Вони просувалися перед моїми очима мов кінокартини, єдине відвернення від дійсності, сповненої стогонів і маячінь хворих і вмираючих. Я дивувався, що я побачу наступного разу? Видива бували щораз інші. Я потім позабував їх зміст, усіх, крім двох.

Одного разу наша палата перетворилася на іншу якусь кімнату, і в ній лежали хворі моя мама, мій батько і пан Топірко.

Іншого разу крізь нашу палату пройшла сіра тінь Ісуса Христа в терновому вінці. Вона ввійшла крізь зачинені вхідні двері і поволі, сумовито, не підводячи очей з підлоги, беззвучно пропливла здовж проходу між двома рядами хворих, що лежали ногами до нього, і мов хмарка провіялась крізь стіну у далньому кінці палати. У зігнутій постаті Христа, в його пожиленій голові і в рисах обличчя було стільки страждання, що я заплакав, сповнений гіркого жалю за ним. Здавалося, ніби він ніс крізь нашу палату страждання людей цілого світу, і я обливався слізми і потом, занурюючись у стан майже фізичної невагомості, сповнений блаженною нечутливістю — неймовірна полегша після довгих днів і ночей виснажливої пропасніці і болю в усьому тілі.

Що ж то було: чудо? видіння? — міг би я запитати себе потім. Але тоді я тільки дивився, ні трохи не дивуючись і ні трохи не думаючи. На думання в мене вже не було сили. В мені ледъ-ледь тліла малесенька іскорка життя і воно виявляло себе тільки в тих бездумних маревах.

Вони вмирали один за одним. Ніхто не міг подати їм ніякої допомоги. Студент-медик у формі австрійської маринарки приблудився якось до нашого шпиталю. Він робив щоденний обхід палат, вислухував пульс, казав підбадьорливе слово. Ніяких інших ліків він не мав.

Якимсь чудом знайшлася в нашему шпиталі і сестра-жалібниця, українська патріотка з Галичини, що до кінця служила своїм хворим землякам. Вона кілька разів на день приходила до нас у палату. Вранці й увечорі вона міряла кожному з нас температуру, допомагала студентові-медикові за його обходу, ставила клізму, коли це було комусь із хворих потрібно. Наші молоді хлопці згоряли з сорому, коли треба було повернутися на бік і спускати штані. Та її жартівлива мова застеклювала їх. Вона знаходила для кожного співчутливе слово і підбадьорливу усмішку. Вже сама її поява в палаті приносила нам полегшу. Я гірко шкодую, що ніколи не зможу назвати її ім'я з глибокою пошаною й подякою за всіх нас, бо й тоді ми знали її не на ім'я, а кликали просто «сестро» чи «сестрице», тим святым словом, що було для нас утіленням усього найкращого, що тільки може бути в жіноцтві.

Найперше вмер босий стрілець, що його ми підібрали на дозорі під час віdstупу з Кам'янця. Він мав одморожені ступні обох ніг, що вже ґанґренували. Ми з полегшею зідхнули в нашій палаті, коли його задубілій труп за руки й за ноги винесли геть два стрільці, що виконували роботу санітарів і гробокопів. Від нього, поки він лежав між нами, коняючи, йшов на всю палату нестерпний трупний дух, і сморід той затруював і без того важке повітря, повне нездорових випарів.

За ним помер наш молодий товариш, ще не сповна сімнадцяти літ, Іван Ткачук. Після того смерть стала навідувати часто нашу палату. Майже щодня когось виносили й вивозили саньми на цвинтар. Одного разу і мій побратим Павло, не відізвався на мій звичайний щоранковий запит про здоров'я. Він тихо вмер уночі і був уже холодний.

Я не знаю, як їх ховали, моїх побратимів. Та напевне не було ні прощальних сальв, ні тужливої «Чуеш, брате...». Тільки, мабуть, простосердій стрілець, що віддавав землі їхні тіла, скидав свого сірого кашкета і шепотів, ворушачи посинілими губами, молитву, а тоді брався за лопату.

Приступи мої припинилися після шостого, і за деякий час мене перевели нагору, до видужуючих, у меншу палату, де була чистіша солома. Там застало мене Різдво. В одній з кімнат нагорі, за столом із бідною нашою кутею, зібралося на Свят-вечір усе, що тільки могло сидіти. Наш добрий поручник виказував до мене особливу увагу. Він посадив мене поруч себе, а тоді ска-

зав кілька слів до нагоди, і ми почували себе всі, немов одна бідна, але любляча родина.

Після Різдва епідемія в нашому шпиталі пішла на спад. Випадки смерти траплялися дедалі рідше, потім припинилися зовсім. Нас лишилося жмен'ка. І ось настав час для нас покидати шпиталь. Кожному вдавалося посвідку про безстрокове звільнення з армії. Таку посвідку дістав і я. В ній було зазначено, що я вступив до УГА як доброволець, що навчався в Старшинській Школі Піхоти Галицької Армії в Гуті Чугорській і що в ранзі старшого десятника мене звільнено з почестю з УГА, і я мав іти додому, у Любгород на Полтавщині.

Звільнювані збиралися в гуртки близьких земляків, щоб разом іти додому. Тільки я не мав собі подорожніх товаришів. Мій шлях додому був найдовший і на відміну від усіх інших, — вів на схід. Але для всіх нас шлях додому лежав через ворожі фронти.

12 лютого 1920 року настав день моєго прощання з товарищами, моїми братами по зброй. Ми міцно потискали один одному руки, бажаючи обопільно всього найкращого.

Вийшовши з подвір'я шпиталю, я взяв курс на південний схід, керований тільки інстинктом напряму, майже таким, як мають його перелітні птахи. Я обминав головні дороги. До Любгорода було звідти сотні кілометрів, що пролягали зруйнованою війною країною.

Свою першу ніч поза стінами шпиталю я провів у холодній нетопленій хаті старої бідної жінки у стрічному селі. Було так холодно, що на ніч я скрутівся калачиком на припічку перед устям печі й усю ніч трусився з холоду. Тільки хода нагріла мене, коли світанком я вирушив у дальшу путь. За ніч випала невеличка пороша і погода була хмарна, без морозу. Хто був попереду на моєму шляху: поляки, білі чи червоні росіяни? Я не зінав. У шпиталі ми нічого не відали, що діється на Україні. Жоден чужинецький вояк не наслідовався переступити поріг нашого шпиталю, зловісного місця зарази і смерти. Ворожі армії обминали Глібів, відстрашенні його славою. Одного разу навернувшись був до села польський полковник, дідич маєтку, в якому ми вимирвали. Але й той не зайдов усередину, а тільки зажадав, щоб наш командант вийшов до нього. Після коротких переговорів він від'їхав, навіть не пообіцявши будь-якої медичної допомоги від польської армії, що мала ліків подостатком.

Засніжена дорога вела мене вниз у невелику долину. На противлежному схилі її я помітив на білому тлі снігу кілька темних людських фігурок. Кров у мені запульсувала частіше. Скидалося на те, що то була фронтова передова сторожа. Хто вони?

Вони побачили мене теж, бо спинилися. Я наблизався до них повільним кроком людини, усе ще кволої після важкої і довгої хвороби.

Великий чоловік у матроській чорній шинелі і з червоним бантом на чорній папасі, мабуть командир групи, не зводив із мене очей, слідкуючи за кожним моїм рухом. Вся група тримала напоготові рушниці, звернені цівками на мене. І ось я був від них на відстані кинутого рукою каменя.

— Геть руки з кишень! — російською мовою скомандував мені червоний командир.

Я повиймав свої посинілі порожні руки з кишень шинелі.

— Зброю маєш?

Я заперечливо похитав головою.

— Обшукай його, Кузьмо, — наказав він. Один з групи підійшов до мене й обмащав мої кишені.

— Нема нічого, — доповів він.

— Денікінець? — далі запитав командир.

— Я старший десятник Української Галицької Армії, — відповів я тоном салдатського рапорту.

— Петлюровський офіцер, — переклав уголос мої слова на свою мову червоний командир. — Тебя расстреляют. — Він вимовив це байдужим тоном констатациї заздалегідь відомого факту. — Кузьма, атведі сво в камендантскую.

— Паши!, — наказав мені Кузьма і ми побралися нагору схилом бугра. Нагорі починалося селище. То був Ялтушків, невеличке містечко.

III

«Тебя расстреляют». Ці слова дзвеніли в моїх вухах. Мій мозок гарячково працював. Кожна клітина моого тіла прагнула жити.

Моя права рука в кишені намацуvalа посвідку про звільнення з УГА. Непомітно для конвоїра, що йшов зліва від мене, я почав відривати пальцями правої руки в кишені шинелі один за одним маленькі шматочки від тієї посвідки і викидати їх на дорогу, пильнуючи конвоїра, що його я протягом усієї цієї мрудної операції тримав на самому лівому краї моєї зору.

За якийсь час ми повернули з дороги в один із дворів. Десять так із четверть посвідки ще лишилося в кишені. Вже не було часу рвати її потроху і я зібгав той папірець у маленьку кульку і викинув подалі на сніг коротким швидким рухом самої долоні правої руки вже в дворі. Думка про те, що я вже позбувся посвідки, яка атестувала мене як добровольця, принесла мені чимале полегшення. Тепер ніщо більше не стояло мені поперек дороги до маневрування і моя лінія самозахисту вже почала набирати загальніших рис у моїй голові.

Конвоїр запровадив мене в кімнату, у якій на двох простих ослонах обабіч грубого стола повиверталося кілька озброєних чоловіків. Кузьма, мій конвоїр, звернувся до одного з них, по той бік стола:

— Прізвіл перебежчика, таваріщ камроти.

Російське слово *перебежчик*, яке він застосував до мене, можна було б, занотував я собі в голові, витлумачити дещо на мою користь, як людину, що змінила своє переконання.

Комроти (тобто командир сотні) виглядав точно так, як і інші салдати, не маючи жадних відзнак на своєму одягові. Він напустив на себе суворий вигляд:

— Обшукай його пильно, — наказав він по російському одному з своїх підлеглих.

Поки той вивертав мої кишені, комроти оглядав мене з усіх боків ворожими очима.

— Цо це таке? — він указував на три білі нашивки на моєму лівому рукаві. У старшинській школі нас час від часу збиралі на окремий огляд і надавали нам поступово дедалі вищі підстаршинські ранги, після чого ми дерли на смужки чию-небудь білу хусточку і нашивали нову смужку, бо жадного іншого, більш відповідного для того матеріялу у нас не було в Гуті Чугорській.

— Ознака моєї ранги, я старший десятник, — відказав я.

— Ахвіцер? — аж кинувся він.

— Ні, тільки унтерофіцер, — сказав я так, щоб він міг мене зрозуміти.

Тим часом мій обшукувач поклав на стіл співаник усусусів, одиноку річ, що він узагалі знайшов при мені, в моєму австрійському рукзакові. Я взяв був собі той рукзак на пам'ять після смерти одного з моїх товаришів. Ця книжка мала в собі ноти з текстом пісень та ілюстрації до них. Її назва була: «Сыпіваник Червона Калина».

— Пісеньки, — глузливо вимовив він, дурнувато скрививши рота, і почав перегортати сторінки книжки. На титульній сторінці був Тризуб.

— Що це таке? — запитав він.

— Герб Української Народної Республіки, — відповів я з гідністю.

Він метнув злобливий погляд на мене і заходився перекреслювати герба олівцем, що був у нього в руці, так немов то була якась логана комаха, якої він не міг терпти бачити.

— Відведіть його до штабу, ви двоє, — гаркнув він до своїх підлеглих.

Ті привели мене до іншого будинка, що скидався на ратушу. Всередині була чимала заля без меблів. Натовп із того, що в моїх очах було різномасттими гуртами недавніх крамарів, купчичевся навколо, вбраний у різного роду військовий і напіввійськовий одяг. Хоч на них не було жадних ознак рангу, найімовірніше то були червоні командири і політруки.

Коли мене ввели в ту залию, я виструнчився і зробив кілька

гучних кроків, гупаючи по підлозі черевиками, мов салдат на параді, потім став за всіма правилами, як мене учено в УГА, голосно цокнув підборами і відсалютував так чітко, як лише зміг. Як тільки вони зачули мої перші чіткі військові кроки, вся банда повернула голови, дивлячись на мене. Декотрі навіть пороззялювали роти у крайньому здивуванні. Ім не доводилося бачити такого вже кілька років, бо Червона армія того періоду ставилася з презирством до *шагистики* і парадної муштри, що була, на думку тодішніх комуністичних ватажків, ознакою «буржуазних» армій.

На декілька секунд запанувала в залі мертвa мовчанка. Я стояв позір (тобто струнко), немов перебуваючи в якомусь порядному штабі. Тоді вони рушили до мене.

— Афіцер! — найближчий із них вигукнув злобливо. Не було серед ворогів червоного режиму іншої категорії, яку вони не-навиділи й боялися більше за офіцерів. Той вигук був водночас обвинуваченням і вироком. Офіцерів розстрілювано. Я знов це дуже добре. Та я ще не був офіцер, бо катастрофальна поразка українських армій сталася ще перед тим, як учні нашої старшинської школи могли бути підвищені до першої офіцерської ранги. Це давало мені якийсь шанс у моїй одчайдушній боротьбі за життя.

— Ні, тільки старший десятник. Унтерофіцер, — пояснив я безстороннім тоном констатації факту.

Вони оточили мене, декотрі вигукаючи образливі слова і лайки, інші лише кидаючи на мене обурені погляди, немов я був щось таке, що не повинно було існувати взагалі. Ніхто з них і пальцем не доторкнувся до мене, хоч я бачив, що вони ладні були розшматувати мене. Тільки один із них наказав моїм конвоїрам:

— Відведіть його до командира полку.

Мої конвоїри махнули до мене головами, я відсалютував знов, хоч я й дуже добре знов, що це їм не подобалося, зробив чіткий поворот на місці й помаршував до дверей, відбиваючи крок, мов на параді. За дверима я пішов собі вільно, певна річ.

Я знов, що становище мое було небезпечне, але, не зважаючи на це, я внутрішньо сміявся. З гордістю й презирством я показав їм, що я був вояк порядної армії. То був мій невимовлений словами аргумент проти їхньої пропаганди, що називала Українську армію «петлюровськими бандами». І це дало мені почуття химерної насолоди. Дивним чином моя сміливість і певність себе вернулися до мене.

Полковий командир мав, несподівано, обличчя інтелігентної людини, борідка його була рівно підстрижена. Коли мої конвоїри упхнули мене в його кімнату, він саме вставав з ліжка, накритого

гарною цивільною ковдрою, що було, мабуть, майном попереднього власника помешкання.

Мое чітке і вправне віддавання чести, здавалося, сподобалося йому. Він був дуже несхожий на червоних командирів, яких я щойно бачив у штабі, і мені треба було переконувати себе, що я перебуваю не в присутності офіцера царської армії.

Він відправив моїх конвоїрів і почав розпитувати мене. То не скидалося на допит. Я розповів йому мою історію, що на той час була вже ясна в моїй голові.

Шістнадцятирічним хлопцем я вступив добровольцем до царської армії 1916 року і незабаром потрапив у полон до австрійців, коло двох років провів у таборі полонених і, вертаючись додому 1919 року, знайшов, що дорогу мені перетинає український фронт. У мене не було іншого вибору, як тільки вступити в Українську армію. А тепер я йду додому.

То була ризикована історія, але найкраща, яку тільки я міг стулити докупи.

Командир полку дивився на мене із здивованім зацікавленням. Моя історія здавалася ймовірною і щось було в ній таке, що промовляло на мою користь. То не була історія звичайного ворога советської влади.

— В якому полку ти перебував у царській армії? — запитав він.

— У стотридцять третьому ахтирському, — відповів я в маєрі салдата, що відповідає на параді на генералове запитання словами, вивченими напам'ять. Яке щастя, що мені трапилося почути і запам'ятати цей номер і назву від одного офіцера, колишнього вчителя з Варківець, з яким мені довелося бачитися під час його відпустки з фронту. Саме таким тоном папуги, як він показував тоді, сміючись, навчано салдатів царської армії відповідати. З усіх численних царських полків, то був одним-один тільки полк, якого число і назву я зінав.

— А в якому таборі полонених ти перебував ув Австрії?

— Вецляр, — була моя моторна відповідь. Я зінав ту назну з маленького німецько-українського словника, що був видрукований там.

Я побоююсь, а тоді й справді дуже боявся, що коли б він і далі запитував мене в тому ж дусі, я дуже легко міг би пійматися на брехні. Але він перестав. Може він не був дуже проникливий допитувач, а може був просто втомлений того дня або мав щось своє на думці, бо він перестав допитувати й оглянув мене.

— Чому такий худий? — запитав він і я відчув, що безпосередня небезпека вже минула.

— Щойно вийшов із шпиталю. Хворів на тиф.

У його погляді з'явилось щось таке, чого я не чекав.

— Що ти єв сьогодні?

— Нічого.

— Візьми ось хліб, — він дав мені майже півхлібини, — а он там цукор.

Він підійшов до повного мішка, що стояв у кутку, розгорнув його верх і набрав пригорщу грудок цукру. Його руки були м'які і білі, руки інтелігента. Він дав мені той цукор.

— Набери більше, наклади собі повну кишенью.

Я ледве міг вірити своїм вухам. Коли я наповнив кишенню білими грудками, командир гукнув салдата з передпокою і наказав йому відвести мене до камери. Вона була в тому самому домі, звичайна собі кімната, за вікном якої ходив вартовий. У ній було кілька чоловіків, із виду — міщани й селяни.

Один із них, чоловік з маленькою борідкою, що скидався на канцеляриста, бачачи, як я щасливо жую цукор із хлібом, звернувся до мене:

— Чи не міг би ти, парубче, позичити мені скибку хліба? Моя жінка має приїжджати завтра. Тоді я тобі віддам.

Я дав йому дорогоцінний шматок хліба і кілька грудочок цукру.

Вони не розпитували мене і я не розпитував їх. Кожен сидів навпочіпки в кутку або під стіною, занурений у невеселі думи, і тільки мій бородатий боржник великими кроками ходив узад і вперед по підлозі вузької кімнати, жуючи хліб, який я йому дав. Нарешті й він також угамувався й сів, як і інші, коло свого вузлика з близною.

Хмарний ранок надворі перейшов у ясне пообіддя і мороз почав малювати свій екзотичний срібний чагарник на шибках вікна. Коли останній відблиск сонця на заході померк на них і холодний присмерк почав збиратися в кутках, я ліг на підлогу, бо більше нічого не було в порожній від меблів камері, і скоро заснув. Але задовго до світанку я прокинувся із задубілими руками й ногами і до ранку вже не міг спати, а тільки лежав, трусячись від холоду і прислухаючись до рипучих кроків вартового за вікном та до зідхань і постогнувань моїх товаришів по камері. Зуби мої цокотіли. Я скрутівся калачиком, підтягнувши коліна під шинелею майже до самого підборіддя. Найгірше було те, що не можна було грітися хіднею, бо треба було сидіти тихо вночі, сказали мені мої товарищи. Інакше вартовий зачне стукати у вікно.

— Він має право стріляти і напевне стрілятиме. Варту несуть казанські татари, а вони не розуміють нічого, крім кількох слів російської команди, — казали вони мені.

Рано вранці мій добрий командир полку з'явився на порозі нашої камери. За ним, у кімнаті, через яку треба було переходити, щоб дістатися до нашої камери, стояли двоє салдатів з широкими татарськими обличчями.

— Ей, ти, — вказав він пальцем на чоловіка, що позичав у мене хліб, — ходім. На допит тільки, недовго, залиш свої речі.

Той підвівся і вийшов. Він був у пальті й у шапці, зовсім го-

товий. За пару секунд після того, як за ними зачинилися зовнішні двері, у дворі пролунав постріл. Ми так і кинулися в камері, спо-лохано дивлячись одне на одного. Що то було? На відповідь не довелося довго чекати, бо зараз же в камеру вбіг полковий ко-мандир. Він був збуджений, його очі кружляли, шинела була розпанахана, він застібав кобуру револьвера.

— Ми розстріляли його *гуманно*, — це слово він викрикнув, — ззаду... зненацька... в потилицю... Він не чекав... і не му-чився... Мить... і готове!

Він мурмотів недоладно, з павзами, напівзігнувшись, бо по-рався з кобурою. Він наче виправдувався. Скінчivши з кобурою, він випростався і виголосив, немов перед мітингом:

— У цілому світі одна тільки советська влада здатна на та-ку найвищу гуманність до ворогів! — тон його був гістеричний, він майже кричав, закочуючи очі під лоба. Тоді, вмовкнувшись, він обвів наші обличчя божевільним, грізно-вивчаючим поглядом, немов перевіряючи, чи не побачить на них ворожого сумніву. Та на обличчях наших малювався тільки смертельний страх при-речених на страту. Він скривився, крутнувся і вибіг геть.

Що штовхнуло його шукати в нас визнання його божевільної гуманності? Чи його погнало до нашої камери нечисте сумлін-ня інтелігента, що ув'язався в угоду з чортом? До кого звертався він? Я один на всю камеру міг розуміти те слово *гуманність*. Та його гуманність була страшніша за витончену жорстокість са-диста. Чи ж він не розумів, який ефект його слова спровока-ли на нас?

Зовнішні двері грюкнули за ним. У камері панувала могильна тиша.

То виходить, що воїни розстрілюють не тільки без суду, але навіть і без найменшого попередження!

Мабуть за годину пізніше здалеку почувся скрип полоззя і пирхання коней. Звуки хутко наближалися і ось ми почули, як сани спинилися коло воріт. Хтось приїхав. «Завтра приде моя жінка», згадав я слова того, хто був уже холодним трупом. І май-же враз різко зачунали зойки, пронизливі тужіння жінки, що ввійшла в двір і побачила труп чоловіка. Вона, мабуть, упала на нього, голосячи. Зчинилася якась метушня, ії мабуть попідру-ки волікли з двору. Слідом за нею потягли по снігу трупа і ки-нули на сани. Коні рушили і голосіння та скрип полоззя почали віддалюватися; нарешті затихли. Тихо було й у нашій камері. На підлозі під стіною лежав сиротою невеликий вузлик. Його полішив там навіки мій боржник. І на нас усіх чекає його доля.

Ні живого, ні мертвого вивели мене трохи пізніше того самого дня два татарські салдати. Та воїни повернули мене до воріт і, коли я вже був на вулиці, маленька надія почала жевріти під попелом думки про скору погибель. Воїни поставили мене між

собою, тримаючи напоготові рушниці. Коли вони рухалися, рухався й я з ними, і так ми прийшли до двоповерхового будинка і латинський напис на цегляній стіні над його входом промовив до моого відома, що то була католицька колегія, тобто середня школа. Цегла стін була подряпана й повибивана гарматними розривами, було й кілька наскрізних пробойн. Шиби були побиті майже в усіх вікнах і скляні уламки густо вкривали землю попід стінами. Дім той був повний людських істот, чути було голоси і невиразний гомін та гупотіння багатьох інг.

Дуже скоро я дізнався, що та колегія була перетворена за війовником на табір для полонених. Я опинився в кімнаті, впхнутий усередину, у якій не лишилося цілим ні одного вікна, і мороз у ній був такий самий, як і надворі, серед натовпу зарослих щетиною неголених борід денікінських полонених у британських уніформах хакі. Всі вони рухалися в чомусь подібному до безладного танку, тупцяючи на місці і ляпаючи самі себе долонями по спині. Вони не звертали на мою появу ніякої уваги, крім одного, що був найближчий до мене. Той мав глибоко позалихані руки в протилежних рукавах своєї англійської післелі і виконував частий біг на місці. Він окинув поглядом мій жалюгідний, брудний і м'який одяг і помітив мій виснажений вигляд.

— Ми всі пропадемо тут, — пробурмотів він крізь зуби, цокотіння яких він не спроможний був стримати, — а ти захолонеш на морозі незабаром. Рухайся, як можеш!

Та я не міг. Я ледве стояв на ногах. І я вже не знов, що краще: бути застреленим у потиличю в одну мить чи зазнавати мук повільного замерзання.

Та перше, ніж я зміг добре роздивитися довкола, до вух моїх долетів викрик вартового в коридорі:

— Іван Сагай! У якій камері?

«Чого це він гукає? Невже вони помилилися і мене таки треба розстрілювати, а не заморожувати?»

Зайнятий цим, сказати б, академічним питанням, я ще не спромігся видавити з себе «Я тут!», як один із тих, що тупцяли в дальньому кутку кімнати, рушив до мене:

— Це ти — Сагай? З Драбатина?

Я придивився. То був Тукалов, тільки зарослий чорною щетиною, що підкresлювала звичайну блідість його обличчя, і без пенсне. Він мружив до мене короткозорі очі і вираз його обличчя був такий, що я не знов: збирається він кинутися до мене, щоб мене обняти чи щоб задушити?

— Сага-ай! — знов залунало в коридорі.

— Я тут! — гукнув я. Вартовий вибухнув лайкою, але поки він наблизався до наших дверей, я запитав:

— А Іваненко?

— Убитий, — сказав Тукалов. — А ти? Доброволець, нарешті?

Ну, в такому разі... — і він почав простягати до мене руку, для потиску, як бачилося. Він мав на увазі, що чи не був я нарешті вояком Добровольчої армії, як інколи називали армію Денікіна.

— Я доброволець, — відповів я, випростуючись із гідностю, — я доброволець Української армії.

— А-а-а... — протягнув Тукалов, відсахуючись і відтягаючи свою руку назад. У цю мить увійшов вартовий.

— Хто тут Сагай?

Я підніс руку.

— Ти? — запитав він. — Виходь!

Він показав рукою на двері.

Я повернувся іти, але щось потягло мене озиринутися на Тукалова. Мій шкільний товариш жукав на свої посинилі кулаки, очі його короткозоро мружилися мені вслід і гримаса викривляла його бліде обличчя, в якій можна було прочитати і біль, і непорозуміле здивування, і ще щось, недалеке від злобливості. Наступної миті я був уже за дверима у коридорі.

Вартовий повів мене геть із табору. Внизу до нього приєднався ще один конвоїр. Не дуже далеко від того табору з денікінцями мої нові конвоїри увели мене до кімнати на другому поверсі будинку. Чоловік у неожайній військовій уніформі і з обличчям, яке нагадало мені того «кавказця», що мало не порубав мене на капусту на Базарному майдані в Драбатині, виліз із-під ковдри на ліжкові, де він, мабуть, грівся в одежі і з чобітками на собі, і накинувся на мене з вигуками:

— Шпигун! Шпигун! Призначайся, ти шпигун!

Я міг тільки знизати плечима на це. Бувши певний недалекої смерти, я кинув йому у відповідь на його крик погляд, повний одвертого презирства. Викричавшись, той фахівець від шпигунів узяв супровідний лист від одного з моїх конвоїрів, прочитав його, кидаючи на мене час від часу злісний погляд.

— Виведи його на вулицю, — сказав він до одного з моїх конвоїрів, — і постережи там, поки я дам докладні вказівки йому, — він указав на другого конвоїра.

Отож, поки той діставав якісь вказівки, я стояв на вулиці коло дому, стережений вартовим з досить безтурботним і байдужим виглядом, і я дивувався, чому цей вояк тримає свою рушицю так, немов чабан гирлиту.

Давання вказівок не потривало довго і другий конвоїр вийшов з будинка. Та то вже був зовсім не той чоловік: його незграбний вигляд сільського парубка десь дівся і натомість перед нами був школений солдат. Не тільки я помітив це перетворення, бо і другий вартовий негайно цілком змінився. Тепер між ними і мною була безоднія. Іхній людський вигляд зник. Клацнувши замками затворів своїх рушниць, вони послали в цівки їх по бойовому

патрону, наставивши рушниці на мене, і той, що дістав додаткові вказівки, сказав до мене різким голосом команди:

— Коли я накажу тобі йти, тримайся середини вулиці. Не повертай голови набік або назад. За найменшої ж спроби тікати — стріляємо без попередження. Вперед марш!

На вулиці не було ні пішоходів, ні возів, і я йшов розміреним салдатським кроком посередині вулиці, на команду ззаду повертуючи праворуч або ліворуч, де це було потрібно. Очевидячки, татари запровадили мене були до тaborу полонених помилково, бо вони не зрозуміли російського наказу. То ж мені не судилося поступово замерзти. Найімовірніше вони мене застрелять. Тепер вони введуть мене в якийсь двір і там, за хлівом чи стайню, вони застрелять мене, як тварину. Чи не краще було б мені побігти, нехай би мене вони застрелили як людину, котра знає, що таке свобода і бореться за неї до останку? I я поклав собі кинутися навтіки, як тільки почую наказ завертати в двір.

Але дорога, якою вони наказували мені йти, вела за місто, як я незабаром зрозумів.

За містом було відкрите поле, і, наскільки я міг бачити, не повертаючи голови, то була рівнина, покрита снігом. Що вони хочуть зробити зі мною? Труп — жахлива річ і він завдає чимало турбот, якщо нема поблизу вдови чи іншої рідні, щоб його поховати. Ось чому вони не хочуть застрелити мене десь за хлівом і вивели мене в степ, де труп може собі лежати, заметений снігом, мов у тимчасовій могилі, аж до весни, коли інша, цивільна влада прийде на місце військової частини в цій околиці, і то вже буде її клопіт очистити місцевість від падла. Так, виглядало на це. Та їм усе ж ще доводилося поклопотатися про те, щоб убити мене десь подалі від дороги. I доки я буду на дорозі і не буду порушувати даного мені наказу, мені, мабуть, не загрожує ніщо.

Так, приблизно, міг би я думати, мабуть, коли б я міг думати. Але уривки думки крутилися й товклися в моїй безтямній голові, мов дрібні уламки гілочки з клаптями почорнілого листя та іншого сміття в маленькому вирі на дні мініятюрного водоспаду, що рине з схилу на узбіччі дороги в час весняної відлиги. Я весь перетворився в слух, бо тільки слухом лишалося мені узгоджувати мій крок із кроком моїх очікуваних убивць, і коли б я міг дивитися на нас здалеку, я побачив би брудносіру фігуруку з порожнім австрійським рукзаком за спиною, що рухалася, як лялька, з нерухомою головою, тримаючи постійну відстань від двох інших ляльок у піщано-сірих російських уніформах з рушницями навпереваги, немов прив'язану до них невидимою ниткою. Всі троє маршували в мертвій мовчанці. Раз, два! Раз, два! Рип, рип! I ніякісінького звука більше, крім мірних кроків та швидкого стуку крові в моїх скронях.

Пізнє пообіддя вже переходило в вечір, коли велетенська чорна хмара виросла з-за обрію перед моїми очима і поглинула сонце. Мороз переломився й легенький бриз із-під хмари лизнув хрусткий сніг своїм теплим язиком і заглушив його. Кроки стали нечутні і разом із звуком щезла всяка реальність життя і все навколо стало зовсім як уві сні. З задублою шиєю і уставленим в одну точку поглядом я йшов, мов автомат, у центрі безмежного білого поля, весь час залишаючись на межі між життям і смертю. І щоб не запаморочитись зовсім, я почав у думці рахувати: «Раз, два! Раз, два!», намагаючись з усіх сил не втратити рівновагу, бо я йшов лінвою над проваллям, страхуючись глянути на його дно. Ось чому я вступив свій погляд у ту точку, де був кінець лінви, десь далеко на туманному обрії. І після жахливо довгого часу там можна було добачити групу з дерев, далі кілька будинків і незабаром стало ясно, що дорога веде до станції. На колії стояв короткий поїзд, тільки два вагони і паротяг. Скоро можна було вже бачити крізь розкриті двері товарного вагону різномасний гурт людей і кілька вартових, що стерегли двері.

Коли ми підійшли ближче, начальник варти виступив нам на зустріч, і мій вартовий передав мене йому, а той рухом руки вказав своєму вартовому запровадити мене до вагону, і з цього моменту я вже знов був на твердій землі, почуваючи велику полегшу і страшну кволість. Я не міг видертися до вагона без сторонньої допомоги, тож двоє з вартових підхопили мене й упхнули в вагон, мов мішок із половою. Мавши знов змогу повернутися голову куди завгодно, я скопив момент, коли мій попередній контвойр подавав начальникові варти поїзда свій зошит, щоб той розписався, що прийняв одного полоненого й один супровідний лист, і я з здивуванням побачив усмішки полегші на обличчях моїх сподіваних убивць. Вони вже знов тримали свої рушниці так, немов то були гирлити, і стояли, розкарячиваючи ноги, мов чабани, що їм пощастило щойно продати вівцю на базарі.

Всередині вагону було багато місця і я негайно випростався на підлозі, відпочиваючи. Та ще кілька годин мусіло перше мінути, доки я зміг говорити й відповідати на розпитування моїх подорожніх товаришів, поки поїзд гуркотів, а куди, ми не знали.

IV

Наступного ранку нам наказано вилазити з вагона. То була Вінниця. Вона була цього разу повна червоноармійців.

Нас привели до одного будинка в місті, і я дивувався, чи не над ним висіла менше року тому вивіска «МУЖВА». В середині, в чималій кімнаті без меблів, нам довелося довгенько чекати і

наших три конвоїри з нудьги почали виспіувати, пританцювуючи в кумедній манері, знизуючи плечима, пересмикуючи м'язами обличчя, рук і ніг, пожигуючи задом, закочуючи очі під лоба, наслідуючи когось:

Ужасно шумно в доме Шнеерзона,
Эс тит сах майсэ, аз дэр дым идет:
Он женит сына Соломона,
Который служит в Губтрамот, тат-тат-та . . .
Невеста же, курьерша финотдела,
Сегодня нарядилась в пух и прак:
Фату мешковую одела
И деревяшки на ногах.

То була, певне, нова, модна пісенька. Її походження було очевидно одеське. Зміст її був суто сучасний. Але я міг би заприємнити, що виспіували її не одесити. Обличчя їх, наших конвоїрів, були такі, що можна було уявляти собі, як вони ще тільки два-три роки тому могли співати, хоч і з зовсім іншим виразом і почуттям:

Ми гайдамаки,
Всі ми однакі,
Всі ми за народ
Життя своє 'ддамо.
Йшли діди на муки,
Підуть і правнуки,
Ми за народ
Життя своє 'ддамо.

То були обличчя салдатів, з якими мені довелося одного разу майже рік тому, зовсім несподівано, їхати в одному вагоні військового поїзда з станції Прядка до Києва. Я покинув їх тоді на станції Київ-Товарна. Ми покинули їх чинити одчайдушний опір смертельному ворогові України на всіх інших станціях, ми, слабодухи, що в грізний рішучий час, коли треба було стріляти, воліли кінчати наші гімназії, а потім чекали від них, щоб вони принесли нам готову, вже виборену Україну. Зрадженим, нами зрадженим, їм не лишилося нічого іншого, як тільки з порожньою душою і погаслими очима, як видно було з їхніх обличч, виспіувати глузливу пісеньку того, кому порожній фарс міщанського побуту під більшовиками був близчий до серця, ніж історична драма України.

Нарешті всіх нас трьох, полонених, закликано до іншої кімнати. Молодий, симпатичного вигляду командир дав нам коверту з п'ятьма печатками на звороті і з адресою на лицьовій стороні: Особый отдел, Київ, вулиця і число дому.

— Ви підете туди, як тільки приїдете до Києва. Ми відпускаємо вас без конвою. Ми довіряємо вам. Сідайте на перший же потяг на станції. Ось вам хлібина на дорогу.

Ми вийшли на вулицю вільні, як вітер.

Два дні їхали ми в холодному товарному вагоні, весь час обговорюючи питання, що нам робити. Мої співподорожники були: ще один недавній вояк армії УНР з пораненою рукою на перев'язці через плече і молодий поляк із Києва. Нас хвилювало питання: заходити нам на дану нам адресу, чи просто їхати додому, уникаючи всякого контакту з представниками влади. Поляк був за останнє, мій поранений одноплемінник за перше. Він був з Мерефі, під Харковом, і йому треба було ще сотні кілометрів добиватися додому з Києва. Було б краще, аргументував він, пройти крізь те останнє чистилище і дістати на руки належні папери. Певно, що нам нема чого побоюватися тієї установи, що адреса її була на коверти, бо інакше нас не пустили б самих, без конвою. А якщо ми не зголосимося там, то не матимемо законних паперів і на кожній дальшій станції за Києвом нас можуть арештовувати і допитувати знов, і хто зна, чим це може скінчитися.

Такі були його докази.

Мій дім був приблизно на півдорозі від Києва до Харкова, і моя думка хиталася між їхніми двома. Мені не дуже хотілося йти до Особливого відділу, що був, як нам сказано в Вінниці, відділом військової розвідки (а також і військовою ЧК, чого нам не сказано). Але мене теж приваблювала надія дістати добре особисті папери.

Ми не змогли дійти до одностайної думки аж до самого Києва. На станції в Києві ми дізналися, що мости на лівому березі Дніпра були пошкоджені під час недавніх військових дій, а тому поїзди на схід не йшли. Це примусило мене схилитися до думки мереф'янця.

Поляк утримався від висловлення своєї думки, але на першому ж перехресті вулиць у Києві він попрохав вибачення. Чи не міг би він ще раз глянути на адресу на коверти, що її мав у себе мереф'янець, щоб запам'ятати її добре, бо йому перше хотілося, ви ж розумієте, забігти до своєї мами. Вона живе ось тут недалечко. А тоді він прийде сам до Особливого відділу, він добре знає місто. Мереф'янець добув з кишені коверту:

— Звичайно, прошу.

Поляк глянув на адресу і сказав:

— Тим часом, до побачення!

Він зник за рогом вулиці. Ми не дуже вірили в його щирість, але то була його власна справа.

Ми знайшли нашу адресу в Липках, колишній аристократичній частині міста, повній чудових вілл і інших гарних будинків на кілька поверхів, кожен у своєму, часто художньому стилі.

Наш відділ був на третьому поверсі. Великий лотиш, до якого ми звернулися в першій кімнаті, розпечатуючи нашу коверту, не приховував свого здивовання:

— Як? Без конвою?

Він повернувся до ще двох важкоатлетів, що сиділи за іншими столами в кімнаті, і вони почали жваво говорити щось по-лотиському, безцеремонно розглядаючи нас і пускаючи дотепи, мабуть, бо на обличчях їхніх раз-у-раз з'являлися саркастичні ужмилки. Слово Вінниця було згадане разів зо два. За виразами їхніх облич я міг би перекласти їхню мову на свою приблизно так:

— Чи ти ще коли бачив таких двох дурнів? Приїхали, подумай, аж з Вінниці і навіть не спробували втекти. Вперше в житті бачу таких йолопів.

Коли вони скінчили, наш лотиш глянув пильніше на супротивний лист.

— Ось тобі й маєш! — вигукнув він по-російському. — А деж третій?

Ми сказали йому, що знали.

— Гм... — муркнув він. — Той третій, мабуть, був наймудріший з вас усіх. — Усі троє лотишів оглушливо зареготали.

В іншій кімнаті нас допитувано про систему формування Української армії. Вона відрізнялася від російської системи. Допит був короткий і незабаром ми вже стояли перед тим лотищем, що приймав нас перший. Він вийняв запечатану коверту з купи інших, дав її нам і сказав, скалячи зуби:

— Ми ризикнемо послати вас туди без конвою ще раз. Якщо ви прийшли до нас, то ймовірно, що ви прийдете й туди.

На вулиці сумніви знов охопили нас. Алеж нічого дійсно поганого не сталося нам у Особливому відділі. То вже може цього разу нам таки видадуть папери.

На коверті була тільки адреса, без назви установи. Будинок був навпроти Університетського саду, який я добре зінав. Два вартових стерегли вхід.

Понад десять років пізніше мені трапилося ще раз зайти в той дім, бо там була мистецька виставка. Я тоді ясно пригадав собі мої перші відвідини того дому. То був відомий у Києві дім цукрового магната Терещенка.

1920 року в тому домі містилася установа, що не мала нічого спільногого з мистецтвом. Один з вартових, тримаючи в руці нашу коверту, повів нас нагору широкими мармуровими сходами. Нагорі був вестибюль, викладений художніми кахлями навколо по стінах. Постукавши в двері праворуч, вартовий увів нас у кімнату, в якій за великим письмовим столом сидів собі якийсь чоловічок із довгим чорним волоссям, що спадало йому на лоба. Він узяв коверту, розпечатав її, прочитав кілька рядків, а тоді запитав вартового, що все ще стояв у кімнаті:

— А де їхній конвой?

— Не було ніякого. Вони прийшли самі, без конвою.

Чоловік поклав лист на стіл, все ще тримаючи його в руці, і довго дивився на нас, немов бачучи щось рідкісно виняткове. Тоді він ще раз підніс руку з листом до своїх очей.

— А де третій?

— Нас і було тільки двоє, — хором відповіли йому ми.

Чоловік за столом, дивлячись у лист, назвав якесь прізвище. Воно не було ні моє, ні мереф'янцеве. Проте він наполягав, що то таки було прізвище одного з нас. Потім він назвав ще два прізвища. Вони теж не були наші.

— Які ж ваші прізвища?

Ми сказали йому.

— Гм... Це чудно, — промовив він задумливо. — Вони надсилають мені трьох на негайний розстріл і пускають їх без конвою. По дорозі один з них утікає.

Ми похололи.

— Чи уявляєте ви собі, де ви є? Тобто, в якій установі?

Перебиваючи один одного, ми поквапилися розповісти йому, що тут ми сподівалися дістати особисті посвідки. Ми приїхали без конвою аж із самої Вінниці.

— Тут ЧК, — гаркнув похмурий чоловік за столом. — Посвідки, що ми видаєм, добре тільки для штабу Духоніна. — Він показав палюком у землю.

Ми розуміли, що таке штаб Духоніна. Цей шибеничний більшовицький жарт був широко відомий.

Він іще раз обвів поглядом наші постаті з голови до ніг, а тоді з ніг до голови.

— Може це таки помилка. Я б ніколи не повірив цьому, коли б вас було троє. Я мушу розслідувати цю справу. — I він почав писати листа. Скінчивши, він дав його вартовому:

— Відведи їх назад, до Особливого відділу. Але не спускай з ока. Стріляй за найменшої спроби втікати.

Я ненавидів себе, коли ми йшли під наставленими на нас рушницями назад до лотишів. Який же я наївний йолот! Клятий безнадійний бевзь!

Не знаю, що саме думав мій мереф'янець, бо ми мовчали.

Коли наш великий лотиш побачив нас знов, із зів'ялими обличчями і під конвоєм, він мало не луснув зо сміху. Але коли він прочитав листа від чекіста, новий напад сміху захитав його великим тілом. Сльози стояли в його очах, декілька хвилин він неспроможний був говорити, тримаючись руками за живіт. Коли його земляки дізналися від нього, нарешті, в чім річ, веселощам їхнім теж не було кінця. Вони посکликали всіх лотишів і лотишок із інших кімнат і все те чужомовне товариство дивилося на нас, жваво обмінюючись дотепами на своїй мові, як на музейні

експонати. Уесь Особливий відділ складався, здавалося, тільки з іхньої нації, так горезвісної в ті дні.

— Бачите, — сказав наш лотиш по-російському, коли вже насміявся досхочу, — сталася маленька помилка. Я дав вам не той лист, що треба. Але ваш лист іще тут, то ж не журтіться, все буде гаразд. Ви щасливці. Можете вважати, що ви тільки цо вернулися в того світу. Той чоловік, у пазурях якого ви побували, дуже скорий на руку розстрілювати. Вам винятково пощастило.

V

Такі були лихі пригоди двох тупоголових дурнів. Один із них, скаржившись на рану, був посланий до військового шпиталю, а другий, я, опинився в Трудовому полку. Він квартирував у касарнях на Печерському, що тепер є частиною міста, а в XVIII сторіччі було фортецею.

Я опинився серед інших затурканих і виснажених епідеміями та іншими злигоднями війни людей, колишніх вояків армій ворожих до червоної. Як і я, вони всі якось уникли смерті в тій чи іншій формі.

Нас тримали в чотах і сотнях з ранковими й вечірніми перекличками. Нашим завданням була важка праця. Був саме період військового комунізму, як його офіційно звала сама влада, коли всі спонуки працювати були вбиті системою, накиненою переможцями, і необхідну працю доводилося виконувати новими способами.

Чота, до якої мене приділено, була надіслана до товарної станції розвантажувати вагони. То було найкраще призначення, яке ми тільки могли мати, запевнили мене мої товарищи. Незабаром я побачив, як воно виглядало. Вантажі були здебільшого з харчових продуктів і щодня якийсь ящік або мішок падав і розбивався, ніби ненароком, але завжди в найтемнішому кутку комори, а вміст переходив частково в наші кишені. Одного дня то були іржаві оселедці, іншого разу пригорща борошна, чи крупу, чи пачка махорки. Такі ласощі, як цукор, траплялися рідко. Натомість сушеної городини — винахід військових інтендантів — було подостатком, але було те добро навіть і для нас препогане.

Ось чому кожен із нас завжди носив при собі невідлучний салдатський казанок і салдатську торбу під шинелею. Я застосовував іншої вигідні. Я прорізав дірку в одній з кишень своєї шинелі, що мала підкладку аж до нижнього краю її, і таким чином мав потаємний мішок великої місткості. Як тільки траплялося переходити через трус, я міг підставляти свої кишені на обмачування з безжурним виглядом людини з чистою совістю.

Увечорі, після перевірки, щасливці збиралися навколо крулої грубки, і в ній запалювано невеличкий вогонь. Одні з хлопців мали тріски чи дерев'яні уламки, які ім траплялося підібрати дорогою до касарень, інші — харчові продукти, і там відбувався обмін усім цим на оботпільну вигоду. То було, як я розумів, теж свого роду «гендлярство», але я вже давно перестав червоніти, беручи в ньому участь. В час військового комунізму то був також один із різновидів клятого капіталістичного гандлю, але ми всі були кляті запеклі індивідуалісти, кому власний порожній шлунок був близччий за світле майбутнє людства.

Можливо, світле майбутнє людства лежало близче, ніж нам, до серця російському командирів нашої «трудової» сотні. Однак, крім серця, він мав ще й шлунок, що день-у-день дошкульно нагадував йому про темну сучасність, а тому він радо приймав нашійому приношення. За те він попереджав нас про надзвичайні нічні перевірки вищим начальством. Таких вечорів кожне спало собі на своєму місці удавано міцним сном, аж поки начальство кінчало свої справи і йшло собі геть, щоб тоді знов вернутися до маленького тихого бенкету коло теплої грубки.

Я був усе ще дуже кволій і одного разу впав під важким мішком збліжжя. Тоді мої товариши поклали на мене легші обов'язки — пильнувати появи начальства, поки вони похапцем напихали кишечній торби коло розбитого ящика.

Проте й інші чоти та їхні командири теж хотіли мати свій шанс. Тож на зміну їм і нас посылали на різні інші зненавиджені роди праці, як, наприклад, на старий військовий склад перевносити мотки колочого дроту з місця на місце. Той дріт був винакід не інакше, як самого чорта. Колючки рвали наш і без того злidenний одяг і ранили руки. Вони були чортівсько важкі, ті колючі мотки, і добре до нічого, а носити їх було потрібно так, як тому Сізіфові котити на гору камінь тільки для того, щоб покотити його потім уніз.

То була нам справжня «кара єгипетська», і ми були не що інше, як «живі мерці», як давні єгиптяни називали своїх полонених. Через п'ять тисяч років після фараонів новітні переможці над Дніпром теж прийшли до думки, що замість убивати, краще використовувати нас на тяжкій праці. Та ми тільки могли б заздрити нашим братам над стародавнім Нілом, бо ті спроможні були принаймні мати задоволення, бачивши, як їхня піраміда росте.

Іноді ночами, перевертаючися з боку на бік на голих дошках нар у касарні, катований голодним шлунком і болючими дрібними ранами на руках, я пригадував собі Наталю з її чоловіком та їхню затишну кімнату на одній з вулиць Києва, що я її добре зінав. Мені не було дороги до них через кляті сім monet із нік-

чемної банки під діжкою з капустою. То була моя кара. Вона була сувора, проте я її заслужив.

Одного разу вони погнали нас на електричну станцію на Дніпрі на нічну зміну. Наші протести, що ми вже відробили своє на військовому складі того дня, нічого не помогли.

— Будете завтра спати цілий день. А зараз ось маєте по додатковій порції хліба і негайно марш. — Такий був наказ начальства.

Робота десь мала бути дуже нагальна, бо нас підганяло цілу дорогу з Печерського аж на Поділ. Виголодані за цілий день, ми на ходу ламали і пожадливо їли свій хліб.

Тільки на електровні дізналися ми, що ми мали заступати обслугу парових казанів, яка розбіглась, не витримавши важкої роботи на голодному пайку.

Колись там парові казани опалювалися кам'яним вугіллям. Його подавала до кожного бункера просто з вагонів або з барж механічно рухана електрикою пересувна естакада. Тепер вона стояла без руху. Вугілля не було. Донбас був далеко, а залізничний транспорт був зруйнований військовими діями. Тож за паливо правили сирі соснові колоди, нарізані іншими державними рабами цієї «робітничо-селянської» влади десь у лісах під Києвом. Дужчі з нас мали виконувати роботу естакади, — носити ті колоди з двору електровні до бункерів, а слабшим доручено опалювання казанів.

Ось так я й опинився в одному з бункерів, неглибокій ямі перед топкою. Останніх був цілий ряд, вмуркованих у суцільну стіну, кожна з своїм окремим бункером.

Обов'язком кочегара колись було кидати лопатою вугілля з бункера до своєї топки і пильнувати його рівномірного горіння, — робота з нелегких. Тепер же треба було голіруч раз-за-разом подавати в топку важку, завдовжки з людський ріст, холодну колоду з намерзлим до неї льодом і снігом. І це мала б бути робота для слабших! Та носити ці колоди до бункерів без перестану цілу ніч, була напевно ще важча робота.

— Ти бережися, хлопче, щоб не впustив її собі на ноги, бо покалічишся, а замінити тебе буде нікому, — наставляв мене машиніст, показуючи, як треба братися за колоду і як її пхати в топку.

І ось я лишився сам-на-сам із своїм кочегарським обов'язком у напівтемній ямі бункера, наполовину захаращеного купою недбало покиданих колод із зеленкавою слизькою корою, між нею нажерливкою топкою, в якій гуготіло сліпуче полум'я, що обдавало мене нестерпним жаром, поки я запихав колоду в її роззявлену пащу, і крижаним протятом з розкритих воріт цеху, що морозом проймав мою спіtnілу спину.

— Давай, давай, — раз-у-раз гукав машиніст відкілясь із-

гори, невидний нам знизу на своєму місточку в напівтемряві над нащими головами, — давай, бо пара сідає!

І так тривало цілу ніч. Найчастіше цей окрик стосувався до мене, тож кочегар, ваш покірний слуга, хробаком викручувався в своєму бункері внизу під машиністом, напружуточи всі свої сухожилки і м'язи, двигаючи ті кляті колоди з оскаленими в гри- масі найбільшого напруження зубами. Мабуть там не було тієї ночі перед топками гірше, ніж у класичному пеклі. Але навіть і в пеклі, як виявилось, знаходяться добре люди, бо кожного разу, коли я, здавалося, доходив до краю своїх сил, котрийсь із моїх сусідів із правого або з лівого від мене бункера, такий же імпровізований кочегар, як і я, вскакував у мій бункер і докладав до моєї колоди своїх дужчих і вправніших за мої рук. Поистині, безконечна добрість людини!

Уранці, коли нас виводжувано з електровні, ноги підломлювалися підо мною, руки мої були подряпані до крові, долоні заляплені живицею, чорні від налиплого до них бруду, одне коліно було розбите, бо я послизнувся був, перелазячи через колоди. Але свіжий ранок і тиша та спокій на вулиці підбадьорили мене і перспектива відпочинку і сну в касарні більше не приваблювала мене. Я мав на думці щось інше. Рідка нагода була переді мною і я не повинен був її змарнувати. Отож поки наш напівсонний командир не дивився в мій бік, я спромігся вислизнути за ріг вулиці, якомога швидше докульгав до найближчого ріжка і повернув за нього. Далі я подибав енергійно, наскільки це мені дозволяло розбите коліно, у напрямі до товарної станції, через ціле місто. Під моїм пояском, у спеціальній маленькій кишенні, намацуваючи обережно свій маленький скарб, — чудовий годинник у матово-блій алюмінійовій отправі, мамин дарунок до моого шістнадцятиліття.

То була моя велика таємниця. Я ніколи не виймав його і не накручував з самого початку моєї хвороби. Він був тоненький і, бувши скований у тісній кишенні під пояском, уникнув рук тих, хто обшукував мене на фронті. Мабуть це сталося тому, що мої обшукувачі ніколи не мали власних годинників і не могли навіть собі уявляти, що можуть бути спеціальні кишені в поясах штанів для годинників. У поясах їхніх штанів ніколи таких кишенек не бувало.

Ось уже й знайома вулиця і шестиповерховий дім, у якому живе Наталя. Але я проминаю його. Як я стану перед її очі в своєму жахливому вигляді? Чи ж вона зрозуміє мене? Чи ж не казала вона мені не мішатися в цю боротьбу різних армій? Ні, вона не зрозуміє мене, а мій злиденний вигляд викличе в ній тільки огиду.

Я дійшов до перехрестя, постояв, і знов намацав, непомітно для сторонніх, мій годинник. Ні, я таки мушу подзвонити до її

помешкання. Я не буду заходити, а тільки просуну їй крізь двері свій годинник і втечу. І тоді я буду поквитований з нею. Нехай вона знає, що я не такий, як вона про мене досі думала.

Я повертаю назад і знов наближаюся до шестиповерхового будинка. Обережно заходжу в двір і, як то було звичайно, з чорного ходу починаю братися нагору порожніми сходами. Серце в мені б'ється. Може й не тільки від труднощів підймання сходами нагору. Може й тому, що на дні моєї душі, під моїм стойчним рішенням, криється малесенька, суперечна здоровому глуздові надія.

Ось я вже й перед її дверима. Дзвоню. За хвилину чую кроки, жіночі кроки. Ну, це краще, ніж попастися перше на очі її чоловікові. Може її жіноче серце...

— Хто там? — запитує жіночий голос, але я не можу по ньому пізнати, чи то говорить Наталя.

— Це я, Іван Сагай.

Павза. Двері не прочиняються навіть і на малесеньку обережну щілинку.

— Кого вам треба?

Невже то не вона? А хто ж то міг би бути?

— Я до Наталі... До Наталі Борецької, — кажу я.

— Ніякої Наталі Борецької тут нема, — чую недоброзичливу відповідь за дверима. Не можу пізнати голосу. А може вона нарочито змінила голос? «Борецької» — сказала вона? Чи то мені причулося?

Стую. За дверима тища. Минає, мабуть, із цілу хвилину. Тоді я вже знаю, що робити. Повертаюся йти вниз і чую знов жіночі кроки, вони віддаляються від дверей. Облизаюся соромом. Вона не побажала навіть і глянути на мене?

Спускаюся зовсім униз. На сходах не зустрічаю нікого. Виходжу з двора на вулицю і повертаю убік Бесарабки, що коло підніжжя бутра, на якому стоїть Печерське.

Що ж, може й так, може й справді вона змінила голос, щоб тільки позбутися непроханого гостя-нажаби. Може й так. Та я на таке заслужив. То ж краще я навіки забуду ту адресу, на якій мені не дано навіть права сплатити свій борг.

Як постановив, так і зробив.

*

Тільки через багато років пізніше довелося мені ще раз згадати Наталю та її сім срібних карбованців. Після багатьох пригод і небезпек я оселився в Києві. Здалеку приїхала Раї, моя сестра, і вона запросила мене поїхати до її тітки, помогти її розшукати, бож я краще знав Київ. Вона мала їхню адресу. Жили вони вже в одному з дальніх київських передмість.

Ми розшукали їхній маленький дімок. Наталя та її чоловік постаріли і я не пізnav би їх, стрінувши випадково на вулиці.

Час не пошкодував і мене, і я теж змінився до невпізнання. Їхня дочка була вже велика, вона вже кінчала середню школу.

Як тільки я переступив їхній поріг і коли скінчилися привітання, я попрохав їх вислухати мою історію про ті сім монет. Я шукав зрозуміння й прощання. Я був готовий радо відшкодувати їхню колишню втрату. Але розповідь моя викликала тільки їхнє величезне здивування. Вони ніколи нічого не знали ні про банку під діжкою, ні про монети в ній, сказали вони мені. Більше того, вони шкодували, що я не розповів їм тоді про це, бо вони могли б, як вони думали, реалізувати цінності тієї банки на тодішньому чорному ринку. Вони тоді дуже бідували.

Ні, то не був їхній скарб. Мабуть він належав одному старому, що вмер від удару серця приблизно за два тижні до того дня, коли я вперше постукав був до них у двері. Він був удівець і то його покійної жінки золотий годинник я бачив серед тих срібних монет. А може там під сподом були й золоті монети. Він був досить багатенький свого часу. То був власник крамниці жіночого одягу і Наталя колись працювала швальє в його майстерні дамської білизни, поки не вийшла заміж. Він жив з ними на тому самому поверсі і вони з ним спільно користувалися тим самим переділком підвальним.

Я не знаю, що сталося з маленьким скарбом у скляній банці на варення. Мої друзі Борецькі не могли мати доступу до підвалу будинка, в якому вони вже багато років не мешкали. Вони виїхали були звідти за кілька місяців після моого короткого перебування в них. Та й, крім усього, не було й ніякого сенсу у розкопуванні скарбів за сталінського часу. Тож та банка з монетами може ще й досі є на своєму місці, в землі, і може вона стоятиме там і до самого кінця світу.

VI

Згідно з догмою, вільна торгівля була заборонена, але Бесарабка процвітала. На цьому базарі можна було бачити тоді людей усікого сорту.

Старий чоловік із бакенбардами à la цар Александр III намагався продати пропахлу нафталіном генеральську шинель з червоною едва бною підкладкою. То була парадна шинеля і майже зовсім не ношена, пояснював він, а сукно й підкладка були як нові. Однак тоді саме не було моди на генералів, а командарми ще не носили червоної підкладки і лампасів.

Краще за генеральські шинелі ішли на Бесарабці уніформи генеральських переможців: підбиті ватою, простьогані штані і тілогрійки та груба солдатська білизна, що їх, майже не криючись, продавали, носячи на руках, на товкучці «войни Рабоче-

Крестьянской Красной Армии. Їхній крам був дуже попитний, бо то ж був одинокий новий одяг, вироблюваний у країні.

Серед цих гендлярів уві уніформах і без уніформ крутилася колишня «классная дама» з інституту благородних дівиць, висохла як тараня і почорніла на базарному сонці й морозі. Вона пропонувала нікому непотрібну колекцію своїх капелюхів, носячи їх настромлені стовбчиком один на один на своїй сивій голові, а також поворожити, кинути на карту, прочитати лінії рук. Останній цикл її пропозицій був дуже популярний серед вояків, дівчат, статечних міщенок та іншого люду з непевною долею. Її капелюхи височіли над базарним натовпом, їх видно було здалеку, і клієнтам було так легко її знаходити, як у середні віки звіздарів, астрологів і складачів гороскопів по їх височеніннях гостроверхих шапках.

В іншій частині базару, серед звабливих на голодний шлунок смородів смаженого сала або олії, зо три десятки брудних чоловіків і жінок неохайногого вигляду, у засмальцюваних одягах, підтримували вічний вогонь у своїх жаровнях та бляшаних пічечках, жваво торгуючи гарячими пиріжками з горохом, квасолею, кислою капустою, картоплею, хляками і ще бозна чим. Неподалік від них був ряд, у якому з мішків продавалося сочняшникове і гарбузове насіння, конопляне сім'я, квасолю, різні крупи, горох і саморобну макорку на склянку, що правила за міру.

Був на Бесарабці також і куток, де робітництво недіючих фабрик і спинених заводів продавало запальнички з рушничних патронів, одинокої приступної сировини того часу, смердючі сіркою сірники, сякі-такі цвяхи та інший вельми попитний крам свого власного хатнього виробу.

Загалом то був натовп бідно одягненого люду з поганими манерами (якщо не рахувати відставного генерала і клясної дами). Усе це безпardonно штовхалося, завзято торгувалося, утинало грубі, часто образливі жарти, крикливо вихваливало свій і гудило чужий крам, реготалося, злословило, лаялося і малося на бачності, готове тікати з базару кожної хвилини. Бо кожної хвилини можна було сподіватися облави, що конфіскувала все варте конфіскації. Тільки старці, яких там було чимало, не боялися облави, бо їм не було чого втрачати, та кишенькові злодії, різного роду шахраї, а також фокусники, жонглери та інші майстри жити спритністю своїх рук, що живилися з базарного натовпу.

Я добув з-за пояска мій любий годинничок, накрутив його, поглянув прощаально на привабливий, тонкої роботи барельєф, що зображав жокея на перегоновому коні в момент перескоку через бар'єр, і попрямував до присадкуватого єврея, що проштовхувався крізь юрбу на товкучці, оком досвідченого оцінювача обмациуючи ношений на руках крам. Ставши перед ним, я показав йому свій годинник, не кажучи ні слова, з моїх рук, спо-

чатку спереду, де був маленький циферблат у золотій обвідці, потім повернув до нього тильною стороною з барельєфом. Тоді підніс його йому до вуха, щоб він на слух міг оцінити його хід.

Очі мого еврея блиснули, він швидким рухом простягнув до мого годинника свою волохату руку з розчепіреними пальцями, мов яструб лапу з кігтями до перепелиці, але я не дав йому мого краму в руки. Ні, поки не матиму грошей за нього, не випущу годинника з рук.

— Скільки? — хріпко вимовив еврей.

Ми почали торгуватися. Він і підходив, він і відходив, але не далеко і не спускаючи з мене очей. Далі він швидко вертався знов, хапав мене за руку, потім з удаваним гнівом кидав її, божився, лаявся, вигадував різні вади в моєму годиннику, казав, що я його грабую, що він краще викине свої гроші, ніж буде купувати «таке барахло», і зараз же рвучко простягав свою руку:

— Бий! — гукав він до мене, щоб я вдарив своєю долонею по його на знак згоди із пропонованою ним ціною. Але та його ціна була до смішного мала. Так тривало довго. Нарешті, коли неподалік з'явився ще один можливий покупець, мій еврей здався. Мотнувши до мене головою, він тим рухом запросив мене вийти з товкучки. Під стіною якогось будинка на краю товкучки він відвернувся спиною до мене, щоб я не бачив у яких потаємних глибинах його одягу ховає він свої гроші, витяг і відрахував мені 5 000 рублів із таким виглядом, немов він обдаровує мене.

Гроші? Так. Теоретично нова влада була проти грошей. Але практично вона не могла й одного дня прожити без грошей, так само, як і базар. Ті гроші не годилися на заощаджування їх, бо їхня вартість катастрофально падала і буквально вже завтра за них не можна було купити того, що ще можна було купити сьогодні. Ось чому мій еврей шукав того дня на базарі якоїсь цінної речі, що могла б зберігати свою вартість. І ось чому я зінав, що він не відійде від мене і кінець-кінцем дасть мені тут неспівмірно з дійсною вартістю годинника скромну суму, яку я запросив. Та хоч та сума була й дуже скромна, але була вона мені вельми потрібна.

Тримаючи государственные казначейские знаки, як офіційно назвалися советські банкноти, в кулаці, я попростував до, так би мовити, одягового відділу товкучки і незабаром вийшов із нього, маючи пару нової салдатської білизни в моєму потаємному мішку між підкладкою і верхом шинелі. Я потребував білизни дуже. З того дня, як я покинув Любгород, щоб обороняти Україну, я не мав жодної нагоди помитися в теплій воді з мілом і моя шкіра свербіла від бруду, а білизна, що її дала мені моя мати, стала вже тільки липким від бруду дрантям, до якого я в нормальний час гидував би й доторкнутися.

Вийшовши на Хрещатик, що був ще не так давно осередком торгівлі міста, я поглядав на порожні вітрини крамниць. В одній, на чималому шматку паперу, приліпленому до шиби хлібним м'якушем, я побачив зроблений олівцем напис: П Е Р У К А Р . Я зайшов. Всередині порожньої кімнати, що все її обладнання складалося з маленького дзеркала на саморобній полиці та звичайного кімнатного стільця, на якому дрімав перукар, черги не було. Користування перукарнею стало неприступною розкішшю. Я й сам забув уже, коли то я заходив до неї востаннє. Перукар, молодий чоловік виснаженого вигляду, мляво підвівся, прикриваючи позіхання лівою рукою, і немов вибачаючись за нього, сказав:

— Сьогодні ви в мене третій клієнт, — і рухом правої руки запросив мене сідати на його стілець.

Я сів і глянув у дзеркало, вперше за кілька місяців. Звідти на мене дивилося зеленаво-жовте, дуже худе обличчя без найменшого заросту на підборідді. На майже голому черепі де-не-де купчився безколізоровий нерівний пух. Перукар похитав головою із виразом співчуття:

— Що сталося з вами?

— Тиф. Шість приступів.

Він не сказав більше нічого, а заходився працювати. Я прохав його геть обголити мені всю голову, надіючися, що це сприятиме ростові волосся. Було б жахливо навіки лишитися з тим пухом, як у немовляти.

Коли я вийшов із перукарні, в кишені моїй зоставалося ще 400 рублів і я думав, що того мені вистачить на те, щоб купити собі пиріжок на базарі. Та я не поспішав вертатися туди. Було так приємно без штовханини і поспіху блукати собі без цілі, а головне — без конвою, без його понизливо-пригнітливої всеприсутності і грубого розпорядження тобою.

Я повернув за ріг, на Фундуклієвську, що вела нагору. Кастанові дерева на хідниках обабіч вулиці були голі, та все ж було приємно бачити стрункий їх ряд. Швидяючи поволі, я занурився в думки, віддаючися спогляданню міста.

Я любив його. З моїх ранніх літ думки мої часто зосереджувалися на ньому. Мені доводилося кілька разів бачити його за країціх днів. Тоді його парадні вулиці були повні вишукано одягнених, щасливого вигляду чоловіків і жінок, розкішно удекоровані вітрини вабили до себе погляди перехожих. Тепер елегантність міста десь поділася, людей було на вулицях обмаль, вони були одягнені аби в чому, обличчя їхні були понурі і заклопотані. Проте атмосфера краси все ще витала, вона жила в архітектурі будинків, у візерункові мозаїчного бруку, вимощеного акуратно тесаним камінням, у різноманітному рельєфові цього міста на вищих і нижчих горбах.

— На, синку, — співчутливий голос вивів мене раптом із

роздуму. Старенька жінка бідного вигляду простягала до мене руку із пиріжком у ній.

«Це милостиня мені!» — блиснула найперша думка в моїй голові. З обуренням готовий відкинути підношення, я скинув очима на жінку. «Я не жебрак!» Проте цей виклик застряг у моїй горлянці. На мене дивилися повні глибокого співчуття старечі очі в численних зморшках. І я ображу її найлюдяніші почуття? Ні. Назустріч тому милосердному поглядові і мій погляд полагіднів. Я бачив, як вона прочитала це в моїх очах. Тоді я уклонився старий, прийняв її дар, смиренно подякував їй і почав його їсти, всміхаючись. На серці у мене потепліло. Не могло бути нічого потішившого за це нагадування мені, що є ще добросерді люди в цьому жорстокому світі.

«То й не диво» — казав я собі, — «що вона пожаліла мене». Я притгадав своє відображення у перукарському дзеркалі. Задля того дзеркала найбільше, щоб поглянути раз на себе, я й зайшов був до нього. А вийшовши, я вже достеменно знат, що й справді я виглядав не краще за жебрака.

«Але то — байдуже!» — майнула думка. — «Навіть і нарівні з жебраками можна почувати себе людиною».

Доїдаючи бабусин пиріжок, я поволі наблизявся до жебрака на розі Фундуклієвської й Володимирської вулиць.

Він був сліпий, але не було на ньому ні селянського лахміття, ні жебрацької торби, як у лірників на Бесарабці. Він стояв під стіною у добре випрасованому чепурному одязі, з краваткою, і скиливши голову набік до щільно притисненої до вуст окарини, висвистував на ній Марсельезу. Бадьора мелодія зворушливо-ніжно струменіла з маленького череп'яного інструменту в руках сліпого музики, викликаючи в пам'яті перші щасливі дні весни 1917 року, коли її співали залюблкі замість зненавидженого «Боже, царя храни», гімну Російської імперії. Але в тій пісні були слова, відмінні від французького „Allons enfants de la patrie...“ Російську марсельезу виплекали палкі революціонери в монмартських емігрантських шиночках за склянкою дешевого вина і в ній були й такі слова:

«... Мы пойдем к нашим страждущим братьям,
Мы к голодному люду пойдем...»

Так багато разів брав я участь у співанні цих слів колись, але ніколи вони не звучали для мене так велично, як цього разу, на Фундуклієвській, 1920 року, в моєму сприйманні. Хто був той відважний музика? Як він наважувався відтворювати сьогодні найпопулярнішу пісню тих днів, коли кожен був радій обняти «стражденного брата»? Не міг же він не знати, що ті дні були спалюжені тепер і висміяні цією «робітничо-селянською владою» з її «Інтернаціоналом».

Незворушно, як тільки сліпець те міг, видобував він зі свого нехитрого інструмента мелодію недавньої, ще не забутої доби надій. Не тільки мене тягнуло до нього близче. Я бачив, як рух на хідниках повернув майже цілком в одну сторону. Але навколо музики була порожнеча. Люди боялися спинятися коло цього чепурного жебрака інтелігентного вигляду, але разменные знаки один за одним летіли беззвучно у капелюх біля його ніг. Їх вивершили мої 400.

Ні, я не був жебрак. І не подавав я ніякої милостині. То тільки був гонорар сміливому артистові.

У чудовому настрої, зовсім щасливий, я повернув свої кроки до Собачої Стежки, що вела від Бесарабки до Печерського. Пора вже було вертатися до касарень.

Ще перебуваючи під враженням талановитого виконання Марсельєзи, я пригадав собі, як тиждень тому, несподівано, після вечірньої перевірки, нас повели, у чотах і сотнях, на опера «Чіочіо сан». Її давали голодні артисти за советський скупий пайок, і протягом двох-трьох годин ми, голодні, вошиви недобитки переможених армій з брудних касарень перенеслися в піднесений, казково-неймовірний у той час світ музики, співу, краси.

Що сталося? Чому цю оперу подаровано нам? Це лишилося для всіх нас загадкою.

З насолодою переживаючи тепер ту оперу в своїй уяві ще раз, я помічав, що грязюка на немощеній Собачій Стежці вже підсихала. Були ще латки затоптаного ногами брудного снігу де-не-де, однак весна робила своє. Ще два-три тижні, і польові дороги стануть прохідні... Мое серце забилося надією.

Три тижні пізніше двох із нас забракло в касарні. До Дніпра було не більше півгодини ходу з Печерського, якщо не йти дірогою, а мишею просковзнути навпросте, повз забуті, зарослі ніколи не кошеною травою редути, що обороняли колись Печерську фортецю на початку XVII віку. Вартові на Ланцюговому мості не спинили двох звичайного вигляду парубків у заношенному одязі, що йшли собі перевальцем без поспіху. Коли б тільки вони знали, як трудно давався тим парубійкам непостіх! Тільки вже аж на лівому березі дали вони волю ногам. Ось скінчилася Перша Слобідка. А ось і Друга за ними. Ху! Тут уже можна сповільнити крок, бо звідси дороги розходяться, отож шукай тепер вітра в полі!

То були ми: я і земляк не дуже далекий, із Золотороду, бувший вояк Української армії. Добрих сто кілометрів було нам подорозі.

Чотири дні подорожували ми собі пішки без пригод, а на п'ятий день, уранці, як тільки ми відійшли з кілометр від гостинного хутірця на Лаготинській дорозі, парокінний віз, виле-

тівши з-за групи дерев, занепокоїв нас. Він мчав просто в наш бік. Ховатися було нікуди, ми були в чистому степу. Лишалося тільки йти собі, може пронесе повз нас якось лиху годину.

Видно було ще здалеку, що то поспішають кудись власті. Селянин пошкодував би так шалено гнати коні. І справді, на возі було четверо озброєних рушницями чоловіків начальницького вигляду. Підлетівши до нас, вони круто спинили задихані коні. Страх прокотився по мені морозною хвилею з голови до п'ят. Мій товариш побілів.

— Петлюровци? — залунало грізно з воза.

Даремно було б заперечувати це. За плечима в мене був старий, чимало потріпаний порожній австрійський рукзак, мій доргий сувенір, а на голові другий — сірий кашкет Галицької армії. Доводилося тільки казати правду, будь-що-будь.

— Так, — сказав я.

Це приголомшило їх.

— І як же це ви собі отако йдете? І куди? — здобувся, по деякій павзі, на це нісенітне запитання один із них. Вони ніяк не могли собі второпати, як це було можливо, щоб саме петлюрівці, та могли собі отак просто розгулювати, зовсім ні з чим не криючись.

Я постарається вклести в одну коротку фразу все і викласти її найбільш обеззброюючим способом:

— Ми програли війну і йдемо додому.

Кажучи це, я дивився у вічі тому, хто запитав, з одвертим лицем і з гідністю переможеного в змаганні цивілізованого британця, котрий чекає, що за цим переможець простягне йому свою руку для джентльменського потиску.

Та ці дикиуни не знали правил чесної гри. Вони ніколи про неї й не чули і не догадувалися. Із воза посипалися лайки, фізіономії викривилися лютто.

— *Расстрелять гадаф нємєдленна!* — вигукнув котрийсь із них. Троє вже наставляли на нас рушниці. Але четвертий, той самий, що дивувався, як це ми так собі розгулювали, сказав:

— Ніколи нам морочитися з ними. Гайд! Цих пташок видно здалеку. Їх і в Драбатині хапнуть, вони не втечуть.

Один із них ударив по конях і вони помчали знов. Не вірячи самі собі, ми рушіли йти своєю дорогою, не оглядаючись. Мороз ѹще драв нам поза шкірою. Чи не націляється котрийсь із них рушницею? Торохтіння воза віддалялося і разом з тим улягався й наш переляк. Коли ми озирнулися, віз уже зникав з очей.

Виходило, що далі йти битим шляхом, це — шукати небезпеки. На мою пропозицію ми звернули з того шляху вбік, на

польові путівці. Це вже було недалеко від Драбатина і я собі виснував, що йдучи навпростець, без дороги, але в певному напрямі, ми дійдемо до хутора Ланського. До нього могло бути всього кілька кілометрів. Як тільки ми побачимо колію залізниці, я вже знатиму, куди простувати.

Я хотів побачитися з моєю ріднею в хуторі. Та й треба було бодай коротенько перепочити після нашого безупинного ходу. Може розживемося там на сякі-такі харчі, бо ми годувалися тільки тим, що нам зі своєї ласки давали біdnі люди в хатах, до яких ми впрошувалися ночувати.

Мій подорожній товариш був мовчазний хлопець, тож я мав собі досить часу, щоб пригадати все, що сталося після того, як я поступав був у двері помешкання доглядача любгородської лікарні в серпні 1916 року.

ЧАСТИНА ШОСТА

I

Мені довелося довгенько чекати і я вже піdnіс був кулак у друге, щоб постукати ще раз, коли до вух моїх дійшло ляпання по піdlозі кімнатник виступців без закаблуків. Хтось наблизився всередині до дверей. Дзенькнув ключ у дверях, вони відчинилися і чоловік у хатньому халаті поглянув на мене допитливо з-під кущуватих брів. Я ніколи доти не бачив того чоловіка.

— Добридень, — сказав я, — ви пан Топірко?

— Так, це я.

У нього було випещене обличчя, його пухкі вуса над повними губами були чепурно підрізані.

— А ви, — він усміхнувся до мене, — ви Іван чи Микола?

— Іван, — відповів я, дуже здивований. Як це він міг догадатися, що перед ним був один із нас двох? Невже я був так дуже схожий на свою матір? Мабуть. Бо інакше, звідки прийшла б йому на думку догадка?

— Заходьте, — запросив він, прочиняючи двері ширше. — Ви приїхали на вакації, чи... назавжди?

— Я не знаю, — видавив я з себе, ледве спроможний страймати тремтіння свого голосу і сльози, що рушили, так невчасно, до моїх очей.

— Я розумію, — кивнув Топірко, запрошуючи мене в кімнату з передпокою. — Сідайте, відпочивайте. Я зараз облишу вас тут на пару хвилин, я не надовго... — і він зник у своїй кімнаті за напівтемним передпокосем.

Я сів на краєчок стільця, вдячний панові Топіркові за його тактовне зникнення, що давало мені час опанувати себе. То була досить велика кімната, що виглядала на вітальню, поєднану з іdalньою. Там був великий стіл, накритий гарною цератовою, з стільцями навколо, в кутку коло вікна стояв буфет темного дерева, коло жовтомальованої груби манило до відпочинку гнучте

віденське крісло-гойдалка, а поряд із грубою, під стіною, був диван без спинки.

У домі було тихо. Мабуть ми з паном Топірком були одинокі жіві істоти в цілому помешканні. Від передпокою навскіс через кімнату, в якій я сидів, брунатна лінолльова доріжка вела до ще одних дверей. Вони були зачинені. Що там за ними? Де ж моя маті?

Пан Топірко, свіжо виголений, у чепурному вбранні з яскравою краваткою, ввійшов, усміхаючись. Немов відповідаючи на мій мовчазний запит, він сказав:

— Вашої мами нема сьогодні, але я надіюсь, що ви її скоро побачите. Тим часом можете вмітися, як хочете, а я зготую чай.

Коли ми сідали до чаю, я не міг не всміхнутися, побачивши, як пан Топірко наливає собі майже половину великого чайника у величезний кухоль із товстої білої порцеляни, прикрашений змальованим на ньому букетиком розквілих фіялок і написом чималими літерами: «Ich trink' immer nur a bissel». Знавши німецьку мову, я зрозумів той баварський жарт: «Я завжди п'ю лише трішки». Він зловив мою посмішку:

— Це моя ранкова порція, — сказав він.

Ми їли пряженю з яєць із смачним, дуже чорним хлібом, намазуючи його маслом, і запивали міцним чаєм. Після чаю пан Топірко підніс мені, розкривши, свій монограмований портсигар:

— Ви курите?

— Ні, дякую вам.

Він пропонував мені закурити і звертався до мене на ви, хоч я був ще тільки хлопчик. Якраз того дня мені сповнилося шістьнадцять років. Відсутність фамільярного ти і поводження зі мною, як із дорослим, були підбадьорливі.

— Пробачте, але я мушу йти на роботу, — сказав він. — Я надішлю записку вашій мамі, а поки вона прийде, ви собі відпочивайте тут. Он диван, можете подрімати з дороги.

— Ні, дякую вам, я, мабуть, не зможу спати вдень.

— Як так, то щоб ви не нудилися, я можу запропонувати вам маленьку роботу, як скочете. Чи вмієте ви напікати гільзи тютюном?

Ні, я не вмів того. Він показав мені, як це робиться, і вийшов геть, веселий і задоволений.

Поналікавши тютюном усі гільзи, що були в коробці з написом «Каракоз, фабрика гільз і цигаркового паперу», я почав досліджувати помешкання. Кімната, що інтригувала мене, виявилася цілком порожньою, без жадних меблів. У кухні стояло порожнє ліжко для служниці. Була ще одна кімната з зачиненими дверима, особиста Топіркова, і мені здалося недобром

зазирати в неї без його дозволу. Я хотів відплачувати йому усім найкращим за його чуйне ставлення до мене.

Та що ж сталося з моєю матір'ю, дивувався я. Вона була десь у місті, як міг я виснувати з його слів. Я був надто сором'язливий, щоб задавати запитання. Я почував, що найкраще в моєму становищі чекати, як поки все з'ясується саме собою. Скоріше чи пізніше, а я знатиму розгадку.

Десь так опівдні вона прийшла з Раєю, сміючись і плачуши одночасно, чергуючи щасливі усмішки з сумовитими поглядами. З її збуджених вигуків я дізнався, що два дні тому вона покинула була Топірка назавжди і перевезла своє і Раїне ліжка та валізи до свого брата Максима в Куквин, передмістя за річкою Любкою. Тепер вона бачила себе змушену примиритися з Топірком, і це було, вона почувала, і добре й недобре водночас.

Рая зустріла мою нев часну появу з неприхованою ворожістю. Ластовинячко все ще густо вкривало її ніс і щоки. Вона була обурена навіть більше за матір подружньою невірністю свого батька, що саме їй було причиною розриву родини. Ця білява дівчина була надто серйозна для своїх дванадцяти літ. Вона поводилася з матір'ю із виглядом старшої сестри, котра завжди все знає краще.

Моя мати, як я зміг спостерегти дуже скоро, була майже нічим у родині. Любов Топірка до своєї дочки була, як здавалося, одиноким цементом, що тримав усе вкупі. Було чимало зневажливого тону в поводженні Топірка з матір'ю його коханої дочки. Спершу, коли вони обое повернулися назад, оселившись у кімнаті за їdal'neю, він був дуже уважливий і вибачливий. Та це потривало недовго. Вже незабаром він почав робити ущипливі зауваження на її адресу, що нераз межували з ображанням. Моя мати була ревнива і це дратувало його. Неможливо було тримати служницю в домі, вона ревнувала до кожної спідниці, скаржувалася він мені, як колезі-мужчині, що мене завжди тільки приводило до зніяковання. Я не хотів бути якоюсь стороною в їх родинній суперечці. А оскільки куховарки не можна було довго втримати в хаті, доводилося варити моїй мамі, а вона до того ж працювала рахівницею у конторі лікарні, тож варила нашвидку і часто м'ясо підгорало, юшка бувала пересолена тощо. Це викликало нарікання і кпини з боку Топірка. Вінуважав її за погану куховарку і це його дратувало, бо він любив смачно попоїсти.

Йому було десь так коло 33 років, він подобався жінкам і вони залишки фрліртували з ним, уважаючи його за нежонатого, знаючи, що таким він був перед церквою і перед законом.

Моя мати була два чи три роки старша за нього, колишня її привабливість, властива молодому вікові, минулася, вона рано оглухла і мала неспокійний, неврівноважений характер. Топір-

ко не раз клив з її частих умілвань у розпалі родинної сцени, вважаючи це за нарочите удавання, за один з її жіночих засобів, поруч із слізми, досягати свого.

Вона була повна передсудів, чудернацьких уявлень і досадних звичок. Уважаючи, що всі недуги походять від недоживлення, вона найбільше клопоталася про харчування. Вона без кінця сперечалася з Раєю і зі мною, вмовляючи нас істи через силу. Я особливо ненавидів вечері, до яких я не звик і які були простим повторенням масних обідів. Дуже скоро, на підставі моєї рішучої відмови від вечері, вона прийшла до переконання, що я взагалі не тямлю, що для мене добре, а що зло.

Кожного вечора, стелячи для мене постіль на дивані у вітальні, вона мостила мені м'який матрац і кожного вечора, лягаючи спати, я викидав його, бо ненавидів м'яку постіль. А вранці, застаючи мене звичайно ще сонного на дивані, коло якого лежав собі й її матрац, вона обурено дорікала мені за мою «дурну впертість».

Мене також дратувала її забобоність. Вона вірила в прикмети, сни і гадання, і все це було далеке від доводів розуму, однокої підстави людських дій, яку я визнавав. Вона часто викладала свої нерозлучні карти, вичитуючи з них своє та інших людей майбутнє, і це вона робила з такою поважною міною на обличчі, що я не міг не сміятися при цьому.

Дуже скоро я відкрив, що вона, мабуть, нічого не прочитала в своєму житті, жодної книжки, крім, може, одного-двух сенсаційних низькопробних романів, переповнених сексуальністю, що я їх бачив у кімнаті Топірка, та й то хіба тільки з його наਮови. Топірко захоплювався того роду чтивом і навіть рекомендував мені почитати, але мені ті слинявлі романи були гідкі. І дивно, — я не ставив це в вину Топіркові, але одна думка про те, що те могла б читати моя мати, вже ображала мене. Топірко був мені чужий і хай собі поводиться як завгодно, але мою маму я хотів бачити близькою до того ідеалу матері і жінчини, що його я собі створив на підставі читання. З відчаем бачив я, як вона далека від того ідеалу, і дуже скоро, не зважаючи на мое шире прагнення полюбити її як мою рідну маму, я знайшов, що неспроможний на це. Це робило мене дуже нещасливим і я не міг не згадувати свою другу матір, що була така відмінна.

Дуже скоро довелося мені дізнатися, що моя мати також думала про неї. Одного разу, пояснюючи, чому саме я втік із хутора Ланського, я сказав, що не міг більше витримати жорсткого поводження зі мною з боку моого батька.

— А вона? — запитала моя мати, не називаючи її на імення. — Чи вона була дуже жорстока до тебе, та вчителька? Ти, мабуть, зазнав багато зла від неї?

Була якась хвороблива цікавість в очах моєї мами, коли вона

це запитувала. Рая також не зводила з мене пильного погляду.

Я відчув себе гостро ображеним за мою маму-вчительку. Я випростався, неначе стъобнутий батогом.

— Я зазнав багато ласки від неї, «тієї вчительки», — сказав я, карбуючи кожне слово. — Вона була моєю мамою багато років, коли моєї мами там не було.

Моя мати знітилась, але вже за хвилину випросталась і собі. Вона здобулася, мабуть, на нові аргументи.

— О, ти її не знаєш. Вона не варта пошани і вдячності. Просто кинулася на цию твоєму батькові, бо не могла вийти заміж ні за кого іншого. Її ніхто не хотів, бо вона була панна з дивацтвами.

— Не знаю про її дивацтва. Може ти звеш дивацтвом те, що вона підібрала двох покинутих дітей? Якщо це ти називаєш дивацтвом, то я тільки вдячний можу бути їй за нього, бо я був один із тих дітей.

Мама зблідла. Очима пораненого птака дивилася вона на мене якусь хвилину, потім сказала:

— Ти не знаєш усього, Іване!

Рая втрутилася в розмову:

— Я знаю таємницю твого батька!

— Таємницю? Мого батька? То відкрий її мені!

— Раїс! Я забороняю тобі це. Не смій! — мати була смертельно бліда.

Раїса замовкла. Настала неприємна, напруженна мовчанка. Мама встала, згорблена, неначе хвора, і попленталася на кухню. Я вийшов і собі з кімнати і подався в сад.

Потім я допитувався в Раїси про ту таємницю. Але вона була тверда, як кремінь, у своїй відмові відкрити її мені. Я не знов, що й подумати, і бачив тільки, що сестра мене не любить. Це було неприємне відкриття і воно й пізніше не раз було стверджено її холодним, часом майже ворожим ставленням до мене.

*

Сьогодні, коли я згадую це, я далекий від того, щоб суворо судити свою сестру, чи свою матір, чи будь-кого іншого з тих, кого я знов. Але так було не завжди. Потім життя навчило мене, що людська природа надто складна, щоб можна було оцінювати її по одному чи двох її проявах. Але все ж мені довелося зазнати чимало горя у наслідок розриву між моїми батьками. Це горе пекло мене завжди, коли тільки я бачив свою матір. Було щось недоговорене між нами. І поки воно було, якась невидима стіна розділяла нас.

І ось одного разу, вже значно пізніше, через багато років після моєї першої появи в Любгороді, я мав розмову з моєю матір'ю. Мене дивувало, сказав я їй, як могла жінка так легко

розірвати свій шлюбний зв'язок і що було ще гірше, на мою думку, забутися до такої міри, щоб покинути своїх першіх народжених дітей.

Вона подивилася мені просто в очі довгим поглядом, а тоді сказала, з зідханням:

— Суди мене, як хочеш, сину, я винна перед тобою. Можеш вірити мені або ні, це твоє право. Але кажу тобі, що я ніколи не кохала твого батька. Одноке справжнє кохання в моєму житті — був Топірко.

Я все ще не міг зrozуміти.

— Але чого ж ти вийшла заміж за моого батька, як ти його не любила?

Вона знов глянула на мене своїм довгим поглядом. Ми сиділи одне напроти одного за столом, лише нас двоє в кімнаті. Вона поставила лікті на стіл і обіперши підборіддя на стиснені кулаки, відвернула голову вбік. Здавалося, що очі її, звернені в далечину, бачать події минулих днів. Було щось, що викликало в мені жалість, у вигляді цієї худенької, немолодої жінки, зіщуленої на стільці. Я вже починав жалкувати, що зачепив це. Проте я не скав нічого, чекаючи на її слово. І вона сказала:

— То був інший час, сину, інша доба, не така, як теперішня. Тоді люди думали по-іншому. Тоді, — вона скинула на мене очима, неначе щоб упевнитися, вірю я їй чи ні, — у ті часи люди одружувалися часто з іншими причинами, не тільки з любові. Коли твій батько з'явився в нашій лікарні (я була дочка «смотрителя», тобто доглядача лікарні, як ти знаєш), він застав мене «дівчиною на порі», як тоді висловлювалися. Тепер не виходять заміж, здебільшого, так рано, як тоді. Мені якраз сповнилося сімнадцять років. Твій батько одразу ж виказав знаки уваги до мене. І мені сказали, щоб я виходила за нього заміж, якщо він зробить освідчення, що він незабаром і зробив, бо на якого ж іще царенка було мені чекати? Я думаю, вони просто хотіли зіпхнути мене з рук. І перше, ніж я опам'яталася, я вже була одружена. Твій батько, — вона глипнула на мене знов, немов виправдувшись, — він був непоганий чоловік, навіть мілий, я б сказала, проте чогось йому бракувало, чогось, що могло б збудити мое почуття. Я не кохала його, ні, ніколи.

Вона помовчала, коротко.

— А коли Топірко з'явився в лікарні, я закохалася в нього беззямно. Коли б, — сказала вона, роздумуючи, — коли б твій батько був тоді ще там, може б... — Вона спинилася. — Ні, я не думаю. Це не змінило б нічого. Я просто була очманіла і діяла, як очманіла. Ось так я й покинула моїх дітей... І повір мені, — вона звернула до мене свій погляд, повний благання, — то була одинока рана, але болюча, кривава, яку я винесла з моєго першого невдалого шлюбу. Я не скажила на твого батька, ні-

коли, він любив мене, я це знаю. Але така вже була моя доля. Я думаю, — на те була воля Божа.

Ми сиділи мовчки, обое, довго. Вечірній сутінок закрадався в кімнату, оповиваючи речі в ній і нас обож, милосердно, своїм серпантином невидимості. Ми не ворушилися, кожне занурене у свою думу.

Я все ще не міг збагнути, як може дівчина допуститися до інтимностей шлюбу з чоловіком, якого вона не кохає. Але було немислено, щоб я питав її про це. Я не посмів би цього, ніколи в світі. Вона ж бо була моя мати.

*

Тоді, в Любгороді, моя мама, більше ні разу не згадала в розмові зі мною «тієї вчительки». Мабуть це було її мовчазною угодою заради миру між мною і нею. Я був цьому радий, однак я не забував, що моя мама ненавиділа її усім своїм еством. Я тільки ніколи не міг збагнути, за віщо. І я думав, що тільки через її власний поганий характер.

А тим часом моя рідна мати мала ще й дуже цінні риси характеру і тільки через свою занадту причепливість до неї я не зміг добачити їх спершу. Та вже незабаром сталася нагода для мене дізнатися про це.

Мабуть чи не за два тижні після моєї появи в Любгороді, коли я вже готовувався їхати назад до Драбатина, щоб продовжувати навчання в гімназії, поштова картка для мене прибула на адресу доглядача любгородської міської лікарні. Писана вона була нервовою рукою моого батька.

У висловах близьких до лайки, мій родитель інформував мене, що мене виключено з гімназії. Віднині я мав облишити всяку думку про здобуття освіти. І нехай я знаю, що я вже на віки залишуся недоуком. Цієї долі я цілком заслужив.

Оточ він виконав свою загрозу, тоді, на лузі: «Ти бачитимеш надалі гімназію, як свої вуха». Тепер він хотів, щоб я знов про це. Як він міг знати, що я тепер у Любгороді? То був його здогад.

Ця поштова картка принесла понуре приголомшення в дім доглядача лікарні. Мама перечитала її кілька разів. Тоді сказала:

— Я зараз же туди поїду і подбаю про те, щоб усе знов стало гаразд.

З цим вона рушила до своєї кімнати і негайно почала пакувати маленьку валізку. Тієї ж самої ночі вона поїхала, а за два дні вернулася назад.

У Драбатині вона говорила з Михаїлом Павловичем, моїм класним наставником, і ось що приблизно вона дізналася від нього:

Кілька днів перед тим мій батько з'явився у канцелярії гімназії. Він домагався, щоб йому віддали всі мої папери, бо він хотів забрати мене з школи.

Його несамовитий вигляд і його незрозуміла і несподівана вимога викликали підозру, що він був несповна розуму в той момент. Вони попрохали в нього пояснень і тоді він сказав, що я не вартий того, щоб навчатися в гімназії, бо я п'яниця, картяр і розпусник.

Це приголомшливе запевнення було так далеке від того, що вони знали про мене і про мою поведінку, що вони ще дужче впевнилися в своєму припущення. Вони відмовилися віддати йому мої папери на тій, мовляв, підставі, що директора ще було, він ще не вернувся після літніх вакацій, а насправді бажаючи почекати, поки та справа з'ясується.

Те, що мама розповіла Михаїлу Павловичеві про мої недавні пригоди, з'ясувало для нього все і він пообіцяв мені всяку можливу допомогу. Мені не було чого побоюватися. Мій клясний наставник навіть пообіцяв підшукати мені мешкання в Драбатині, до часу мого приїзду.

Таким чином усе знов улаштувалося щасливо і за два дні по тому я прибув до Драбатина на нових умовах.

II

У Драбатині жилося мені добре. При гімназії була їdalня для учнів і в ній мені, як одні з небагатьох винятків, давано сніданок і обід безплатно. Моя мама платила за помешкання з ранковим і вечірнім чаєм зі свого власного заробітку. Не бажаючи бути матеріально залежною від того, хто перед законом не був її щлобним чоловіком, вона ввесь час служила в конторі лікарні. Це її прагнення бути незалежною, становило ще одну її гарну рису, якою я пішався і за яку її глибоко поважав.

Хутір Ланський був усього три кілометри від Драбатина, але тепер між мною й моєю ріднею там лежало неперехідне провалля. Проте від моого брата Миколи я міг знати, що там діялося. Він злорадів, що я наважився покинути хутір.

— Ти добре зробив, — казав він, — нехай це їм буде наука.

«Татарин» (він мав на увазі батька) все ще лютував, а «мамарин» тільки сумувала й журилася. Але з ним поводилися більше вибачливо.

Досить дивно, що в такому маленькому місті, як Драбатин, мені ні разу не довелося зустрітися з батьком чи мачухою на вулиці. Я зовсім не намагався уникати зустрічей, але цього не сталося якось само собою.

Час від часу той чи інший з моїх товаришів по школі, що іх мій батько знов ще з Варківець, бачили його в місті на бричці і він кожного разу нахвалився, що вб'є мене, «як тільки піймає». Вислухуючи ці розповіді, я тільки сміявся. Я ні трохи не боявся

його. Я був певний, що коли б мені трапилося зустрітися з ним, я сказав би «добрідень» і спокійно пішов би собі геть свою дорогою.

Але зустрічі з моєю мачухою я боявся. На щастя, цього не трапилося.

Після Різдва 1916 року Михаїл Павлович знайшов мені заробіток. Я мав готовувати одну дівчину до іспитів за чотири кляси гімназії. Коли я почув про це від нього, я був близький до того, щоб відхилити його пропозицію. Я ріс без дівчат і був дуже сором'язливий з ними. Однак я не наважився сказати про це чи виявити свою невдачність до моого добродія, тож тільки почервонів, а це можна було витлумачити і так і інак. Умови, продовжував Михаїл Павлович, були такі, що я мав приходити тричі на тиждень кожного разу на дві години навчання. Платня була добра, 10 рублів на місяць. Мій учитель не залишив для мене ніякої дороги до відступу і наступного понеділка після школи я мав розпочати свою працю. Не лишилося більше нічого, як тільки сказати «дякую», що я й зробив.

Коли я вперше прийшов на дану мені адресу, доросла панна відчинила мені двері. Вона обсипала мене такими перебільшеними компліментами, що мені хотілося, щоб поріг, на якому я стояв, провалився крізь землю разом зі мною. Михаїл Павлович дав мені блискучу рекомендацію, сказала вона, як видатному учневі. Вона була певна, що я дуже спричинюся до поступу в навчанні її сестри. Вона ввела мене в щось подібне до вітальні, повної позбавлених смаку фігурок та інших прикрас із претенсією на розкіш і пишноту, представила мене своїй сестрі і залишила мене на самоті з нею.

Моя учениця була приблизно моого віку, дуже соромлива й готова червоніти кожної хвилини. Вона була опасита, з негарним лицем тупиці, як здавалося мені. Можливо, що її зовнішність істоти, що не подає жодних надій, була також наслідком її пригнітливої сором'язливості, дуже природної у дівчат, що не мають братів. А що я був ще на додаток і гой, то ж можливо в її єврейській уяві я був ще й хлопець із ворожого світу.

Я був поганій учитель, хоч я й добре зновував предмети, які я зобов'язаний був навчати. То було головним чином тому, що я, власне, ніколи сам не зновував, що то справді значить учитися. Всі науки діставалися мені так легко, здавалися так прості і само-зрозумілі, що я не мав найменшої уяви про те, як трудно буває іншим засвоювати їх і скільки їм доводилося докладати до того зусиль. Я намагався якнайкраще пояснювати дівчині все, що їй треба було знати, проте між учителем і ученицею ввесь час залишалася якась невидима стіна, яку я ніколи не міг усунути. Я відчував, що вона бачила мою сором'язливість, і це робило мене ще більше незграбним. Мій клятий голос витворював якийсь

неприродний фальцет, якого я сам ніколи доти від себе не чув і не міг навіть пізнати. Я ніколи не міг дізнатися від неї, чи вона зрозуміла те, що я тільки їй пояснив, бо вона ледве спроможна була вимовити якесь слово, а те, що вона вимовляла, теж було далеке від невимушеності. Очевидно, що те навчання було мукою також і для неї.

Кожен другий день тижня став чорним днем для мене, бо тоді після школи я мав плентатися неслужнінми ногами до дому моїх тортур, знаючи, що мене привітає старша панна Каган своїми кучерявими фразами і чесніми запитаннями про мое здоров'я й самопочуття, які тільки посилювали мою ніяковість.

Нарешті настала довгождана мить облегчення, коли я причинив за собою двері Каганового дому з місячною платнею в кишечні і з думкою, що я вже ніколи не відкрию тих дверей. Я не сказав про те ні слова моєму працедавцеві; я просто покинув працю і був щасливий, що так зробив.

Прямо звідти я пішов до Гінзбургової крамниці письмового приладдя. Я відчував хрусткий дотик нової десятикарбованцевої банкноти в моєму затисненому кулакі. Я не збирався ростиричкувати вперше в житті зароблені гроші на різне абиць.

Гінзбург люб'язно запропонував мені найваргінішу річ з його великого запасу, — чудовий альбом у шкіряній оправі з хромованою накладкою, що зображала наяду в прозорому серпанку. Коли я побачив ту розкішну річ, від побоювання, що ціна її може виявитися понад мої гроші, мене кинуло в жар. Та на преувеличе щастя з 10 карбованців (а більше я не мав ні копійки) лишилася дещиця і на ту решту я накупив кольорових карток із квітами і негайно ж заповнив ними майже цілий альбом. Коли я впорався з цією невідкладною справою, Гінзбург чепурно обгорнув мое неоціненне надбання і дбайливо обв'язав яскравою зеленою стрічкою — мій улюблений колір! — а все тому, що то мав бути подарунок.

Гінзбург, з його цивілізованою зовнішністю й манерами, широ поздоровив мене з набуттям найкращого з усіх можливих подарунків. Я відчував, що покупці моого гатунку не часто заходили до його крамниці, і спостерігаючи його, як він казав щось моюю ідіш до своеї повної, вигляду поважної пані жінки, обгортаючи тим часом мій пакунок, я думав, що він обговорює з нею химерність цього школяра, що викидає свої гроші на дурницю, замість того, щоб витратити їх на щось йому конче необхідне. Дарма, хай собі думає про мене, що хоче.

Я був його останній покупець того дня і трохи його затримав. Ale він нічого не мав проти того, як бачилося. Він вдало продав давно залежаний на полиці крам.

Коли він випустив мене на вулицю, підіпхнувши гуркотливу заслону з хвилястої бляхи на дверях, що була вже стягнена геть

додолу на знак того, що торговий день уже скінчився, я йшов із крамниці піднесеним кроком Гарун-аль-Рашида, що готує королівську несподіванку комусь. Було зовсім темно на драбатинських неосвітлених вулицях із їх нерівними хідниками, і мені доводилося раз-у-раз повертати на другий галс, лявируючи поміж калюжами грязюки, що постала через тривалу зідлигу. Майже на кожному кроці треба було перескачувати через калюжу, яку я добачав тільки в останню мить, коли нога моя була вже в повітрі над нею. Найбільше треба було мені пильнувати лівого чевіска, в якому була, я знов, дірка в підошві, бо я вже відчував там холодну вогкість. Але то — дрібниця. Під рукою я ніс свій великий пакунок, чудовий дарунок для тієї, що любила красу і сама була зразок краси.

III

Наступної неділі по обіді погода була похмура. Сильний вітер гнав низькі, важкі хмари і в нашій кімнаті стало майже зовсім темно, хоч іще було годин зо дві до заходу сонця. Я почував, що не можу витримати довше:

— Василю! Чи хотів би ти піти зі мною?

Василь був один із двох учнів моєї класи, з якими я мешкав разом у кімнаті. Я був певний, що він послухається мене.

— За такої погоди? — злегка заперечив він. — Куди саме? Я сказав йому.

— Невже ти справді збираєшся піти туди? — він не хотів вірити своїм ухам.

— Так, — сказав я просто.

Він підвісся і почав одягатись.

— Візьми башлик, — сказав я, — надворі йде сніг.

Наші взаємини з Василем були особливі. Ми випадково зійшлися близько, як випадково трапилося мені й мешкати разом із ним ув одній із дозволених начальством квартир для гімназистів. Він був син селянських батьків із одного з далеких сіл Драбатинського повіту, по-селянському скромний хлопець, без особливих здібностей, але роботягий, пильний учень. Прізвище його було Маценко і то він разом із Смірновим, росіянином, сином начальника станції, прислуговували в стихирях у нашій гімназіяльній церкві раніше, коли ще були у двох молодших класах, як це було у нас заведено.

Мене іноді дратувала його обмеженість, його бездумність, його безkritичне ставлення до всього, чому нас навчали. Розум його, здавалося, спав. І дивлячись, як він старанно читає належні молитви «на сон грядущий», стоячи в своєму ліжку на колінях, я дивувався, як реагував би він на ту брошурку, що колись зробила

була переворот у моєму думанні. Але її не було. Вона все ще лежала у старій корзині на горищі школи у хуторі Ланському, куди мені вже не було ходу.

Одного вечора, як уже починало сутеніти, ми були з ним тільки уздвох у кімнаті. Я підійшов до його ліжка, на якому він лежав одягнений поверх ковдри, і неголосно гукнув:

- Василю!
- Що? — відгукнувся він, не ворушачись.
- А ти знаєш? — запитав я з притиском.
- Що саме? — він підвів голову з подушкою.
- Що деякі філософи думають... — тягнув я.
- Ну, — він уже уважно дивився на мене.
- Посуńся, я зараз розкажу тобі.

Він посунувся трохи, даючи мені місце сісти скраечку ліжка.

Те, що деякі філософи думають, страшенно налякало його. Сірома навіть відсунувся від мене подалі, мов від чумного. Я поклав свою руку йому на груди, але він узяв її своїми обома руками і відкинув її від себе геть. Тоді я встав, відійшов до свого ліжка і ліг, досадуючи на самого себе.

Навіщо мені було зачіпати святу простоту? Мав собі хлопець непорушний спокій, а тепер я показав йому, що не все таке просте, як здається. Яка ж там, мабуть, сум'ятиця зараз у його голові...

Ми довго пролежали, мовчки, в сутінках. Коли це я почув його тихий запит:

- Чого ти все зідкаєш, Іване?
 - Ет!.. — мені не хотілося пояснювати йому.
 - Іди сюди, — сказав він.
- Я підійшов до його ліжка. Він підвівся і сів на ньому.
- Сідай, — він показав мені рукою поруч себе. Я сів.
 - Пробач, мені, Василю, я не думав, що це тебе...

Він не дав мені договорити:

- Нема за що. Слухай, скажи ж мені... — він запрошуває мене говорити далі на розпочату тему. Бачивши, що він уже подолав свій страх, я погодився. Морок ставав дедалі густіший у кімнаті. Ми довго сиділи поруч, на його ліжку, розмовляючи

З того вечора почалася наша дружба. Вона була для нас повна змісту. Ми говорили з ним про багато речей, про які не було ні слова у наших підручниках, а також і про себе, про свої родини, про взаємини дітей і батьків, про гріх і сповідь, про людей із вільним розумом і про людей, чия думка ув'язнена, про вільний зліт людського духа на високості і про плазування низьких душ, про розум і емоцію та взаємини їх, про силу волі і безхребетність, про щастя творити добро, про всяку іншучину, про все на світі. Я знов багато більше за нього, бо я багато більше читав і думав, і хлопець пригорнувся до мене. Най-

вільніше нам було говорити з ним на прогулянках. Він ніколи не відмовлявся від них. Він, здавалося, готовий був піти за мною в огонь і в воду. Ось і тепер, у цю негоду, він одягав башлик, як і я, і ми вийшли.

Вітер дув нам просто в обличчя, заліплюючи нам очі, обліплюючи нас із ніг до голови мокрим снігом, і мені треба було особливо дбати про те, щоб сніг не пошкодив мій пакунок. Більшість дороги нам доводилося йти боком, щоб бачити, куди ми йдемо.

Вже смерком наблизилися ми до нашої цілі. Двір був порожній, коли ми бралися сходами на знайомий високий ґанок. Там ми обтрусили сніг із башликів і шинелів і тоді я взялася за латунну ручку дверей. Як нас приймуть? Та вже будь, що буде!

Ми вступили разом із Василем, я тільки погореду, а він позаду, у маленькі квадратові сіни і вже наступної митті протилежні двері зсередини теж відчинилися і вона ввійшла. Вона круто спинилася, вражена несподіванкою. Тоді я побачив, як слози наповнили її чарівні очі.

— Івасю, любий! — стиха викрикнула вона, голос її третіг. — Ти прийшов! Нарешті! Любий мій!

Вона ступнула до мене, взяла мое обличчя, мокре й холодне від снігу, у свої м'які теплі руки і почала дивитися на мене, немов прагнучи відібрати в себе очима мій образ.

— Любий, любий, — проказувала вона.

— Я тільки на хвилинку, — сказав я, виправдовуючись. — Ось тільки вручити вам оце. — Я простяг до неї свій пакунок із зеленою стрічкою. — Це мій маленький подарунок вам. А тепер ми підемо собі, — і я зробив не дуже певну спробу повернутися до виходу.

— О, ні, — запротестувала вона. — Залиштеся тут на часинку. Я не бачила тебе так довго. Ходімте зі мною.

Вона ввела нас у класну кімнату і я представив їй моого друга.

— Мабуть ви дуже любите Івана, — сказала вона до нього, — коли ви згодилися йти з ним так далеко за цієї журделлиці.

Він відповів їй усмішкою.

— Поздіймайте ж ваші башлики та шинелі, — сказала вона нам, — погрійтесь. А тоді ми підемо до батька.

— А він мене вб'є, як нахвалявся, — сказав я із гримасою на лиці.

Вона, сміючися, заперечливо похитала головою.

— Ти боїшся? Не вб'є. Ти його не знаєш, Іване. Ось побачиш. Я зараз піду й підготую його. Я скоро прийду.

Коло дверей вона спинилася, обернулася до мене і підійшла знов.

— Я така щаслива. Скільки ночей я проходила навколо школи, гукаючи раз-у-раз: «Іване! Іване-е!» Але ти ні разу не обіз-

вався. — Вона помовчала, тримаючи мою голову в своїх руках. — Я так шкодувала! Чи ти пробачиш мені коли?

— Я це зробив, — сказав я, — уже давно, — тулячись до неї, як колись, коли я був маленький хлопчик.

— Але я мушу йти. — Вона відрвалась від мене і глянула сяючими очима на Василя, що сидів на учнівській лавці з дещо зніяковілим виглядом. — Не звертайте уваги на це все, Василю, ми всі трохи божевільні тут, — і з цим вона рушила своїми звичайними довгими кроками, як коли бувала сквильована, до дверей.

Не минуло й десяти хвилин, як вона повернулася.

— Ходімте, — сказала вона.

По дорозі до вчительської квартири я спинився.

— Пробачте мене на хвилину, — сказав я і відчинив двері до кухні. У ній я поцілував бабусю. Вона поплескала мене по плечі, не кажучи ні слова. Після цього я вже був готовий зустрітися з батьком.

Його лице було одна суцільна сяюча посмішка. Він сидів за столом коло груби, його палиця стояла напохваті в кутку біля нього. Він витростав до мене руку для міцного потиску. Я представив йому Василя. Поки вони потискали руки, я побачив на столі перед ним мій альбом. I мені довелося зараз же розповісти історію цієї купівлі.

— Це для вас на спогад про мій перший у житті заробіток, — сказав я до своєї мачухи. Вона тільки ніжно поторсала мене за голову, діловито розставляючи на столі чайне начиння. Із знайомого буфета вийняла вона дві банки з варенням, — одно було темне, вишневе, а друге яснішого кольору, жорделеве, — мої улюблені, як вона знала. Василеві було запропоновано на вибір до двох десятків різних сортів варення і я порекомендував йому покуштувати зроблене з трояндowych пелюсток.

Микола прийшов додому, попоравши Машку. Бабуся вже сказала йому про наш приїзд і він дивився на всіх цікавими, пильними очима. Він просто не вірив сам собі, що бачить, як ми мирно балакаємо собі вдвое із батьком.

Жовті кахлі груби випромінювали приємне тепло. Велика гасова лампа під зеленим абажуром кидала м'яке світло на стіл, заставлений гарними речами, за яким ми сиділи, одна суцільна щаслива родина. Чому б так не могло бути завжди?

Однак такі гарні хвилини рідко тривають довго і вже скоро настав час нам прощатися. Дорога була неблизька, а надворі була вже пізня ніч.

Сніг перестав і вітер дув нам тепер у спину, допомагаючи йти. Місяць сяяв крізь порідлі хмари і все навколо було біле і незаймано чисте. Словнений почуттів і думок, я мовчав. Василь теж не зронив і слова.

— Чи не шкодуеш ти, що взяв участь у цій моїй походенці? — запитав я його, коли ми вже підходили до нашої квартири.

— Ні трішки. Навпаки, я радий, що побував там із тобою. То була пригода, мов у романі, — сказав він задумливо.

— Так, — погодився я, — у романі, писаному самим життям, найкращим романістом з них усіх. Чи ти з цим згоден?

Він порозуміло кивнув.

IV

Того доленочного 1917, пам'ятного року, у Лондоні, Парижі і Нью-Йорку був саме березень і календарна весна, а Росія ще важко брохалася в снігах зимового, лютого місяця.

Отож саме тоді з російської столиці полетіли телеграми у всі столиці світу. Та коли в Лондоні, Парижі і Нью-Йорку газети повідомляли про найбільшу новину нашого століття, Росія ще її не знала. Новина була російська, однак занадто смілива задля Росії і надто приголомшила для царських цензорів. Про таке в Росії не дозволено було, не чувано було писати у газетах. Тому газети вийшли в тій країні з великими білими плямами того й наступного дня.

А те, про що кричали газетні наголовки світових газет, мені, в Драбатині, прошепотів на вухо мій співмешканець і старший на дві кляси колега на темній драбатинській вулиці:

— Ти тільки цього нікому не кажи, що я тобі зараз скажу. Обіцяєш?

— Даю слово чести, — сказав я, злегка заінтеригований.

Антін Мазуренко притулів свого рота майже до самого моого вуха, попереду пильно огледівши навколо, чи нема поблизу небажаних підслухувачів:

— Царя нема. Вже два дні. Відрікся від престолу. У Петрограді революція. Але ж нікому нічичирк! Гляди ж!

То була справді разюча новина. Чогось такого я не сподівався. Тим паче на глухій Успенській вулиці, тим паче, коли ми верталися з Антоном із аптеки, куди він запросив мене сходити з ним того вечора по леп'ошці Валєда, як їх звано тоді зросійська, зелені драглисті таблетки, подібні до цукерок, у металевій пласкій скриньці, що коштували 75 копійок за 20 штук і що були дуже популярні серед гімназистів з недавнього часу. Антін не сказав мені був ні слова, коли ми ще йшли з дому до аптеки, а тільки тепер. Мабуть та новина була завелика для нього, щоб він міг далі тримати її в грудях. Я перестав смоктати солодкаву таблетку з приемним відсвіжливим запахом евкаліптової етерової олії, що, як казали, була корисна для легень, — одну з двох, що їх я дістав від Антона за «компанію».

— А звідки ти це знаєш?

— Один студент приїхав сьогодні з Петрограду. Ну, а крім того, на телеграфі вони теж знають, та ще бояться будь-кому говорити.

Так, збуджені обидва тією новиною, дійшли ми до нашого помешкання. Хоч і в Драбатині тоді ще був календарний російський лютий, але погода була весняна, березнева. Із заходу дув теплий вологий вітер, сніг швидко танув і в душах наших невидимо надмалися вітрила. Так легко було йти і не хотілося заходити до помешкання. Перед порогом ми попрощалися з Антоном, міцно потиснувши один одному руки, як змовники, і він пішов до своєї окремої кімнати, а я до нашої, в якій нас мешкало троє одноклясників. І хоч груди мої розривало бажання поділитися з моїми товаришами, а надто з Василем новиною, я витримав і слова чести не зрадив.

Та вже на другий день уся гімназія гула новиною. Її все ще переказувано пошептики, але в очах у всіх була збудженість, що давала знати про участь у загальній таємниці.

Видно було також і по вчителях, що вони теж усе вже знали. Деякі з них щасливо посміхалися, примрежуючи очі, немов підморгуючи обережно. Але директор ходив збентежений.

На першій же лекції хлопців прорвало. Як тільки наш улюблений учитель російської словесності, Лев Степанович Мірський, увійшов своєю енергійною, трохи кульгавою ходою до класи, він ще не дійшов до катедри, як уже в класі стояв ліс піднесених дотори рук.

Лев Степанович засміявся. Він уже зінав, про що нам ходило.

— Що таке? Що сталося, — запитав він, звичайно, російською мовою.

У відповідь із майже сорока ротів почулося, зливаючись у невиразний галас:

— Чи правда, що... — далі вже не можна було нічого розібрати.

Лев Степанович позатуляв жартома свої вуха. Коли настала тиша, він знову запитав:

— Що сталося? Говоріть хто-небудь один.

На це знов розлігся різногоолосий галас.

— Опустіть руки, — сказав Лев Степанович, усе ще сяючи своєю сліпучо-білою усмішкою під пишним чорним усом. Тоді він указав пальцем на первого, на кого впав його погляд. Той устав, дуже гордий вибором, і запитав, чи правда те, що цар відрікся від престолу і що в Петрограді революція.

— Так, то правда.

— А що ви думаєте, як воно тепер буде?

— Я думаю, що нам з вами треба вчитися, — Лев Степанович

лукаво посміхнувся. — Тож давайте ми зразу й приступимо до діла. Що в нас було на сьогодні?

Із цими словами Лев Степанович розкрив свій журнал і лекція почалася. Хоч він і не сказав нічого, але ми бачили з його поведінки, що новина йому подобалася.

Друга лекція, Закон Божий, теж почалася з того самого запитання. Одначе о. Трифілій не радив нам вірити всяким чуткам, бо ще нема ніяких офіційних підтверджень. І взагалі він не чекав нічого доброго від усіх перемін, радив нам бути обережними і не слухати злочинних шептунів.

Події близьковично розгорталися. Новини про них уже стали офіційними, надрукованими у газеті. За Ніколаєм II відмовився від трону і його наступник, Михаїл. Росія раптом перестала бути монархією. З'явився Тимчасовий Уряд. Зникло відоме «За Веру, царя і отечество», натомість з'явилося — «Свобода, Равенство і Братство». Усе, що зв'язане було ще кілька днів тому із царями, тепер стало гідке й осоружне: трикольоровий прапор, двоголовий орел, шапка Мономаха. Поліцай утратили свій бундочний вигляд, стали плохенькі, їх немов ураз поменшало, не стало видно на вулицях. А потім вони з'явилися з обшитими червоною китайкою гудзиками і кокардами, що викликало всюди сміх і жарти вголос, що, мовляв, «горе рака красить».

На місці недавніх регалій — двоголового орла тощо, утворилася пустка. Не стало гімну. Раптом виявилось, що гімну національного ніколи й не бувало в Росії, а тільки монархічний. «Боже царя храни» полетіло на смітник разом із монархією. Натомість виникло безладдя: одні співали «Коль славен наш Господъ в Сионе», а другі «Отречъомся от стараво міра». Але ні те, ні друге не задовольняло, бо перше було церковним гімном, а друге, своєю мелодією, — «Марсельезою», французьким національним гімном.

Не стало і російського прапора. На маніфестаціях, що зробилися незабаром майже щоденні, понесли червоний прапор соціялістів. Той червоний колір почав заливати все, власне все, що було російське.

Однак російського в Драбатині було, як кіт наплакав. Тож нікого й не здивувала поява на маніфестаціях ще й інших коліорів: блакитно-білого, з Давидовою шестикутньою зіркою, навколо якого гуртувалося єврейське населення міста, біло-червоного із задерикуватим польським орлом, бо в Драбатині знайшлося несповна десяток і цієї нації, а також і жовто-блакитний. Було очевидно, що в українському місті, з його строкатим показом прапорів, революційні прагнення були куди складніші за поспіль червоний колір маніфестаційних прапорів по російських містах.

Нам, у Драбатині, ця революційна барвистість прапорів здавалася цілком нормальнюю, хоч поява жовто-блакитного для ба-

гатьох із нас, якщо не для всіх, була великим відкриттям. А втім не меншим відкриттям були для всіх і інші прaporи на якійсь весняній маніфестації соняшного гарного дня на тій частині Ярмаркового майдану, що була між гімназіями і тюрмою. Зовсім без ніякої надуми, я приєднався тоді до своїх співучнів, що під українським прaporом виспіували дуже пориваючої пісні — «Ми, гайдамаки».

Наша група закінчила того дня свою маніфестацію національного самовизначення співом «Ще не вмерла». Стоячи струнко під спів свого національного гімну, я почував себе безмірно щасливим. Той гімн звучав чарівно. Мелодія його була жвава і пориваюча. Він проголошував невмирущість України. Він закликав нас, українців, покласти душу й тіло за свою свободу, і висловлював певність, що «запануєм і ми, браття, у своїй сторонці».

Це все було таке природне і таке законне в час свободи, що навіть і на мить нам не спадало на думку, що міг би знайтися хтось, кому це здалося б негарним чи недоречним. Бож ми нічого іншого й не хотіли, як тільки «свободи, рівності й братерства» на своїй рідній землі, цих трьох матічних слів, що були тоді у всіх на вустах.

Бож саме за свободу маніфестували ми під жовто-блакитним прaporом, за свободу бути господарями своєї власної країни, за свободу вживати свою рідну мову. То ж саме за рівність усіх мешканців нашої землі, а передусім за рівність погордженого селянина, називаного презирливо «мужиком», і за рівність його мови, нашої рідної мови з усіма мовами світу і з усіма іншими людьми, і за братерство, за братерство передусім всередині нашого українського народу та за рівноправне братерство його з іншими народами за межами України і в її межах, із євреями, росіянами і хто там ще тільки був.

То були святі, високі почуття, продиктовані любов'ю до свого близького, коли хотілося обняти всіх, а найбільше упослідженого, погордженого українського селянина. Більшість бо з нас були селянські діти. А навіть і в тих, хто не були з селянами, ці почуття випливали природно з усього найкращого, що можна було тільки вичитати з хороших книжок, включно з евангелієм, що, втілене в коротке гасло, носилося в революційному повітрі — «Свобода, Рівність і Братерство». Які золоті слова!

Ми, тогочасна молодь, брали ці високі слова за щиру монету. Ми вірили в них. Ми вбачали наше природне чи, якщо хочете, Богом дане нам право бути на своїй землі самими собою, тобто українцями, любити і шанувати свій край, його народ і його мову, обороняти їхню гідність, не попускати безкарного ображання цих своїх святощів, а також хотіти мати свій власний уряд і свою державу. Це все було так само природне, як дихати.

У нашій гімназії з'явився гурток «Самоосвіта». Хто його засну-

вав і як саме дійшло до того, що наш єдинонеділімський і чорнотенний директор мусів виділити для нього окрему кімнату, я не знав і мені навіть на думку не спадало цим поцікавитися. Тільки пізніше стало мені ясно, що це все з'ясвилося, мабуть, не без певної боротьби, але тоді це було саме собою зрозуміле так само, як і поява різних пропорів, гасел і співів про свободу.

Членами того гуртка були учні старших класів, а керував ним обраний нами голова, учень моєї класи, довготелесий і завжди короткострижений Гайовий. У гуртку члени його мусіли готовувати кожен у свою чергу реферати, нове для нас слово, і зачитувати їх на засіданнях гуртка, на теми української історії та літератури, що ще так недавно були заборонені в нашій школі. Там багато з нас уперше в житті засвоїли абетку рідної мови, на яку нас навчано перед тим дивитися, як на грубий жаргон неписьменних і брудних селян. Там дізнавалися ми, що то була мова 35-мільйонового народу зі своєю власною історичною долею, яку доти приховувано від нас.

Тепер, на поклик свободи, що тріумфально простувала по Російській імперії без царя, українці відчули себе господарями своєї землі і голос Центральної Ради (українського парламенту) в Києві луною відкликався в серці кожного з нас, надто людей молодшого покоління. Ми вбачали в тому наше покликання, щоб донести національну свідомість до нашого неписьменного селянства і до старших освіченіших поколінь, вихованіх у дусі слугування тронові в Петербурзі і навчених скидати шапку перед усім, що було російське.

Ми з посвятою прийняли на себе це покликання. З усім жаром молодих прозелітів ми заходилися виконувати його. Часом виходило так, що нам доводилося навчати наших недавніх учителів.

Моя найперша вчителька Докія Петрівна, вона ж і моя мачуха (яку я тепер уникав кликати будь-як, бо називати її «мамою» було недобре у зв'язку з новонабутою лояльністю до своєї матері, а звертатися до неї на ім'я і по-батькові було просто незручно), вона легко піддавалася новій ідеї. Протягом років навчання українських дітей російською мовою, — бо тільки тією мовою дозволено було навчати в Російській імперії, — вона здобула великий досвід про майже непереборні труднощі для вчителя й для учнів, коли треба було навчати читати мовою, якою діти не говорили і в якій багато дечого не розуміли. Звичайно, нічого було й думати добитися від учнів правильної вимови. Наслідки такого навчання були просто марні. За кілька років по скінченні школи колишні учні ставали неписьменними знов, забуваючи більшість вивчених колись слів, що їх вони не мали ні потреби, ні нагоди застосовувати в житті.

Вона відразу визнала нову ідею і заглибилася у вивчення української літературної мови, що витворювалася на основі всіх

українських діалектів обабіч кордону між Російською імперією і Австро-Угорщиною. Вона почала жадібно читати твори українських письменників, які я тільки міг їй приносити з маленької книгозбирні нашого гуртка «Самоосвіта». Та книгозбирня склалася з подарунків різних людей, що приковували їх до революції, як нелегальну літературу. Через заборони й утиスキ царської цензури ті книжки друковано здебільшого поза Російською імперією і потайки перепачковувано через кордон.

Одного дня, прийшовши до хутора Ланського, я побачив пріємну несподіванку, спеціально приготовану для мене: поруч із альбомом з наядою на обкладинці, моїм колишнім подарунком Докії Петрівні, що завжди лежав на видноті на маленькому столикові коло вікна, темніла своєю чистенько обтертою від порохів палітуркою «Розвага». Докія Петрівна була здивована, коли я назвав цей український декляматор своїм старим приятелем, і мені довелося розповісти їй про мої колишні пригоди і відкриття на горищі школи у Варківцях, що я й зробив не без пріємности.

Вона передплатила українську газету «Нова Рада», що почала виходити в Києві після революції, і старанно готувалася до часу, коли вона зможе навчати дітей у школі українською мовою. Той час уже наближався. Школи з українською мовою навчання виникали самочинно по містах і навіть по селах. У Варківцях утворилася українська гімназія, як одна з найперших сільських гімназій, що було нечуване в недавній імперії.

Мій батько дивився на це дещо скептично. Його щоденна мова була сумішкою української з російською мовою. Пропорція кожної з цих двох мов у його балансі мінялася залежно від того, до кого він звертався в дану хвилину. Що освіченіший був його співрозмовець, то більше російських слів було в мові мого батька. До своїх сільських пацієнтів він говорив майже чистою українською мовою.

Бо мій батько все ще відчував усі класові різниці й перед суди, серед яких він виріс. Російська мова була завжди мовою панівних клас для нього, а до тих клас він прагнув бути зарахований, оскільки він належав до «чистої» професії. Він неспроможний був хутко позбутися тих уявлень, бо вони вже стали часткою його самого. Але час робив своє, і мій батько поволі, але певно посувався в своєму розвиткові до мети, якої я бажав йому досягнути.

Константин Петрович, брат Докії Петрівни, був рішуче проти нового руху. За ним були роки служби урядовця поліції. У своїх переконаннях він все ще жив у мертвій імперії. Він був чесний чоловік із відвертими поглядами і не приковував своєї нехіті до всього, що було зв'язане з революцією. Його нападки на український рух були повні саркастичних зневаг і глузувань. Вони всі були тільки брудні мужики і мова їхня була не що інше,

як тільки жаргон простолюду. Увесь той рух був добрий тільки для запеклих негідників, що завзялися знищити велику Святу Росію, казав він.

— Звичайно, мої останні слова не стосуються до тебе, — по-правився він, дивлячись на мене виправдувально. Я думаю, що він помітив реакцію на його переконання на моєму обличчі. — Ти тільки всього молодий парубійко, все ще неспроможний відрізняти добре від злого.

Ми якраз ішли обидва з хутора Ланського. Він вертався додому після відвідин своєї сестри, що збіглися в часі з моїм принаїдним перебуванням там. Я слухав його довге патякання з досадою й обуренням. Ясно було, що ми з ним перебували на протилемежних сторонах барикади.

— Дякую вам, Константине Петровичу, — сказав я тоном гострого виклику, — однак я не можу не звернути вашу увагу на той факт, що ваша мама говорить українською мовою і не знає ніякої іншої. *I то була також і ваша мова* в той час, коли ви ще не були спроможні відрізняти добре від злого. Тепер ви плюєте на неї. Чи усвідомлюєте ви собі, що ви разом з тим плюєте на свою маму?

По-юнацькому рожеві щоки цього середнього віку чоловіка стали багряними в рамці напівсивих бакенбардів і повних вусів à la цар Александр II. Його сірі очі бліснули на мене. Я знов, що діткнувся найболючішої його місціни. Він шанобливо любив свою матір і коли тільки приїздив до хутора Ланського, носив маленьку бабусю на руках, голублячи їй щелючи її. Не знаю, чи мав він що казати на відсіч, бо він не сказав ні слова після моого випаду і тільки гнівно засопів.

Настало довга напруженна мовчанка. Ми йшли здовж залізничного насипу на Драбатин, кожен занурений у власні думки. Нарешті, ми підійшли до місця на околиці міста, де наші шляхи розходилися: він мав іти на станцію, а я до себе на помешкання. Наші кроки стопівільнилися. На стала найнезручніша хвилина: казати «до побачення», чи розйтися без жодного слова, як вороги?

Мій супротивник спинився і глянув на мене.

— Мабуть нам краще не зачіпати цієї теми, — сказав він несподівано рівним, утихомиреним голосом. — Наші думки з цього приводу дуже розходяться і нам не принесе нічого доброго така суперечка, як ося.

Я глянув на нього. Щоки Константина Петровича були знов рожеві, як завжди.

— Бувай здоров, Іване. Приїди до нас, у Бурлуку. Ми всі любимо тебе, ти ж знаєш. — Він уже всміхався, ставши знов тим добродушним чоловіком, якого я знов. Він випростав до мене

руку і вона зустрілася з моєю. Затримавши мою руку в своїй, він сказав:

— Я сподіваюся, що ти й надалі кликатимеш мене дядьком Костем, як завжди, а не так формально, Константин Петрович, як оце деякий час тому.

Я м'яко потис його руку. Він був, зрештою, добряча душа.

— Дякую вам, дядю Костю, і надіюсь, що може колись я й скористаюся з вашого ласкавого запрошення. Я теж люблю вашу родину. Прошу щиро привітати від мене тьотю Лізу й усіх ваших хлопців і дівчат. Прощавайте!

Ми розійшлися.

Найближчча нагода мені скористатися з його запрошення трапилася наступної масниці. Під час неї всі школи розгускалося на короткі вакації. Вони були недостатньо довгі, щоб варто було мені іхати аж до Любгороду, а сидіти самому в нашій квартирі було сумно й нудно, бо мої співмешканці всі виїздили додому, до не так далеких сіл. Не маючи куди подітися, я подався до хутора Ланського, де застав Докю Петрівну за пакуванням її валізки. Вона збиралася іхати до брата, в Бурлуку.

— Чи не заперечували б ви, коли б і я поїхав разом з вами? — запитав я. — Дядько Кость запрошує мене, коли був тут востаннє минулого літа.

— Ні, ні, аж ніяк, — відповіла вона весело. Кокетливий вираз з'явився на її обличчі. — Навпаки, мені було б дуже приемно, коли б мене супроводив такий молодий кавалер, як ти.

Я прийняв її жартівливе запрошення і ми поїхали.

Подорож — це приемна річ, коли ви в добром здоров'ї і не надто обтяжений різними справами. Коли ж ви до того ще й молодий і вільний від усякого клопоту та ще й маєте приемний обов'язок супроводити гарну пані, тоді ваша подорож може стати для вас чудесною подією.

Мені було 18 років, вік чи не найбільше підхожий для романтичних почувань, а моя пані, зразок краси й усіх добродетелей, була саме в розквіті свого життя, їй було коло 29 років.

Вона насолоджувалася подорожжю не менше за мене. То була для неї рідка нагода забути про буденницу щоденного життя і в своєму легенському збудженні вона відмовилася сидіти на лавці, волючи стояти коло вікна в коридорі вагону, дивлячись на швидкомінливі краєвиди. Я був щасливий, що міг стояти поруч, близько від неї, з лівого боку. Наші лікті дотикалися, я вдихав ніжний запах її парфумів.

— Що це таке? — зацікавився я, розширюючи свої ніздри.

— «L'Origan de Coty», — відповіла вона. — Пригадуєш, як ці парфуми згадується в «Натусі»? Лишилося не більше третини флякончика, — вона зідхнула, — на лихо, нічого подібного більше неможливо діставати тепер. Як тобі подобається їх запах?

— Гарний, — простівав я, вдихаючи знов чудові пахоці, змішані з запахом її волосся.

«Натусь» була одна з п'ес Винниченка, популярного українського письменника, драматурга і політичного діяча того часу. Ця п'еса була в книжці, яку я взяв був для неї із книгозбірні нашого гуртка.

Потяг поспішав крізь знайомі околиці. Конусоподібна скитська могила з проваленим усередину вершком, поворотний пункт для мене з Миколою, коли ми ходили зі школи додому, пропливла в протилежному напрямі до руху поїзда; будинок школи з червоної цегли, що був нашим домом кілька років, з'явився на вершку бугра і зник за гіллястими деревами занедбаного парку, в якому не так давно наважився я був навіки облишисти хутір.

Перша станція була Чубарка і я розповів Докії Петрівні, як я там жив колись, у тьоті Гапочки, і де я вперше в житті зустрівся був з моїми розсвареними батьками. Станцію та її околиці майже неможливо було тепер піznати, після того, як вузьку колію перероблено на широку, стандартну. Маленький гайок за станцією зрубано і новий міст побудовано через неглибокий ярок, до якого я подорожував колись на своєму триколісному самокаті, щоб брати участь у грах і витівках моїх маленьких сільських друзів — пастухів і пастушок.

Тоді наша розмова звернулася до української літератури. Мене цікавило, яке враження її було від «Брехні», п'єси, в тій самій книжці Винниченка. У ній автор у близькій драматичній формі сміливо виставив аргументи на вилучання брехні, до якої змущена була вдатися героїня цієї спірної речі. Вона — заміжня жінка, що потрапила в таке становище, коли вона боїться втратити любов молодого студента, що вносить радість у її життя, але водночас циро бажає зробити свого чоловіка щасливим і зберегти спокій його духа, щоб він зміг докінчiti винахід, над яким він саме працює. Той винахід, вона знає, ніколи не буде зроблений, коли б винахідникові трапилося викрити невірність його жінки, і це стало б справжньою трагедією для нього.

— Чи ви мали час і нагоду прочитати «Брехню»? — запитав я.

— Так, я прочитала. Спершу мені не хотілося читати. Не подобалася, знаєш, назва. Я не люблю брехні. Але коли почала читати якось, уже не могла відірватися від книжки.

— Чи ви... — я завагався, — чи ви змогли погодитися з ідеєю пе'си? — дивувався я.

Вона звернула до мене погляд своїх чарівних каріж очей і глибоко зазирнула в мої, в мовчазному запиті. Тоді, немов прочитавши в моїх очах те, що їй треба було знати, вона сказала:

— Я б не хотіла, щоб мене запитувано про це. Але ти... — її погляд проникав у мою душу, — ти молодий, незіпсаний чо-

ловік з неупередженою думкою і ти... я вірю, що ти зрозумієш мене. — Вона почервоніла. — Я хочу бути шира з тобою. Я... я розумію ту жінку... — Сказавши це, вона відвернула свою голову, неспроможна довше витримувати мій погляд.

Яка вона була гарна в цю мить свого зніяковиння!

Я не квапив її з розмовою, щоб вона мала час отримувати себе. Як я любив її! Її віра в мене підносила мене. Ні за що в світі я не зрадив би її довір'я. Вона сказала мені те, в чому вона б не призналася нікому в світі. Вона вбачала в мені друга, дорослого, а не хлопчака, яким я був це з пару років тому. І я почував себе дорослим із нею. Вже не раз ми сміливо обговорювали з нею різні проблеми, що їх приносила з собою революція. Я насолоджувався кожною хвилиною розмови з нею, коли тільки ми опинялися вдвок.

— Та п'еса, — вона знов повернула до мене голову, на лиці її була тінь сумовитості, — та п'еса мало не зробила нас на віки ворогами, мене і твого батька.

Я здивовано глянув на неї.

— Так. Ти ж знаєш, він рідко читає щось, крім газет. Одного дня, коли мене не було дома, йому трапилося взяти до рук Винниченкову книжку і він спробував трохи почитати. Я вернулася додому, коли він уже скінчив читати «Брехню». Він не тятив себе від гніву. Я ще ніколи доти не бачила його таким розлютованим.

— Він шалів. «Бридота! Мерзяність!» — вигукував він. «Виправдання розпусти! Безпутня жінка зраджує чоловіка і її змальовано, як страждаючу істоту, що викликає до себе співчуття. Це проти всіх Божих і людських законів!»

— Він нахвалявся знищити книжку і мені коштувало чимало зусиль умовити його облишити той несамовитий намір. Тим не менше, він не хотів бачити в своїй хаті ні книжки, ні того паскудного хлопчиська, як він висловився, що приніс її мені. Тільки уявляю собі, що за огидна сцена могла б відбутися, коли б тобі трапилося прийти до нас саме в той час. Я так цього боялася!

— Коли він охолос за кілька днів по тому, я спробувала показати йому всю справу з іншого погляду. Та я не думаю, що він міг би змінити свою точку зору. Проте тобі, в усякому разі, нічого боятися приходити до нас. Він тебе не зачепить, я цілком того певна.

Я розумів свого батька. Його переконання були такі непорушні, що тільки чудо могло б викликати зміни в них. Ніхто, крім Докії Петрівни, не міг би доконати того.

Подорож залізницею була коротка, Бурлука була тільки третьою зупинкою, тож ми незабаром приїхали.

Дядько Кость і його родина привітали нас радо.

Він був на багато років старший за свою сестру. Крім нього

був ще один брат, що виїхав рано до Америки і загубився там, як голка в сні.

Родина дядя Костя складалася з чотирьох хлопців і двох дівчат. Я дуже добре знав їх, бо вони часто проводили свої довгі літні вакації у хуторі Ланському. Мені також траплялося вже кілька разів бувати в їхньому просторому домі, що вони його наймали в Бурлуці недалеко від річки Водай, тієї самої, що з трьох сторін омивала Замок у Драбатині. Тільки в Бурлуці Водай був чимало вужчий.

Дядько Кость уставав рано вранці і подавався на базар, несучи в руці порожній кошик. Він повертається з базару, перехилившись набік, через важкий кошик, що в ньому була сулля молока та інші харчові продукти, розпаливав великий самовар, тоді йшов у задній двір погодувати кількох курок, позбирати яйця з гнізд у старих картонках з-під капелюхів тьоті Лізи, а вже після того входив у свою спальню і ніжно звертався до дружини:

— Вставай, душа моя (то був його улюблений вислів), самовар уже на столі.

Вона вставала, одягалася і виходила в їдалню, розпочинаючи довгий день безперестанного балакання. Вона була на диво бала-куча і ледача жінка.

Тепер, коли в домі була Докія Петрівна, вони проводили цілий день у дівочій спальні, де одне ліжко було звільнене для тьоті Досі, як для гості, а обе дівчат тимчасово містилися на другому ліжку. Там, у тій спальні, все жіноче товариство проводило більшість дня, полежуючи на ліжках і невтомно щебечучи увесь час.

Щодо чоловічого товариства, то за винятком найменшого, Борика, загального улюблення, що йшов собі кудись гуляти, усі решта засідали за карти. Спочатку грали в дурня, потім дядько пропонував «по маленькій» в очко, газардову гру. Мені шалено щастливо і я виграв понад 3 карбованці. Спочатку вигравання мені подобалося, але в кінці я став думати, що не добре гостеві обігравати своїх господарів. Тож коли гра припинилася, я за-пропонував повернути кожному програне. Це всіх здивувало, а дядько Кость, найвищий авторитет у домі, рішуче запротестував:

— Перестань говорити дурниці, душа моя, — звернувся він до мене. — Ти виграв і то твої гроші. На що ти збираєшся витратити їх?

— Не знаю, — сказав я.

— От що, — сказав дядько, готовий на пораду. — Тобі вісімнадцять років, ти вже виріс із коротеньких штанців. Пора тобі починати курити, як справжньому мужчині. Я знаю добрий сорт тютону, от і купи собі на виграні гроші.

Подібна думка ніколи не приходила мені до голови раніше. Я звик думати, що куріння, то погана звичка. Але може дя-

дьо таки мав рашію. Справді, я вже дорослий. І виглядати, як справжній мужчина, з цигаркою в зубах, — було спокусливо.

Мій напутник не заспокоївся, поки не вирядив мене із хлопцями до міста по тютюн і коробку гільз. Того дня всі гільзи були напхані тютюном і дядько курив мої цигарки з насолодою. Проте мені той хвалений тютюн не здавався добрим, бо я від нього чадів. Але курити було треба, я не хотів бути в очах інших хлопчиком і затягався гидким димом, як справжній мужчина.

В час обіду вся родина збиралася докупи за довгим столом у їdalні, обговорюючи страви, розповідаючи анекdotи, більшість яких були злободенні: в них висміювалося нових правителів країни.

За тим столом дуже часто чулося гаркаве сопрано тьоті Лізи. Я звернув увагу, що вона вимовляє «л» на польський манір, як щось близьке до «в». Це тому, що вродилася і виросла вона в західній частині України, недалеко австрійського кордону, де польська мова й культура були ознакою вищих класів суспільства. Вона, як і бабуся, радо вживала польські приповідки.

Я любив їхню родину, таку відмінну від моєї колишньої в Ланському. Мені подобалося, як вільно поводилися там діти з дорослими. Ніхто в них не кричав ні на кого і незлобивий жарт часто допомагав, щоб усе робилося як слід, краще ніж суворі правила і накази. Я почував себе вільно і легко серед іх.

Під час нашого перебування в домі дядя Костя я намагався робити все, що тільки міг, щоб грati ролю захопленого паню кавалера, на яку Докія Петрівна жартівливо натякнула була на початку нашої подорожі. Ця гра давала мені безліч задоволення. Роля відданого пажа була якраз відповідна в моєму положенні. А моя пані — висока, струнка, вродлива, шляхетна в думках і в поводженні — чим вона була не королева?

Одного дня за обіднім столом, коли я подавав їй щось, вона сказала, задумливо, висловлюючи ту саму думку, що була й у моїй голові:

— Гляньте на Йвана! Чи ж не нагадує він вам ґалантного пажа, що слугує своїй королеві?

— Дійсно, — радо погодився дядько Костя. — Але не слід забувати тобі, душа моя, що пажі звичайно бували палко закочані в своїх королев.

Всі за столом посміхнулися. Тоді гаркаве сопрано тьоті Лізи вступило в тему:

— І ти мусиш дуже берегтися, люба Докіє, бо королеви рідко бували спроможні опертися спокусі відплатити ніжними почуттями на почуття своїх пажів.

Грім реготу заглушив останні слова тьоті Лізи і очі всіх звернулися на почервоніле, а від того ще чарівніше лице Докії Петрівни.

Кожного вечора, як тільки я влягався в ліжко, що було в окремій маленький кімнатці, моя пані приходила сказати добра-ніч своєму кавалерсві. Вона сідала на часинку на край моого ліжка, ніжно голублячи мое лице і дивлячись на мене очима, що сяяли любов'ю. Моя мати ніколи не бувала так ніжна зі мною. Від дотику її пестривої руки струміло до мене ніколи раніше незвідане солодке відчуття, що наповняло всю мою істоту. Її невиразна силиста в напівтемній кімнаті, освітлений тільки слабким відсвітом місячної ночі за вікном, таємничо зливалася з чаруючим видивом, неясним і звабливим, що вже час від часу почало навідувати мої палкі юнацькі сни. Від неї відходила дивна сила і я пристрасно бажав, щоб так тривало без кінця.

Проте скоро, занадто скоро вона нажилялася на одну мить, щоб поцілувати мене в очі, і негайно ж підводилася, проказуючи:

— Добраніч, любий!

Наступної миті вона безшумно зникала, тихо причинивши за собою двері.

І ось настала наша остання ніч у Бурлуці. Завтра рано-вранці ми мали їхати назад до Драбатина. Того вечора вона сиділа довше на краю моого ліжка, мовчки милуючи мене своєю рукою. Коли це, раптом, зі слабким стогоном, вона скилилася до мене, немов скоряючись невидимій силі, обняла мене рукою і поклала свою голову мені на груди.

— Івасю, любий, — шепотіла вона, мов у пропасниці. — Я б ніколи не віддала тебе, ні кому. Я чую, як б'ється твое серце. Любий мій, як солодко мені бути з тобою.

Я не наважувався воружнутися. Руки мої були на подушці, за головою. Солодка мілість наповнювала мене. Запах її волосся п'ятив. Я відчував її пружкі груди, все її тіло, що тулилося до мене в пристрасті, на яку моя істота прагнула відповісти. Та я не смів. А тоді, враз, мої руки піднеслися поволі, напружено, діючи немов із власної волі. Я обхопив її звабливий торс, відчуваючи, як вона тремтить усім тілом. Вона підвела свою голову і припала ніжними устами до моїх у довгому, виснажливому поцілункові.

— Ти любиш мене, любий? — прошепотіла вона.

Я не відповідав. Усе на світі стало ніщо для мене, тільки вона, моя кохана. Я цілував її лицє, шию, її груди у декольтованій сукні і рука моя посувалася вниз, поволі, голублячи її тіло, спрагле милування.

— Ти єдине мое кохання, — я чув, як вона вимовляла палко. Я потягнув її до себе, на ліжко, незграбно. Вона підкорялася м'яко, поступливо, спершу. Коли це, раптом, тіло її напружилося. Щось сталося. Ще мить — і вона вирвалася з моїх рук і підвелаляся на ноги, коло ліжка, дихаючи важко.

— Ні, — вимовила вона насилиу, з мукою, — ні, не я... буду твоя перша...

Вона стояла, похитуючись злегка, мов п'яна.

— Прости мені... Я... погана...

Вона повернулася і вийшла геть.

Наступного ранку ми поверталися до Драбатина. Всю дорогу вона була задумлива, нещасна, мовчазна, далека. Я курив у коридорі одна за одною огидливі цигарки, — вона сиділа в переділкові, не відводячи очей від вікна. Вона не дозволила мені проводити її до хутора. І я відтоді більше ніколи не ходив туди.

Тепер, понад рік після того, разом із випадковим товаришем із Трудового полку, ми, двоє утікачів, брудні і голодні, наблизилися до хутора Ланського. Шкільний будинок із червоної цегли вже було видно oddalik. Ланський був тихий, як завжди, — чималий хутір, що купчива хатами навколо бугра зі ставком коло його підніжжя.

Ми пішли стежкою, що я нею ходив іще бувши хлопцем, крізь вузький глибокий яр, повз знайомий кущ калини, подалі від сільських вулиць і сільських людей. Я не хотів, щоб мене хтось пізнав і уникав цікавих поглядів і розпитувань.

V

Велікі зміни сталися в будинкові з червоної цегли з того часу, коли я востаннє сходив на його ганок. Все було на своєму місці всередині: картини по стінах, книжки на полицях, мій альбом лежав на столику між двома порцеляновими вазами з квітами. Тільки «Розваги» вже не було поруч нього. І все було так само чисте в кімнатах, як і завжди. Але Докія Петрівна була тепер самотня в учительській квартирі. Мій батько вмер у листопаді минулого року, same тоді, як я лежав у тифі сотні кілометрів звідси. Він свідомо покінчив своє життя. Надмірна доза морфію принесла йому вічний сон.

«Пробач мені», лишив він записку, «і забудь мене. Я шкодую, що через мене ти втратила свій кращий шанс. Вірю, що ти ще зможеш знайти своє щастя, коли я вже не стоятиму до нього на дорозі. Моя доля інша. Я мушу скінчити, поки не пізно. Прощай.»

Бабуся пережила його тільки на три тижні. Вона тихо вмерла вві сні.

Микола, мій брат, покинув хутір шість місяців перед тим. Він просто пішов собі, як вилітає з гнізда пташеня, коли увіб'ється в пір'я. Вона не мала від нього ніяких новин з того часу, може тому, що пошта практично перестала функціонувати.

— А Машка?

Сумні очі Докії Петрівни глянули на мене дещо винувато:

— Мені не лишалося нічого більше, як тільки продати її разом з бричкою й усім.

— Чи вона ще тут, у хуторі? — Я мав маленьку надію, що може мені пощастихоч крадькома поглянути на неї.

— Ні, покупець був іздалекого села.

Насталамовчанка на якийсь час. Тіні тих, що жили тут і відйшли навіки, були все ще присутні в самотній учительській квартирі.

— Чи хотів би ти побувати на могилі твого батька на сільському кладовищі?

— Так, я відвідав би його могилу. Але ж чи можливо було б це зробити так, щоб ніхто з хутора не побачив мене при цьому?

— Мабуть це неможливо, — зідхнула вона.

Запала ще одна мовчанка.

Вигляд Докії Петрівни був сповнений покори. Її самотність упала на неї надто раптово. Не було чого читати, нових книжок не стало. Єдина її розвага й потіка тепер, казала вона, була її праця в школі. Була справжня насолода бачити, як легко на-вчаються діти рідною мовою.

Та щодо всього іншого — час був важкий, дуже важкий. Правду кажучи, вона ще ніколи не зазнавала таких труднощів і таких зліднів у своєму житті. Учителям не виплачувано грошей місяцями. А гроші втрачали вартість що не день. Бували дні, коли в неї не було чого їсти. Нічогісінько. Вона б не змогла працювати, коли б не її учні. Вони приносили їй щонебудь, час від часу, — пару яєць, глечик молока, хлібину.

— Я ніколи не просила їх про те, вони те роблять із власної охоти. Це почалося, коли я вперше зомліла. Вони полякалися, коли я впала, думали, що я вмерла. Це сталося тоді, коли вже три дні я не мала іжі в роті.

Вона помовчала.

— Тепер селяни допомагають мені регулярними збірками городини тощо між собою. І хоч як я ненавиджу бути залежною, але я не можу уникнути цієї допомоги.

Соли не було. Неможливо було дістати мила. Не було в продажу ні сірників, ні іншого краму.

Вона дала нам на обід вареної картоплі з кислою капустою і по шматку чорного хліба. То було все, що вона мала.

Що було нового в місті?

Майже всіх моїх шкільних товаришів мобілізовано до денікінської армії і вони пішли з нею. З ними відступив також наш директор і майже всі учителі. Кілька моїх товаришів утекли за Денікіна до Української армії і їх теж не було тепер. Навряд чи міг би я знайти в місті кого з моїх колишніх шкільних товаришів.

Я розповів їй про мої зустрічі з Іваненком і Тукаловим у Любгороді й про табір полонених денікінців у Ялтушкові. Вона жахалася.

— Може там десь гинули і дядько Кость із Петруsem. Вони пішли з Денікіном воювати за «святую Русь», — зідхнула вона й на очі її набігли слізози. Петрусь був її улюблений небіж, найстарший син дядя Костя. — Так поділилися ми всі: ті за Україну, а ті за Русь, білу або червону.

Ми помовчали.

А що сталося з Голієм? Чи чула вона що про нього?

Так. Він загинув. Одного дня, десь так за місяць перед приходом Денікіна, його знайшли забитого на Лаготинській дорозі. Обурені організованим грабунком продзагонів, селяни вибили до ноги загін, на чолі якого він був. І мабуть заслужено, бо його загін уславився був своєю жорстокістю до селян.

Голія поховали в міському сквері, із помпою, з музигою, промовами й прокляттями. На честь його перейменовано Переяславську, головну вулицю міста. Тепер вона зветься «Вулиця імені Голія».

Коли прийшов Денікін, вони наказали викопати Голієві останки з могили в скверику і викинути на міське звалище. Коли більшовики вернулися, вони вже не змогли відновити його могили, бо труп його зник із міського смітника. Думають, що його батько потайки забрав останки сина і поховав деінде, з священиком. Він страшенно горював за ним.

— Ще мушу розповісти тобі про одну трагічну подію, що сколихнула ціле місто за Денікіна. Чи знав ти, може, гімназистку Прісю Баглай?

— Ще б пак! Я проводив її на Замок однієї пам'ятної весняної ночі. Що з нею? Невже вона загинула?

Я пригадав собі, як дістав був одного листа від неї в Любгороді, в якому вона писала, що жде мене і буде ждати. Я навіть не зміг їй відповісти, бо настав денікінський переворот і все пішло шкереберть.

— Вона, кажуть, дуже нудилася в своєму глухому селі без інтелігентного товариства і за Денікіна приїхала була до міста. Її запросили на баль, що його саме влаштовувано в актовій залі вашої гімназії. Грала військова оркестра, в одній з прилеглих кляс був буфет із горілкою й кавказькими винами. Вона багато танцювала, була весела. Її якось підпоіли офіцери і після балю повезли до своєї квартири на Замку, в колишньому гуртожитку матросів з ревкому, може знаєш. Там вони згвалтували її гуртом, подумай, який жах! Коли бідна дівчина нарешті вирвалася від них, вона кинулася в Водай. Її ховало ціле місто, було багато вінків, але промови були заборонені.

— Бідна, люба Прісю! Якої ж страшної долі зазнала ти, —

думав я. — Якої страшної долі зазнали ми всі, колишні гімназисти. Мов вихорем яким розвіяло нас із нашого тихого Драбатина.

— А Бергавінов, — казала далі Докія Петрівна, — притгадуеш цей пострах міста за більшовиків минулого року? Він довго засидівся був чогось у Драбатині, поки всі шляхи були вже відрізані денікінським військом. Тоді голова Драбатинського ревкому прослизнув у ліс коло Водаю і постукав ув одно з маленьких віконець самотньої хати на березі річки.

Та хатка стояла посеред лісу кілька кілометрів від найближчого села. Каган, багатий купець із Драбатина, був власником того лісу і він дозволив Хавкунові, бездітному вдові, що не мав своєї землі, побудувати маленьку хату для себе й розчистити ділянку під невеличкий город. За це і за невелику місячну платню грошима, Хавкун служив у нього за лісника. Коли після другої навали червоних Каган утік кудись із Драбатина через безконечні контрибуції й реквізіції, що їх ревком накладав на багатіїв, старий лісник лишився без засобів на прожиток. Щоб здобувати сякий-такий гріш, Хавкун розпочав потайки варити самогон, а це було заборонено владою. Його багато разів трусили, але нічого не витрусили, бо його самогонний апарат був захований у густих очеретяних плавнях на Водаї, що тягнуться на кілька кілометрів.

Матроси з ревкому любили самогон не менше за інших, не так дуже революційних людей, тож вони іздили до його хати потайки вельосипедами, реквізованими в буржуїв. Одного разу в тому лісі місцеві українські партизани зробили на них засідку й убили трьох матросів, серед них Сашу Чорного і молоденького Костіка.

Бергавінов теж знов стежку до Хавкунової хати. Та стежка лишалася для Бергавінова одиноким виходом з обложеного Драбатина, до якого от-от мали ввійти денікінці. Червоний володар міста мав досить жалюгідний і наляканій вигляд, коли йому відчинив хату старий самогонник, але мав при собі зброю. Загрожуючи пістолем, він змусив старого скинути з себе своє заношене селянське лажміття, одинокий одяг, який тільки й мав Хавкун, одягся в нього, а Хавкунові лишив свою шкірянку, матроський кльош і міські черевики, тоді примусив його перевезти себе човном через річку. Думають, що червоний кат драбатинського населення мабуть спромігся, переодягнений селянином, пройти глухими селами на територію, що була ще під владою червоних.

Усе це виплило наверх, коли старий Хавкун був арештований одного дня на базарі в Драбатині в убраниі червоного комісара. Допитаний агентами денікінської контр-розвідки, старий розповів усе. Вони хотіли його спершу повісити, а потім передумали

й улаштували йому публічне шмагання шомполами на Базарній площі в Драбатині.

Докія Петрівна умовкла. Розповідь про минулорічні події в Драбатині була скінчена. Але навколо їх ішле снувалися мої думки:

«Отже той ницій садист таки перетривав високодумного Голля, що збирався одного дня 'змести п'яну ненавистю банду гідких тварюк'. Вони його перетривали. А школа мені старого шкільного друга. Він був талановитий і серйозний хлопець. І хто зна? Може б і вийшов з нього якийсь видатний чоловік за іншої доби...»

— А Сафранович? — запитав я. — Чи чули ви щонебудь про Сафрановича? Він теж був член ревкому. Це ж він тоді арештував був мене.

— А як же! Чула я й про Сафрановича. Його батько мав чималу мануфактурну крамницю в Бурлуці. Той виявився наймудріший з них усіх. По-своєму, звичайно. Він, розповідали, любив порпатися в золоті і дорогоцінностях, що їх зносили до ревкому буржуї як контрибуцію. Незадовго до Денікіна Сафранович зник із Драбатина з чималою торбою «мерзенного металу», як думають. У нього було вже все підготоване, бо одночасно зник і з Бурлуки його батько з усією родиною. Не інакше, як подалися вони за кордон із тим золотом.

Тим часом заходила ніч і в кімнаті ставало дедалі темніше.

— Ви вибачте мені, — Докія Петрівна звернулася до мене є моого товариша, — що я не свічу. Немає гасу. Нічого не вдеш. Доводиться сидіти в темряві або рано лягати спати. Та ми хочемо вислухати ще й твою розповідь, Іване, — я та Івга Михайлівна. Ти нічого не матимеш проти? Ти ж знаєш її. Вона мене дуже просила про це, як тільки почула від мене про твій прихід. Вона так журиться, знаєш, за своїм Павлусем!

Ні, я нічого не мав проти Івги Михайлівни. Я знав її. То була молодша за Докію Петрівну вчителька, що мала свою класу і своє мешкання у другій половині школи. Я знав також і її нареченого, Павла Дмитровича Триліського, що був колись учителем у Варківцях, на Зарудці, а в час війни призваного до царської армії як офіцера.

Одного разу він приїздив на відпустку з фронту і ночував тоді у нашій половині Ланської школи. Вони обоє, він і Івга Михайлівна, були така гарна закохана пара! Високого зросту обое й обое класичної української вроди — карооскі, чорнобриві, мов у тій пісні. Він насолоджувався кожною хвилиною своєї відпустки. Про фронт і окопи не любив розповідати. З порядків у царській армії кпив. Глузуючи, розповідав він, як то навчано салдатів у їхньому полку проказувати, мов папуги, його називу: «Стогрид-цатътретій ахтирський!»

Він приїздив ще раз, уже в уніформі Української армії, і з того часу його листи рідко доходили до хутора Ланського.

Івга Михайлівна негайно прийшла. Вона чимало схудла з того часу, як я її востаннє бачив, і коло її гарних вуст уже залягла леген'я складка страждання. Докія Петрівна представила їй моє подорожнього товариша і гостя перш за все звернулася до нас обох:

— Чи не траплялося вам зустрічати Павла Дмитровича? Сотника Триліського? Чи не доводилося щось чути про нього?

— Ні. На жаль, ні.

Івга Михайлівна зідхнула і мерзлякувато почала закутуватися в свою темну теплу хустку, готуючись слухати мою розповідь. Було досить прохолодно в учительській квартирі.

Коли я скінчив, вона поворушилася злегка в кутку дивана:

— Як думаете ви, Іване, — запитала вона по павзі, — чи є надія на повернення її коханого нареченого, якого вона так довго чекала?

Мені було важко відповісти на це. Я знов, що для неї моя відповідь ззвучатиме: «Чи є надія на повернення її коханого нареченого, якого вона так довго чекала».

Але що я мав казати? І що було краще: потішлива брехня чи сувора правда? Тож я барився з відповіддю. Вона мабуть відчула це.

— Прошу, вас, Іване, кажіть правду, не бійтесь. Навіть якщо вона...

Вона не доказала. Мені все ще було не легко говорити.

— Я не знаю. Може, — тягнув я, не наважуючись. — Але по тому, що я бачив, не думаю...

Вона поворушилася на дивані, кутаючись, мабуть. Уже було зовсім темно в кімнаті, постаті ледве можна було розрізняти. Тоді поволі, важко якось, вона підвелається і подала мені руку на прощання. Рука її була в'яла, мов нежива. Я своїм потиском хотів улити в неї трохи мужності. Мені було її страшенно шкода. Вона випростала свою руку з моєї:

— Прощайте.

— Прощайте. Мені так шкода...

Вона не сказала нічого, а тільки тяжко зідхнула і, згорбившись, пішла у темряві, на свою половину.

Пора було й нам думати про нічліг. Докія Петрівна повела нас до своєї кляси. Там уже стояли наготовлені для мене й моого товариша двоє розкладних ліжок, тих самих, на яких спали басуся на одному, а ми з Миколою на другому. Тієї ночі я спав на тому ліжку вперше сам.

Раненько, наступного ранку, ми були готові йти далі. Я відхилив із подякою пропозицію Докії Петрівни одягтися в одно з пристійних убрань моєgo покійного батька. Ні, дуже дякую. Я був одягнений якнайкраще задля моєї подорожі. А крім того, нехай

вона собі тримає ті убрання, бо може ще доведеться вимінювати їх на харчі, у разі чого.

Коли вона попрощалася з моїм подорожнім товаришем і ми з нею лишилися тільки вдвох, я взяв її руки в свої і поцілував їх шанобливо. Тримаючи її руки в моїх і дивлячись у її любі, повні сліз очі, я сказав:

— Не знаю, коли доведеться мені бачити вас ізнов і чи доведеться колись. Я хочу сказати вам, що я боржник ваш на ціле мое життя за все те добро, яким ви мене обдарували так щедро. Ви були і є моя мати. За все найкраще в моїх думках і почуттях я зобов'язаний вам, за все, що тільки є шляхетного і доброго в моїй душі. Я був би радий віддячитися вам за вашу велику добресть і бути помічно для вас у ваші важкі дні. Але ніхто не знає, що станеться з нами. Час непевний і небезпека читає на дорогах. Навіть і у власній хаті людина більше не є в безпеці. Тільки одне знаю я достеменно, що згадуватиму вас із вдячністю і пошаною до останньої моєї хвилини, як мою добру, дорогу, мою любу маму.

Вона плакала тихо. Я поцілував її руки ще раз, востаннє.

— Бажаю тобі всього найкращого, мій дорогий... — промовила вона крізь сльози, тоді поцілувала мене в чоло і я хутко рушив геть, майже побіг із школи.

Край яру стояв калиновий кущ. Багато разів проходили повз нього ми з братом, ходивши до гімназії. Весною він красувався сніжно-білими квітами у пишних гронах. Увосени його маленькі ягоди і його листя починали червоніти. Тоді бував він найпривабливіший, скромний красень, оспіваний в українських піснях. Але помітний він був і серед зими, з його яскраво-пурпурковими китицями ягід на тлі синяво-білого снігу. Така насолода була зірвати одну з його мерзлих кислих ягід, покласти в рота і залишити там, на язиці, поволі розставати!

Перед кущем я спинився на хвилинку. Махнувши рукою товаришеві, нехай простує далі своїм мірним кроком, я підступив до куща і потограв пестливо його гілля, ще голе, але вже з набубнявілими бруньками. Прощай!

Поруч стояв, теж голий, кущ бузини. Він постачав нас колись своїми сповненими м'якушем стеблами, чудовим матеріалом на пукавки, сопілки й сикавки. Прощай і ти! Прощайте ви всі!

На вершку скитської могили я озирнувся, щоб кинути останній погляд на школу. На її відкритому ґанку все ще стояла вона, слідкуючи очима за моєю ходою, — самотня, зажурена постать.

Під могилою нам треба було розлучитися. Мій приятель мав простувати здовж залізничої колії на Золоторід, а я на Любгород, — неблизький шлях, коло 200 кілометрів. Ми потисли один одному руки. Я повернув на ледве помітну стежку попід бугром, край лугу.

Скоро я був уже на околиці Драбатина. Прокрадаючись бічними вуличками крізь сонне місто, а потім через мости на Водаї, я думав про самотню постать, що лишилася позаду, в хуторській школі.

— Моя дорога, моя безконечно люба мама, — прошепотів я і мої очі застлалися слізами. Того ранку я сказав «прощай!» своєму дитинству і ранній молодості.

VI

Мов злодій мав я прокрадатися крізь мое рідне місто, крізь мою країну, я, вояк, що повертається додому, що був готовий офорувати своє життя за неї. Злидений, мов старець, був я, та мені не було потреби припинено проситися до когось на ніч чи жебрати шматка хліба. І те і друге радо пропоновано мені, як тільки моя виснажена постать з'являлася на сільській вулиці. Селянки, молоді й старі, милосердні як тільки, може, жінки моеї країни, запрошували мандрівця до своєї убогої хати, щоб заспокоїти його голод тим, що тільки було напохвати в печі чи в коморі. Вони не хотіли грошей і мандрівець не мав нічого іншого запропонувати їм, крім своєї подяки і розповіді про те, що діється в білому світі. Та не багато чого доброго він міг оповісти.

Вони називали імення і прізвища своїх чоловіків, синів, братів, коханих, своїх сусідів. Чи траплялося йому знати або чути про таких? Ні, на жаль.

Коли він вирушав знов у дорогу вони показували йому найкращий, найбезпечніший шлях. Треба обходити такі й такі вулиці, обминати такі й такі будинки.

Ось так він подорожував.

Я був майже у повній безпеці в селах, але мусів бути дуже обережний у містах. У Драбатині я уникнув небезпеки і мені пощастило теж і в Кухві. Та коли я полішив за собою це останнє місто на моєму шляху додому і щойно перейшов міст через річку Рулу, вершник побачив мене обіч дороги і гукнув до мене, щоб я став. Він був молодий чоловік у військовому одязові, з револьвером у кобурі на шкіряному поясі.

— Куди йдеш? — запитав він українською мовою, місцевим діялектом, й оглянув мене допитливо.

— Додому, — відповів я просто.

— Куди саме?

— У Любгород.

— Ще біля сорока кілометрів чимчикувати, — сказав він. — Що в тебе там у торбі за плечима?

— Нічого, крім однієї книжки.

— Ану достань, — наказав він.

Я розпустив зашморг, вийняв книжечку і вивернув рукзака, щоб він побачив, що в ньому більше нічого нема. Він узяв книжку і почав перегортати сторінки, одним оком поглядаючи на мене.

— Спі-ва-ник Чер- Черво-на Ка-ли-на, — прочитав він поволі, спотикаючись і втріваючи на кожному складі, тим чудернацьким голосом, яким читають тільки малописьменні люди.

«Хто б міг він бути?» — дивувався я. — «Міліціонер?»

— Від Петлюри?

Я мовчкі кивнув головою. Морочливий вираз з'явився на його обличчі:

— Навіщо тобі носити цю книжку?

— У ній є гарні пісні.

— А ти вмієш співати?

— Трішки, — сказав я. Обличчя його засвітилося зацікавленням.

— Йо? такий ти? — почувалося якесь погордливо-пблажливе недовір'я в цьому запиті. — Аху ж заспівай оції, — він ткнув пальцем. Я зазирнув у книжку, що її він піdnis до моїх очей.

— Це не цікава, — сказав я.

Він кинув на мене погляд, сповнений підоозрі:

— Кажу тобі, заспівай!

І я почав у півголоса:

— А ще не дай Боже, вісьта-віо,
Прийдесь погибати, гатьта віо,
Як не заб'є тебе гостра куля-га-га-га,
То копитом від фаркюхе вб'є кобила.

— Тю! Це якась чудна, — він покрутів головою, непорозуміло. — А оця? — і він знов ткнув пучкою навмання на першій ліпшій сторінці, що відкрилася йому.

Цю я вже окітніше продемонстрував йому:

— Зажурилисъ галичанки та й на тую зміну,
ІЦо відходять усусуси та й на Україну:
Хто ж нас поцілує в уста малинові,
В карі оченята, чорнесенькі брови?

— Диви! Ця гарна, — сказав він замріяно. — Однак я й цієї не знаю.

— Там є й такі, що їх усі знають, — похопився я використати шанс, що блиснув перед моїм внутрішнім зором, і простягнув руку по книжці. Він дав її мені. Указуючи пальцем на «Ой видно село, широке село під горою...», я почав на повний голос, із ширим надхненням:

— Ой у лузі, та ще й при березі...

Він, як я того й чекав, уступив своїм сильним тенором:

— Червона-а калина-а-а . . .

Він був уроджений співак і вторити йому моїм дещо глухуватим басом була для мене чиста присміттю. Коли ми достівали до кінця першу строфу, лице його сяяло. Та ось він раптом скаменувся. Він ізгадав щось і похмурнів:

— Тебе треба затримати, — прошідав він якось не дуже впевнено і відібрав від мене книжку.

— Можливо, — погодився я.

Він кинув на мене швидкий, уражений несподіванкою погляд.

— Та я пройшов уже велику дорогу і ніхто мене не затримав. Зосталося тільки два дні ходу додому. Може б я побачив свою матір, вона не знає, чи я живий. А до Великодня тільки чотири дні.

Він мовчав і дивився на мене без злости, здавалося.

— Коли б я тільки побачився з матір'ю, — вів я далі. — А в Любгороді тюрма є. Якщо вони там скочуть, то знайдуть мене.

Я виклав усі свої аргументи і замовк. Він пильно дивився на мене довгу критичну хвилину, тоді сказав:

— Ну, йди собі. Я вже тебе пущу. Та гляди, не роби шелесту! — і він віддав мені мою книжку.

— Дякую, — сказав я. Він від'їхав собі, а я поспішив до недалекого вже залізничного насипу. Здовж нього зміялася вузенька стежка. На ній буде безпечніше. Навряд, чи можна на ній зустріти представників влади. Бо ніде в світі влада не ходить пішки, навіть і в час революції.

Опівдні наступного дня вдалині на обрії замрів на своєму високому горбі Любгород. Я сповільнив крок. Найкраще було мені вийти в місто смерком.

Сонце вже сіло і вечірній туман клубочився в очеретах над Рулою, коли я переходив міст через річку. Поволі видерся я вгору на вершок горба і хвилину постояв мовчики коло церкви на тому місці, де ми з Павлом, моїм побратимом, присягали на прапор України. Він не зрадив його, мій молодий, передчасно загинулій товариш.

Треба було йти. Тоді підвів я голову, щоб глянути ще раз на прапор — блакитні ліси в далині за рікою, а під ними жовті піски. Але я його не побачив, морок ночі уже запнув його сірим своїм покривалом. Темрява насунула на мою країну.

Тоді я рушив далі, старанно обминаючи центральні вулиці міста.

Моя мати не жила більше в квартирі дотглядача, сказала мені знайома дівчина, яку я зустрів у лікарняному дворі. Топірко вмер від тифу, що шалів у Любгороді за Денікіна. Дівчина провела

мене до того дому, у якому мешкала тепер моя мати. То було небдалечко, на тій самій вулиці.

Я знайшов маму з Раїсою у великій кімнаті, захаращеній меблями, що раніше прикрашали три покої доглядачової квартири. Мати сердечно поцілувала мене. Вона була певна, що я прийду, їй сказала карта.

Сестра потисла мені руку, але й вона щасливо всміхалася. Її батько, вмираючи, вимовляв мое ім'я, сказала вона мені. Напевно в свою останню хвилину він думав про того, на кого покидає свою родину. Однак мама не була певна, чи то було мое ім'я, чи просто якесь невиразне мурмотіння. Але Раїса обурено протестувала проти цих маминих слів.

Коли мама дізналася від мене, що й мій батько помер, її вралило, що вони обидва померли майже одночасно. Вона перехрестилася і сказала:

— Нехай Господь милосердний помилує душі їх обох! — і з споглядально-роздумливим виразом на обличчі заходилася готувати для мене ванну, мою першу за стільки місяців.

Було вже пізно, коли моя мати, зморена, але щаслива, вляглась в своє ліжко і негайно заснула, як звичайно. Я теж був уже в ліжку, чистий, викупаний, насолоджуючись давно омріянними пестощами свіжого простирана і м'якої подушки.

І тоді з-поза ширми, за якою були ліжка моєї матері і сестри, до мене долинув шепті:

— Іване! Ти спиш?

— Ні, — пошепки відповів я.

Я почув, як моя сестра встала зі свого ліжка і вийшла з-за ширми боса і замотана в ковдру поверх довгої нічної сорочки. Вона підйшла до моого ліжка.

— Посунься трохи, будь ласка!

Я посунувся набік і вона сіла на краю моого розкладного ліжка коло моїх ніг.

— Розкажи мені все, прошу тебе, Іване, докладно тільки.

Я почав розповідати про все, чого зазнав я в час своїх мандрів, а вона сиділа і слухала. Я бачив тільки її зігнуту силуету на тлі вікна. Вона не перебила мене ні разу.

Світанок уже почав ясніти за вікном, коли я скінчив. Вона посиділа ще трохи, мовчки. Тоді підвелася, стулнула двічі і... тут стала нечувана в світі річ: моя сурова сестра схилилася обережно наді мною й утулила поцілунок у мое чоло. Тоді так само мовчки вернулася до свого ліжка, трохи покублилася в ньому — я уявив собі, як вона вмощується, підтягаючи коліна до підборіддя, як це вона завжди робила — і все затикло.

Я не запитував її, що означав той поцілунок. Я просто лежав, відчуваючи його на своєму чолі.

Минули роки і я, набравшись скептицизму, став схильний думати, що поцілунок той був, мабуть, висловом її радости, що вернувся додому одинокий мужчина з родини і що тепер вона матиме сяку-таку підтримку.

Але тоді я думав інакше. Я вірив, що сестра моя хотіла скати мені своїм поцілунком:

— Ти герой, Іване!

Бо тоді було мені дев'ятнадцять років. А хто з нас у такому віці не хотів би бути героєм, хоча б бодай тільки в очах своєї сестри?

Тієї ночі я забув, що на мене чекає тюрма в Любгороді, і я спав безтурботно, немов під захистом нездоланих мурів того замку, який я шукав за моїх ранніх років на Замку, в моєму рідному місті, — марно.

Кінець

The Castle on Voday

by

SERHIJ DOMAZAR

This is the story of a young fellow in the first and second decades of our century, of his adventures as a child, boy, and youth.

In this book you can read about:

How to join the Sitch of Zaporoshian descendants' kids. — The unique Ukrainian spring. — The unexpected results of trying a game read out of a medical book. — The consequences of being able to sleep soundly under artillery fire. — How to find your way memorizing the dead dog's corpse, storks and the savage Siberian mongrel. — The rules for travelling on railway-carriage roofs. — The swift fame of the Cheka cellars in Poltava and the Comrades Little Brothers. — The kiss of Prisia Bahlay under the full moon in the Castle. — The flag of independence and freedom of their country which their enemies are unable to take away from the Ukrainians. — The difficulties of trying to become a holy saint during Lent. — The practical joker from the Special Branch of Cheka and the resurrection of two damned fools. — A quick way of sure finding treasure under a barrel with sauerkraut. — Advantages and disadvantages of looking like a city boy in a Cossack village. — The proof of the true friendship offered to the lad by the dapple-gray mare. — The futility of digging treasures in Stalin's time. — The royal gift bestowed by an old beggar. — The famous Dukhonin's Headquarters and the utmost humanistic ushers into it. — And about many other odd things.

ІНШІ ТВОРИ
ТОГО Ж АВТОРА:

Кордон Володаря Семи Морів.

Лист до ВІШ Земляка.

У місті мертвих.

Змарната сила.

Реставратори голубих мрій.

Постріл із Казікової гармати.

*

Два посланія, чботи і ще дещо.

Великі питання.

